

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Центр українознавства

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 27

Київ 2020

Українознавчий альманах. Випуск 27. К.: «Міленіум», 2020. 154 с.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27>

Випуск присвячено дослідженню конфліктизації культурно-історичного простору українства в умовах сучасних викликів і загроз, а також аналізу проблеми національного самоствердження українців у сучасному світі в світлі проблем історичної та культурної пам'яті та змін у релігійній сфері. Розглянуто головні небезпеки для українського соціуму в умовах російської агресії та шляхи подолання зовнішньо- та внутрішньополітичних конфліктів, проаналізовано російську неоімперську доктрину «русского мира», акцентовано увагу на осмисленні загроз національній безпеці України в гуманітарно-науковій сфері.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

С.В. Руденко, д-р філос. н., проф.

Упорядники

Людмила Сорочук, канд. філол. н., Катерина Кобченко, канд. іст. н.

Редакційна колегія

Т.І. Власова, д-р філос.н., проф.; І.М. Грабовська, канд.філос.н., ст.наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст.н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст.н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос.н., проф.; А.М. Тормахова, канд. іст.н., доц.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос.н., проф.; Р. Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республіка Польща).

*Затверджено Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол №5 від 30 листопада 2020 року).*

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р.

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України «Українознавчий альманах» включено до Переліку фахових видань України у категорії «Б» з філософських наук (наказ № 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ № 1471 від 26 листопада 2020 р.).

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020

© Центр українознавства, 2020

© Міленіум, 2020

Ukrainoznavchyi Almanakh (*Almanac of Ukrainian Studies*). Issue 27. Kyiv: "Milenium", 2020
154 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27>

The key theme of this issue accentuates the problems of conflictization in the cultural and historical spheres of the Ukrainianness under the conditions of the modern challenges and threats. The problem of the national self-assertion of Ukrainians is under the focus too with the bias on the historical-cultural context and the transformations in the religious sphere. The main threats to the national safety under the conditions of the Russian aggression are under consideration parallel with the ways of the resolution of the foreign and domestic conflicts. The Russian neo-imperial doctrine of the "Russian World" is also analyzed with special attention paid to the conceptualization of the risks for the national safety of Ukraine in the domain of the humanities.

For scientists, lecturers and students.

Chef Editor

S.V. Rudenko, Full Professor, Dr. Habil.

Editors of the issue

Liudmyla Sorochuk, PhD; Kateryna Kobchenko, PhD

Editorial Board

T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, Ph.D.; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; A.M. Tormakhova, Associate Professor, Ph.D.; M.I. Khylyko, Full Professor, Dr. Habil.; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; R. Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy,
National Taras Shevchenko University of Kyiv
(Protocol No 5 from November 30, 2020)

Certificate of state registration KB № 16411–4883P from 04.02.2010

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

By the decision of the Certification Board of the Ministry of Education
and Science of Ukraine Almanac of Ukrainian Studies is included
to the List of professional publications of Ukraine in category "B"
in philosophical sciences (order № 886 from July 2, 2020)
and historical sciences (order № 1471 from November 26, 2020).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2020

© Center of Ukrainian Studies, 2020

© Milenium, 2020

ЗМІСТ

УКРАЇНСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ	8
Авер'янова Ніна ХУДОЖНЄ КІНО ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	8
Агєєв Олександр БІЛОРУСЬКІ ПРОТЕСТИ 2020 У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	13
Бойко Світлана УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ	22
Бродецька Юлія БУТТЯ ЛЮДИНИ: МЕТАФІЗИЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОЇ ЕСЕНЦІЇ	28
Вандишева-Ребро Надія, Міщенко Марина СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ВІД «СРОДНОСТІ» В ФІЛОСОФІЇ Г. С. СКОВОРОДИ ДО СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ	32
Власова Ольга ГЕНДЕРНЕ МАРКУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИК ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	37
Войналович Віктор СУЧАСНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ВИКЛИКІВ	42
Воропаєва Тетяна НАЙБІЛЬШІ ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ ТА НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСТВА	50
Газізова Олена ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ В ГУМАНІТАРНІЙ ПЛОЩИНІ: ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ АСПЕКТИ	60
Грабовська Ірина УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ/ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНІ ДОБИ УРСР ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ГУМАНІТАРНОГО ДИСКУРСУ	68
Грабовський Сергій УКРАЇНСТВО І ПРОБЛЕМА ФАЛЬШИВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ	76
Дзира Олеся УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ КАНАДИ НА СТОРОЖІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 30-х рр. ХХ ст.	83
Жам Олена КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ ФУНДАТОРАМИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО СКАНСЕНУ ЩОДО ЙОГО НАЗВИ ТА ТЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ (кін. 50-их – 60-ті рр. ХХ ст.)	88

Кагамлик Світлана. МІЖКОНФЕСІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ФОРМИ ВИЯВУ ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ	94
Кобченко Катерина «БОРОТЬБА ТРИВАЄ Й СЬОГОДНІ, ОТРИМАВШИ ГАСЛО: «КІЇВ ПРОТИ МОСКВИ!»: КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПЕРІОДУ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ	99
Ковтун Людмила РОЛЬ КОЛОРИСТИКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КОНФЛІКТНОСТІ	107
Мозер Майя НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: АСПЕКТИ КОНФЛІКТИЗАЦІЇ В ЧАСИ МОДЕРНУ	117
Обушний Микола «РУССКИЙ МИР» – НЕОІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГЕМА СУЧАСНОЇ РОСІЇ	122
Сорочук Людмила РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСТВА	129
Усатенко Галина, Усатенко Тамара УКРАЇНОЗНАВСТВО У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОЇ НАУКИ	134
Шахно Юлія ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ДІАСПОР	141
Шеремета Оксана ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ: о.М. КОНРАД ТА ЙОГО КРИТИКА СОЦІАЛІСТИЧНО-КОМУНІСТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ	147

CONTENT

UKRAINIANNES UNDER CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES AND THREATS	8
Averianova Nina FEATURE FILMS AS AN EFFECTIVE WAY OF DE-CONFLICTING OF THE UKRAINIAN SOCIETY	8
Aheyu Aliaksandr BELARUSIAN PROTESTS 2020 IN THE CONTEXT OF STUDYING OF CONFLICT PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE	13
Boiko Svitlana UKRAINIAN YOUTH AND CIVIL SOCIETY UNDER CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES	22
Brodetska Yulia HUMAN BEING: METAPHYSICAL FUNDAMENTALS OF HUMAN ESSENCE	28
Nadiya Vandysheva-Rebro, Maryna Mishchenko ATTITUDE TO TOWARDS WORK IN UKRAINIAN CULTURE: FROM "CONGENIAL WORK" IN PHILOSOPHY OF G.S. SKOVORODA TO MODERN INTERPRETATIONS	32
Vlasova Olha GENDER MARKERS OF THE SOCIAL TEMPORALITY AS THE DE-CONFLICTING FACTORS IN THE UKRAINIAN SOCIETY	37
Voynalovych Viktor MODERN RELIGIOUS SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EXTERNAL AND INTERNAL CHALLENGES	42
Voropayeva Tetiana THE MAIN CHALLENGES, THREATS AND DANGERS FOR MODERN UKRAINIANNES	50
Hazizova Olena THREATS FOR NATIONAL SECURITY IN THE HUMANITARIAN SPACE: VALUE-AND SENSE-BEARING ASPECTS	60
Grabovska Iryna UKRAINIAN PHILOSOPHY/PHILOSOPHY IN UKRAINE IN THE TIME OF UKRAINIAN SSR AS A PROBLEM OF MODERN HUMANITARIAN DISCOURSE	68
Hrabovsky Serhiy UKRAINIANNES AND THE PROBLEM OF FALSE HISTORICAL MEMORY: FORMULATION OF THE QUESTION	76
Dzyra Olesia UKRAINIAN PUBLIC ORGANIZATIONS OF CANADA AS SUPPORTERS OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE 1930es	83
Zham Olena CONCEPTUAL CONFLICT BETWEEN THE FOUNDERS OF THE PEREYASLAV SKANSEN REGARDING ITS NAME AND THEMATIC STRUCTURE (IN THE LATE 1950es AND 1960es)	88
Kahamlyk Svitlana INTERFAITH CONFRONTATION IN MODERN UKRAINE: FORMS OF MANIFESTATION AND WAYS OF COUNTERACTION	94

Kobchenko Kateryna «THE STRUGGLE IS CONTINUING TODAY, WITH ADDED RALLYING CALL: 'KYIV AGAINST MOSCOW!'»: CONCEPTS OF UKRAINIAN NATIONALISTS AT THE TIME OF COLD WAR	99
Kovtun Liudmyla THE ROLE OF COLORISTIC IN THE CONFLICT STUDIES	107
Moser Maiia THE NATIONAL IDEA: ASPECTS OF CONFLICTIZATION IN MODERNITY	117
Obushnyi Mykola «RUSSIAN WORLD» AS THE NEO-IMPERIAL IDEOLOGY OF MODERN RUSSIA	122
Sorochuk Liudmyla THE ROLE OF NATIONAL CULTURE IN THE DE-CONFLICTING OF UKRAINIANNES	129
Usatenko Galyna, Usatenko Tamara UKRAINIAN STUDIES IN THE TRANSFORMATION PROCESSES OF NEW EUROPEAN SCIENCE	134
Shakhno Yulia FEATURES OF THE UKRAINIAN MENTALITY AS A BASIS FOR THE FORMATION OF DIASPORAS	141
Sheremeta Oksana DE-COMMUNIZATION OF RESEARCHES IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN UKRAINE: FR. M. KONRAD AND HIS CRITIQUE OF THE SOCIALIST AND COMMUNIST MENTALITY	147

УКРАЇНСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.1>
УДК 791.22:316.3(477)

Ніна Авер'янова

кандидат філософських наук, науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1088-2372

Email: aver_n@ukr.net

ХУДОЖНЄ КІНО ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Авторка статті показує, що конфлікти привертають до себе увагу представників різноманітних галузей знання (філософії, соціології, конфліктології, психології, історії, політології, правознавства, військової науки, культурології, мистецтва, етнології, педагогіки тощо), зокрема, з метою розробки оптимальних способів їх вирішення на тих чи інших рівнях розгортання конфліктного протистояння різних сторін. Підкреслює, що конфлікт потрібно розглядати як один з видів соціальної взаємодії, учасниками якої можуть бути окремі індивіди, людські угруповання, організації, установи, суспільства, країни, держави тощо. Явища конфліктів, починаючи з давніх часів і до сьогодення, в різних художньо-образних формах відображають дійсність певної епохи та особливості історичного часу. Художнє осмислення явищ конфліктів доповнює, посилює та полегшує науковий аналіз проблем виникнення конфліктів і динаміки їхнього перебігу. Аналізує причини того, що, оскільки кіно є одним з найпопулярніших видів мистецтва сучасності, об'єднуючим творчість і виробництво, то саме кіно можна активно задіяти у процесі деконфліктизації українського суспільства. Вказує на специфіку художнього кіно: воно впливає на глибинні пласти психіки, торкається всіх струн душі людини та водночас відображає актуальні проблеми сучасності; змушує глядача ідентифікувати себе з героями фільму і активно включати їхні ідеали, принципи, спосіб поведінки і мислення у своє реальне життя. Робить висновок, що кіно, зважаючи на його тематику і сюжет, відіграє значну роль у формуванні як агресивної, так і миролюбної поведінки людей, тобто воно може сприяти або підвищенню рівня конфліктних ситуацій у соціумі, або їхній нівеляції. Доводить, що для зниження рівня конфліктності у соціумі варто зменшити кількість фільмів, що містять відверті покази насильства, криваві сцени та масштабні плани терору; необхідно збільшувати кількість якісних фільмів українського виробництва патріотичного спрямування.

Ключові слова: конфлікт, мистецтво, кіно, художнє кіно, патріотичне кіно, українське суспільство.

Nina Averianova

PhD in Philosophy, Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

FEATURE FILMS AS AN EFFECTIVE WAY OF DE-CONFLICTING OF THE UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. The author of the article shows that conflicts attract the attention of representatives of various fields of knowledge (philosophy, sociology, conflict studies, psychology, history, political science, jurisprudence, military science, culturology, art, ethnology, pedagogy and etc.), in particular, in order to develop optimal ways to resolve them at various levels of deployment of conflict confrontation between different parties. Emphasizes that conflict should be considered as one of the types of social interaction. Its participants can be individuals, human groups, organizations, institutions, societies, countries, states and so on. Phenomena of conflicts, from ancient times to the present, in various artistic forms reflect the reality of a certain era and features of historical

time. Artistic understanding of the phenomena of conflicts complements, strengthens and facilitates the scientific analysis of the problems of conflicts and the dynamics of their course. Analyzes the reasons that, since cinema is one of the most popular art forms of today, combining creativity and production, cinema itself can be actively involved in the processes of deconflict of Ukrainian society. Indicates the specifics of feature film: it affects the deep layers of consciousness, touches all the strings of the human soul and at the same time reflects the current problems of today; forces the viewer to identify with the characters of the film and actively include their ideals, principles, behavior and thinking in their real lives. He concludes that cinema, given its subject matter and plot, plays a significant role in shaping both aggressive and peaceful behavior of people, ie it can contribute to either increasing the level of conflict situations in society, or their leveling. Proves that in order to reduce the level of conflict in society, it is necessary to reduce the number of films that contain open displays of violence, bloody scenes and large-scale plans of terror; it is necessary to increase the number of high-quality Ukrainian films of patriotic orientation.

Keywords: conflict, art, cinema, feature film, patriotic cinema, Ukrainian society.

Постановка проблеми. Конфлікти відіграють надзвичайно важливу роль як у житті окремої людини, так і в бутті суспільства в цілому. Розв'язання будь-яких конфліктів потребує глибокого осмислення природи їхнього виникнення та динаміки перебігу. Конфлікт (від латинського слова *conflictus* – зіткнення) – це вид суперечності, яка є ситуативною і «яка відбувається в певному просторі і часі з певного приводу», між людьми чи групами людей [5, с. 232]. А конфліктизація – це процес підвищення (посилення) рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на колективному рівні) [7]. У працях зарубіжних і вітчизняних авторів конфлікт розглядається і як руйнівна сила, і як спосіб вирішення накопичених суперечностей у процесах взаємодії різних суб'єктів (індивідуальних, колективних). Конфлікт потрібно розглядати як один з видів соціальної взаємодії, учасниками якої можуть бути окремі індивіди, людські угруповання, організації, установи, суспільства, країни, держави тощо. Оскільки суспільні сфери, в яких відбуваються конфлікти, є різноплановими (економічна, соціальна, політична, військова, ідеологічна та ін.), то, відповідно, прояви конфліктів також різняться, як і методи та способи їхнього врегулювання [4].

Явища конфліктів, починаючи з давніх часів і до сьогодення, в різних художньо-образних формах відображають дійсність певної епохи та особливості історичного часу. Твори літератури, театру, музики, живопису, скульптури, кіно та інших видів мистецтва, художньо зображаючи явища конфліктів і їхню суть, впливають на емоції людини та формують у неї ставлення до конфлікту і специфіку поведінки людини в конфліктних ситуаціях. Тому дослідження мистецьких творів, які спрямовують людину на вибір конфліктних або неконфліктних способів поведінки у вирішенні різних проблемних ситуацій, є актуальним і необхідним питанням нашого часу.

Аналіз наукових публікацій. Проблему конфлікту як суспільного явища вивчали ще стародавні мислителі, вчені Середньовіччя та Нового часу. Систематизація знань про конфлікти відбулася в кінці XIX – початку XX ст., коли зародились напрями та школи конфліктологічного спрямування, яскравими представниками яких були Е.У. Берджесс, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, К. Маркс, Г. Моска, Ф. Оппенгеймер, В. Парето, Г. Ратценхофер, В. Самнер,

А. Смолл, Ж. Сорель, З. Фрейд та ін. Із середини XX ст. почався активний розвиток конфліктологічних концепцій, у розробку яких значний внесок зробили М. Амстуті, Е. Берн, К. Боулдінг, Р. Дарендорф, Л. Козер, Т. Парсонс та ін. У вітчизняній науці проблемам конфліктів присвятили свої праці: Н. Андрущенко, О. Батрименко, Т. Воропаєва, Л. Герасіна, А. Гірник, Л. Гуменюк, О. Картунов, Г. Ложкін, М. Панов, М. Пірен, Г. Перепелиця, А. Слободянюк, М. Цюрупа та ін. [2]. При цьому велика кількість вчених світу погоджується з думкою, що на формування у людини установок, які визначають їхню поведінку в конфліктних ситуаціях, впливає мистецтво, зокрема, кіно (А. Анцупов, А. Бандура, Г. Блумер, Д. Брайтман, Л. Берковіц, О.Виноградна, В. Галаган, В. Орлов, О.Отіч, Д. Росс, Ш. Росс, С. Томпсон, О. Федоров, С. фон Фейлітцен, О. Фурса, Р. Харріс, П. Хаузер, А. Шипілов, У. Шорт та ін.). Це і обумовило **мету даної статті** – визначити вплив художнього кіно, як одного з видів мистецтва, на процеси деконфліктизації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Мистецтво як своєрідний універсальний спосіб буття здатне інтегрувати зовнішні культурні смисли в духовний світ людини. Воно, маючи здатність впливати на пізнавальну, емоційну та вольову сфери громадян, на їхню свідомість і підсвідомість, здатне змінювати цінності, ідеали, стереотипи й установки суспільства в цілому. Мистецтво, з його широкою системою комунікації, яка практично не має перешкод, має можливість транслювати інформацію на найширшу аудиторію; сприяти усвідомленню й осмисленню певних ідеологічних установок; воно є важливим засобом оптимізації духовного світу людини. Суттєво й те, що художнє осмислення явищ конфліктів доповнює, посилює та полегшує науковий аналіз проблем виникнення конфліктів і динаміки їхнього перебігу.

Оскільки кіно є одним з найпопулярніших видів мистецтва сучасності, об'єднуючим творчість і виробництво, то саме кіно можна активно задіяти у процеси деконфліктизації українського суспільства. Недаремно XX ст. пройшло під знаком розвитку кіномистецтва як нового комунікативного каналу. І навіть в новому XXI ст. – столітті Інтернету – кіно не втратило своєї сили, воно залишається таким же знаковим і впливовим у соціумі. Сучасний технологічний

розвиток створив широке поле для культурно-мистецьких впливів, який має можливість відігравати стабілізуючу роль у державі.

Художнє кіно – явище медіа, що активно впливає на широку аудиторію і транслює їй певний емоційний зміст. Кіно – засіб культури, освіти і пропаганди, воно наймасовіше з усіх видів мистецтв і саме в ньому об'єднані різні комунікативні системи. Окрім цього кіно відіграє значну роль у таких сферах суспільного життя як розваги, наука та політика. Специфіка художнього кіно в тому, що воно впливає на глибинні пласти психіки, торкається всіх струн душі людини та водночас відображає актуальні проблеми сучасності. Воно закріплює в свідомості людини історичні факти – правдиві чи надумані, транслює цінності – національні чи привнесені з інших культур, об'єднує людей, незважаючи на їх расу чи релігію, або навпаки – налаштовує людей один проти одного. Кіно надзвичайно схильне до міфологізації, до розробки і втілення міфологічних змістовно-образних моделей. Кіно, виносячи у сферу свідомості індивідуальні та соціальні міфи, переосмислює їх по-новому, з врахуванням специфіки реальної дійсності.

Художнє кіно, завдячуючи своїй надмірній емоційності, гіперболізації, художньому прикрашенню та короткому часу (час демонстрації фільму), має можливість швидко донести до глядачів, закладену в ньому суть. Через яскраві художні образи кіно пропонує певні варіанти особистісного буття, спонукає до осмислення і аналізу дійсності, підказує вибір і зразок поведінки. Художнє кіно змушує глядача ідентифікувати себе з героями фільму і активно включати їхні ідеали, принципи, спосіб поведінки і мислення у своє реальне життя. Глядачі не переймаються проблемою достовірності художнього фільму, адже заздалегідь спрямовані на те, що художній фільм може бути повністю вигадкою. Вони під впливом емоційного враження сприймають ідею і готовий висновок, вкладені митцями у кінотвір. Про значення та вплив кіно на формування суспільної думки влучно висловився Георгій Почепцов: «Голівуд називають міністерством мрії для всього світу. І це знову створює можливість для зовнішнього управління, при якому всі ми будемо мріяти про одне й те ж. Це сильний метод, який використовується і сьогодні, оскільки великі фінансові витрати на фільм вимагають чіткого знання віртуальних потреб глядача на чотири-п'ять років вперед, поки фільм буде створюватися» [12]. Таким чином, художнє кіно, зважаючи на його тематику і сюжет, відіграє значну роль у формуванні як агресивної, так і миролюбної поведінки людей, тобто воно може сприяти або підвищенню рівня конфліктних ситуацій у соціумі, або їхній нівеляції.

Науковці світу звертають увагу на те, що кінематограф, як у минулому, так і нині, досить часто презентує навколишній світ як зону небезпеки, де

людське життя не становить цінності, де саме вбивство та жорстокість допомагають успішно вирішити будь-який соціальний конфлікт. Сцени насильства на екранах провокують глядачів, особливо молодь, до аналогічної поведінки в реальному житті, «кримінальні фільми породжують кримінальність» [15, с. 94]; такі фільми формують у суспільстві жорстокість, агресивність і цинізм. Засилля агресії на екранах певною мірою можна пояснити комерційним чинником, адже демонстрація насилля – найбільш вигідний сюжет фільму. Створення кіно, яке розкриває важливі та гострі проблеми суспільства, і при цьому захоплює глядачів, – задача складна, яка вимагає багато творчих сил, часу та таланту. А заповнення фільмів сюжетами бійок із застосуванням зброї чи без неї, кримінальними розбірками і вбивствами, погонями та вибухами компенсує і слабкий сюжет, і посередню гру акторів, а також дозволяє відзняти фільм у короткий термін з невеликими бюджетними затратами. Окрім цього, такі фільми затребувані невивагливою аудиторією.

Кінематограф, маючи здатність впроваджувати нові напрями та тенденції в суспільстві, може сформувані навіть зовсім протилежні для даного соціуму культурні цінності та ідеали. Наприклад, нові вимоги до кінофільмів, що претендуватимуть на премію BAFTA (The British Academy of Film and Television Arts – Британська академія кіно і телебачення) є яскравим прикладом впливу кіно на світобачення людей і суспільства в цілому. Фільми і серіали, що будуть подаватися на конкурс BAFTA, мають відповідати таким вимогам: 1) один або більше з головних героїв представляє меншість; 2) другорядні герої: 50/50 гендерний баланс, 20% з етнічної меншини, 10% LGBTQ (гомосексуалів, бісексуалів, трансгендерів, інтерсексуалів, асексуалів, людей, що не вписуються в традиційні рамки сексуальної орієнтації). Окрім цього 7% глухі і/або інваліди, «значна кількість» із нижчого соціально-економічного класу. При цьому головна сюжетна лінія повинна бути присвячена проблемам меншості. У серіалах ця лінія має бути присутньою у всіх серіях. Меншості – це жінки, національні, расові та етнічні групи, LGBTQ, інваліди, бідні, малоосвічені [14, с. 212 – 213]. Такі фільми, з одного боку, будуть привертати увагу суспільства до проблем меншин, закликати терпимо ставитися до думок, поведінки і способу життя інших людей. А з іншого – це прецеденти до конфліктних ситуацій у суспільстві, адже для його частини (можливо, досить значної) такі тенденції є неприйнятними, бо суперечать усталеним традиційним нормам. Щодо нашої держави, як стверджує фахівець із гендерних досліджень сучасності Ю. Стребкова, то через несприйняття проблем ЛГБТ, в Україні поширюються антигендерні рухи та антигендерні проекти, посилюється гендерна дискримінація [13]. Тому можна припустити, що кіно, яке буде дотримуватись вимог BAFTA, в україн-

ському соціумі викликати дисонанс і сприятиме виникненню конфліктних ситуацій.

Наприклад, вже відомі випадки конфліктів щодо прокату кінофільмів, які демонстрували сцени нетрадиційної сексуальної орієнтації персонажів. Серед них – американський фільм-фентезі режисера Білла Кондона «Красуня і чудовисько» (2017 р.), в основу якого покладена казка. Незважаючи на значну касовість картини, відношення до неї неоднозначне, адже рішення митців показати одностатеві відносини в фільмі викликало і позитивні, і негативні відгуки. Саме за «гей-сюжет» низка кінотеатрів, зокрема і в США (штат Алабама), відмовилась демонструвати фільм [16]. У Російській Федерації, в зв'язку з присутністю у картині героя-гея («створений однозначний образ нетрадиційного сексуального потягу персонажа чоловічої статі Лефу до іншого персонажу чоловічої статі – Гастона») та показ «антигромадської поведінки (вживання алкогольних напоїв, лайка, агресія)», фільм «Красуня і чудовисько» отримав вікове обмеження 16+ [8]. Курйоз у тому, що «Красуня і чудовисько» – це казка, а фільми такого жанру розраховані на дітей, ця ж картина саме для дітей і не рекомендується.

Оскільки в Україні вже сьомий рік триває російсько-український збройний конфлікт, то для нашої держави є важливим питання – створення патріотичного кіно. Гібридна війна, яка ведеться Росією проти нашої держави, набирає все більших обертів. Специфікою гібридної війни є те, що вона офіційно не оголошується між країнами, а це надає певні переваги, наприклад, керівництву держави-опонента дистанціюватися від своїх нерегулярних військових формувань. Воєнні дії направлені не на фізичне знищення армії противника, а на її виснаження та деморалізацію. І хоча зазначені засоби були присутні в усіх війнах, проте саме в наш час надається перевага не фізичному силовому складнику, а інформаційно-психологічному [1]. У гібридній війні мистецтво, зокрема кіно, постає потужним засобом як пропаганди, так і контр-пропаганди. Тому варто залучати в культурно-мистецьку практику, насамперед, українське мистецтво, українське кіно, адже воно акумулює культурно-історичний та емоційно-естетичний досвід минулих поколінь українства, втілює і передає ціннісне ставлення до світу крізь призму етнонаціональної специфіки, унеможливує прояви етнокультурної та духовної асиміляції нації.

У 2020 р. було передбачено видатки з бюджету України на розвиток кіно патріотичного спрямування – 50 млн. грн [6]. На нашу думку, патріотичне кіно – це не обов'язково реконструкція минулого України та фільмування її відомих історичних осіб, це кіно і про людей, які ризикуючи власним життям захищають свою Батьківщину, працюють для її розвитку, рятують інших людей, наприклад, від наслідків аварій, ураганів, пожеж, повеней та різних непередбачуваних обставин; це кіно, яке осмислює питання війни і миру; кіно про людей з гуманістичними

принципами і високими духовними потребами, що активно їх відстоюють; про людей, які мають почуття власної гідності і вміють боротися за свої ідеали [3]. Фільми з такими сюжетами сприятимуть формуванню високих духовних потреб українського суспільства, слугуватимуть зміцненню національної єдності, що в цілому призводить до деконфліктизації суспільства.

В останні роки в Україні кількість вітчизняних фільмів поступово зростала. У 2019 р. завершено 46 фільмів: 17 неігрових, 25 ігрових (зокрема, 19 повнометражних), 4 анімаційних [9]. Однак для порівняння, наприклад, у Франції на підтримку кіно щорічно виділяється близько 600 млн. євро та створюється 170 – 190 фільмів; у Німеччині щорічно виробляється 150 – 160 фільмів, проте в прокат, завдяки жорсткій конкуренції, потрапляє лише 80 – 90 [11]. Важливо те, що в останні роки в українському кінематографі з'явилися фільми патріотичного спрямування: художні фільми «Незламна» режисера Сергія Мокрицького (2015), «Кіборги» (2017) та «Чужа молитва» (2017) режисера Ахтема Сеїтаблаєва, «Червоний» (2017) режисера Зази Буадзе та ін.; документальні фільми: «Воїни духу» Тетяни Кулаковської та Анни Мартиненко (про останні 5 днів героїчної оборони Донецького аеропорту), «На лінії вогню» Сергія Якименка, «Неоголошена війна. Щоденник пам'яті» Сніжани Потапчук, «Рейд. Сила нескорених», знятий Військовим телебаченням України та ін. Ці патріотичні фільми формують почуття гордості за свою націю, а також дають можливість світовій спільноті сприймати події в Україні крізь призму роз'яснень українських митців.

«Україна повинна завершити культурну “емансипацію” від Росії» [10, с. 131]. Тому важливо, щоб Україна в цілому підтримувала вітчизняні культурні індустрії та залучала їх до соціально-культурних проєктів. Культурні індустрії (або їх називають креативні індустрії) включають в себе образотворче і музичне мистецтво, архітектуру, рекламу, видавничу справу, кіно- і відеопродукцію, теле-, радіо-, Інтернет-трансляції, фотографію, дизайн і моду. Цікаво те, що на «шкалі» роботодавців Європи ця широкомасштабна галузь посідає третє місце, поступаючись лише будівництву та підприємствам громадського харчування. Європейці широко використовують можливості креативної індустрії як в економічному зростанні своїх країн, так і в зниженні соціальної напруги в суспільстві. Тобто культурні (креативні) індустрії – це не лише джерело духовного та естетичного розвитку суспільства, а й важливий та перспективний сектор економіки країни, який варто використовувати для збагачення держави.

Висновки. Отже, мистецтво, зокрема художнє кіно, можна ефективно використовувати як перспективний напрям деконфліктизації українського суспільства. Для зниження рівня конфліктних ситуацій у соціумі варто зменшити кількість фільмів, що містять відверті покази насильства, криваві сцени та масштабні плани терору. Важливо формувати у

реципієнтів, особливо в молодого покоління, вміння аналізувати отриману інформацію та протистояти спробам маніпулювань через екран. Необхідно збільшувати кількість якісних конкурентоспроможних фільмів українського виробництва та на українську тематику, поліпшувати стан об'єктів культурної спадщини, забезпечувати громадянам доступність до мистецьких надбань. Українське кіно повинно активно протистояти процесам розкультурення, бездуховності, конфліктизації та деукраїнізації в суспільстві, що сприятиме єдності в суспільстві та його деконфліктизації.

1. Авер'янова Н.М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2017. № 3(43). С. 30–34.

2. Авер'янова Н.М. Особливості збройного конфлікту в Україні. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 25. С. 8–13.

3. Авер'янова Н.М. Художнє кіно як системний засіб впливу на процес консолідації українства. *Zbior artykulow naukowych «Rozwoj i praktyka» (Zakopane, 29.12.2017)*. Warszawa, 2017. S. 62–64.

4. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неоколоніальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. 145(№ 6). Ч. 2. С. 7–11.

5. Булатов М.О. Філософський словник. К.: Стило, 2009. 575 с.

6. Бюджет Міністерства культури та інформаційної політики на 2020 рік затверджено в розмірі 8,16 млрд. грн. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/byudzhnet-ministerstva-kulturi-ta-informacijnoyi-politiki-na-2020-rik-zatverdzheno-v-rozmiri-816-mlrd-grn>

7. Воропаєва Т.С. Конфліктизаційні та деконфліктизаційні процеси в Україні: соціально-філософські аспекти. *Научный взгляд в будущее*. 2018. Выпуск 10. Т. 2. С. 49–56.

8. Зав'ялова О. Експерти нашли в «Красавице и чудовище» «эволюцию гея» и «формы разгула». *Life* (17.03.2017). URL: <https://life.ru/p/985589>

9. Звіт за результатами діяльності Державного агентства України з питань кіно за 2019 р. *Державне агентство України з питань кіно*. URL: <http://dergkino.gov.ua/ua/text/reports-state-cinema.html>

10. Литвиненко О. Пострадянський період в українсько-російських відносинах позаду. Що далі? *Національна безпека і оборона*. 2020. №1-2(181-182). С. 130–132.

11. Підтримка національного кінематографа: європейський досвід. *Національний інститут стратегічних досліджень* (15.01.2014). URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1432/>

12. Почепцов Г. Комиксы и телесериалы как инструкции по массовому поведению. *Media Sapiens* (20.10.2019). URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/23665/2019-10-20-komiksy-i-teleserialy-kak-instruktsii-po-massovomu-povedeniyu/>

13. Стребкова Ю. Роздуми про своїх, чужих та інакших. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2017. № 5. С. 34–44.

14. Фісенко Т.В. Кінематограф у формуванні громадської думки. *Обрії друкарства*. 2020. №1(8). С. 205–223.

15. Bisky L., Wiedemann D. Der Spielfilm. Rezeption und Wirkung. Berlin: Kunst und Gesellschaft, 1985.

16. Wong Curtis. Alabama Theater Won't Show «Beauty And The Beast» Because Of Gay Subplot. *The Huffington Post* (03 March 2017). URL: https://www.huffpost.com/entry/beauty-and-the-beast-alabama-theater_n_58b9a6f7e4b05cf0f400427b

References

1. Averianova N.M. (2017). *Gibrydna vijna: rosijs'ko-ukrayins'ke protystoyannya* [Hybrid warfare: Russian-Ukrainian confrontation]. *Naukovyj zhurnal «Molodyj vchenyj»*. №3(43). 30–34. (in Ukrainian).

2. Averianova N.M. (2019). *Osoblyvosti zbrojnogo konfliktu v Ukraini* [Features of the armed conflict in Ukraine]. *Ukrayinoznavchij al'manax*. Vypusk 25. 8–13. (in Ukrainian).

3. Averianova N.M. (2017). *Xudozhnye kino yak systemnyj zasib vplyvu na proces konsolidaciyi ukrayinstva* [Feature film as a systemic means of influencing the process of consolidation of Ukrainians]. *Zbior artykulow naukowych «Rozwoj i praktyka» (Zakopane, 29.12.2017)*. Warszawa. 62–64. (in Ukrainian).

4. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). *Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrainy: neokolonial'nyj vymir* [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Gileya: naukovyj visnyk*, Vyp. 145(№ 6), Ch. 2. 7–11. (in Ukrainian).

5. Bulatov M.O. (2009). *Filosofs'kyj slovnyk* [Philosophical Dictionary]. K.: Stylos. 575 p. (in Ukrainian).

6. *Byudzhnet Ministerstva kul'tury ta informacijnoyi polityky na 2020 rik zatverdzheno v rozmiri 8,16 mlrd. grn* [The budget of the Ministry of Culture and Information Policy for 2020 has been approved in the amount of UAH 8.16 billion]. (2020). *Uryadovyj portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/byudzhnet-ministerstva-kulturi-ta-informacijnoyi-politiki-na-2020-rik-zatverdzheno-v-rozmiri-816-mlrd-grn> (in Ukrainian).

7. Voropayeva T.S. (2018). *Konfliktyzacijni ta dekonfliktyzacijni procesy v Ukraini: social'no-filosofs'ki aspekty* [Conflictization and deconflictization processes in Ukraine: social-philosophical aspects]. *Nauchnyi vzgliad v budushch*. Vyp. 10. Т. 2. 49–56. (in Ukrainian).

8. Zavyalova O. (2017). *Eksperty nashli v «Krasavicze i chudovishhe» «evolyuciyu geya» i «formy razgula»* [Experts have found in «Beauty and the Beast» “gay evolution” and “forms of binge”]. *Life* (17.03.2017). URL: <https://life.ru/p/985589> (in Russian).

9. *Zvit za rezul'tatamy diyal'nosti Derzhavnogo agentstva Ukrayiny z pytan` kino za 2019 r.* [Report on

the results of the State Agency of Ukraine for Cinema for 2019]. (2019). *Derzhavne agentstvo Ukrayiny z pytan` kino*. URL: <http://dergkino.gov.ua/ua/text/reports-state-cinema.html> (in Ukrainian).

10. Lytvynenko O. (2020). *Postradyans`kyj period v ukrayins`ko-rosijs`kyy vidnosynax pozadu. Shho dali?* [Post-Soviet period in Ukrainian-Russian relations behind. What's next?]. *Nacional`na bezpeka i oborona*. №1-2(181-182). 130–132. (in Ukrainian).

11. Pidtrymka nacional`nogo kinematografa: yevropejs`kyj dosvid [Supporting national cinema: the European experience]. (2014). *Nacional`nyj instytut strategichnyx doslidzhen`*. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1432/> (in Ukrainian).

12. Pochepczov G. (2019). *Komiksy i teleserialy kak instrukcii po massovomu povedeniyu* [Comics and TV series as instructions for mass behavior]. *Media Sapiens*. URL: <https://ms.detector/mediaanalitika/post/23665/2019-10-20-komiksy-i-teleserialy-kak-instruktsii-po-massovomu-povedeniyu/> (in Russian).

13. Strebkova Yu. (2017). *Rozdumy pro svoiyx, chuzhyx ta inakshyx* [Reflections on their own, others and others]. *Genderna paradygma osvithnogo prostoru*. № 5. 34–44. (in Ukrainian).

14. Fisenko T.V. (2020). *Kinematograf u formuvanni gromads`koyi dumky* [Cinema in the formation of public opinion]. *Obriyi drukarstva*. №1(8). 205–223. (in Ukrainian).

15. Bisky L., Wiedemann D. (1985). *Der Spielfilm. Rezeption und Wirkung*. Berlin: Kunst und Gesellschaft. (in German).

16. Wong Curtis (2017). Alabama Theater Won't Show «Beauty And The Beast» Because Of Gay Subplot. *The Huffington Post* (03 March 2017). URL: https://www.huffpost.com/entry/beauty-and-the-beast-alabama-theater_n_58b9a6f7e4b05cf0f400427b (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.2>
УДК 323.2(476)"2020"

Олександр Агєєв
кандидат історичних наук, доцент
м. Могильов, Білорусь

ORCID: 0000-0001-6926-8783
Email: aheyeu@tut.by

БІЛОРУСЬКІ ПРОТЕСТИ 2020 У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Анотація. У статті в тезовій формі представлені результати первинного аналізу білоруських протестів 2020 року в контексті подібних процесів на пострадянському просторі. Показані передумови, причини масових демонстрацій: структурні проблеми та українські події 2014 року призвели до застою білоруської економіки; довіра до результатів виборів у суспільстві падала з кожною виборчою кампанією; нове покоління білорусів мало незрозумілі цінності, які влада зберігала і нав'язувала суспільству. Також було кілька мотивуючих чинників протестів: особливості стратегії білоруського керівництва в контексті пандемії вірусу covid19 знизили авторитет уряду; невідповідність офіційних та фактичних результатів голосування; жорстокість розгону перших післявиборчих протестів викликали масове обурення. Влада вважала і досі вважає іноземний фактор головною причиною протестів. Багато політиків та експертів підтримують теорію втручання Росії в Білорусь. Солідарність білорусів - нове явище для Білорусі в новітній історії. Багато в чому вона змогла проявити себе через нові форми спілкування в суспільстві та нові творчі форми діяльності: ланцюжок солідарності, прогулянки та марші по проспектах та вулицях, акції в житлових районах тощо. Діяльність жінок, пенсіонерів та робітників свідчить про зміну їхньої ролі у політичному житті пострадянських країн. Підтримка протестів з боку інших традиційних та нових професійних груп свідчить про загальнонаціональний характер демонстрацій у сучасній Білорусі. Відсутність очевидних соціально-економічних вимог дозволяє класифікувати білоруські протести як політично-демократичні революції, які умовно можна назвати "Революціями гідності". Найважливішим результатом білоруських протестів є відкриття світу білоруської політичної нації. Незважаючи на поляризацію та певний розкол у суспільстві, існує чіткий загальний попит на суверенітет як від електорату С. Тихановської, так і від прихильників А. Лукашенка. Тепер усім політичним силам доведеться рахуватися з фактором існування та активної участі у політичному процесі білоруської політичної нації.

Ключові слова: Білорусь, Могильов, Україна, протести, репресії, А. Лукашенко, С. Тихановська.

BELARUSIAN PROTESTS 2020 IN THE CONTEXT OF STUDYING CONFLICT PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE

Abstract. *The article presents in abstract form the results of the initial historical analysis of the Belarusian protests of 2020 in the context of similar processes in the post-Soviet space. The preconditions and reasons for the mass demonstrations are shown: structural problems and the Ukrainian events of 2014 led to the stagnation of the Belarusian economy; confidence in the election results in society declined with each election campaign; the new generation of Belarusians had incomprehensible values, which were preserved and imposed on the society by the authorities. There were also several triggers of protests: the peculiarities of the strategy of the Belarusian leadership in the context of the covid virus pandemic Kovid19 reduced the authority of the government; and the inconsistency of the official and actual results of the vote, the brutality of the dispersal of the first post-election protests caused mass outrage. Authorities considered and still consider the foreign factor to be the main reason for the protests. Many politicians and experts support the theory of Russian interference in Belarus. Solidarity of Belarusians is a new phenomenon of Belarus in recent history. In many respects it was able to manifest itself thanks to new forms of communication in society and fresh creative forms of activity: a chain of solidarity, walks and marches on avenues and streets, actions in residential areas, etc. The activity of women, pensioners and workers shows a change in their role in the political life of post-Soviet countries. And the support of the protests of other traditional and new professional groups testifies to the nationwide nature of the demonstrations. The lack of obvious socio-economic demands makes it possible to classify the Belarusian protests as political democratic revolutions, which can be conditionally called "Revolutions of Dignity". The most important result of the Belarusian protests is the discovery of the world of the Belarusian political nation. Despite the polarization and a certain division in society, there is a clear general demand for the sovereignty of Belarus by supporters of S. Tikhanovskaya and A. Lukashenko. Now all political forces will have to reckon with the factor of existence and active participation in the political process of the Belarusian political nation.*

Key words: *Belarus, Mogilev, Ukraine, protests, repressions, A. Lukashenko, S. Tikhanovskaya.*

У цій статті автор не може дотримуватися повної неупередженості, хоча і прагне до цього, оскільки був не лише свідком подій, але й учасником процесу, надто глибоко пропускаючи події через своє серце і розум. Ми розглянемо білоруські протести, насамперед, із точки зору історика, який не заявляє про точність політичного аналізу подій із ще невизначеним фіналом. Об'єктом емпіричних спостережень був Могильов – центр східного регіону Білорусі, третє за чисельністю населення місто країни. Провінційний погляд може бути ще цікавішим і пізнавальнішим через те, що ситуація в провінції є найбільш типовою для країни.

Виходячи із загальнонаціональних процесів, з урахуванням подій в Могильові, нам зараз видається важливим не тільки зафіксувати історичну подію, а й почати її аналізувати, спробувати порівняти з конфліктами на пострадянському просторі навколо нас.

Передумови протестів. Насамперед варто зазначити, що протести 2020 р. не є першими в новітній історії Білорусі. Грошова реформа в СРСР у 1991 р. спричинила величезні страйки в СРСР і сколихнула Радянську імперію. Протестним було голосування за "народного президента" А. Лукашенка в 1994 р., але воно не переросло у більш гарячу фазу, оскільки уряд Кебіча не наважився фальсифікувати результати голосування. Досить бурхливими були протести в 1996-1997 рр. проти союзу з Росією. У день президентських виборів 2006 р. та 2010 р. також були як значні невдоволення, так і протести, які зібрали десятки тисяч прихильників. У

2006 р. протестуючі за українським прикладом навіть сформували власний майдан на Центральній площі Мінська. У 2010 р. багатотисячний мітинг протесту був жорстко розігнаний і майже всі альтернативні кандидати в президенти були затримані. Це насильство призупинило масову акцію виступів білорусів на десять років і стало поганим прикладом для вертикалі влади в 2020 р., коли, найімовірніше, планувався жорсткий та швидкий сценарій придушення опозиційних демонстрацій. У 2015 р. під впливом українських подій, під впливом загрози можливого втручання Росії, вибори пройшли непоміченими та були масово проігноровані не лише опозиційно налаштованими громадянами, які відчували імітаційний характер політичної боротьби.

Ще в першій половині 2020 р. не було жодних ознак можливості масових протестів у країні. Тільки президент Лукашенко, який передбачав "цікаві" події під час та після виборів, був їх провісником [8]. Він чітко знав результати закритих соціологічних досліджень щодо політичних настроїв у суспільстві. Його можна було б вважати передвісником подій, якби не одне "але" – в перші тижні після виборів влада явно розгубилася.

Лідери традиційних білоруських опозиційних партій: АГП, БНФ, рух "За свободу", соціал-демократичні партії тощо розповіли про потенційно велику базу протестуючих, яку соціологи відзначають у білоруському суспільстві з середини нульових років. Вони спирались на соціологічні дослідження вчених і порівнювали частку тих, хто готовий вийти

на вулицю проти нинішнього режиму, з тією ж часткою українців, які організували два Майдани в Україні (у масовій свідомості білоруського суспільства зафіксовано лише два великих українських Майдани). Лідери опозиційних структур закликали вірити в себе, вірити в свій народ, але пройшли роки, а їхні прихильники не бачили втілення цих досягнень у життя, що остаточно актуалізувало розмови про особливості білоруського національного характеру, крайньої інертності, флегматичності і меланхолії, спокою та конформізму білорусів, які надзвичайно відрізняють нас від волелюбних українців, грузинів, вірменів і т.д. Твердження, що у нас «такі люди», стало буденним та прийнятною нормою міркувань. Таким чином, діяльність традиційних опозиційних сил у перші дні після виборів також визначала певна збентеженість і здивування з приводу сили протестів.

Однією з причин відсутності віри в можливість масового спротиву була та, що за останні 26 років сила репресивного апарату в Білорусі значно перевершила все, що існувало в сусідніх країнах, а глава держави відрізнявся авторитарною харизмою. Крім того здавалося, що цей режим за допомогою московських фінансових субсидій є досить стабільним і користується підтримкою більшості або дуже великої частини суспільства. Принаймні під час попередніх президентських кампаній, за спостереженнями незалежних політиків, експертів та опитувань громадської думки, Лукашенко переміг, хоча з набагато нижчим від офіційного відсотком. До честі тодішніх політичних опонентів президента, вони визнали цей факт і працювали на майбутнє.

Причини та тригери масових демонстрацій 2020 р.

Невдоволення білоруського народу назрівало давно. Однією з причин є складна економічна ситуація в Білорусі, яку зовнішні спостерігачі досить часто недооцінюють. Під впливом застарілої білоруської економічної моделі, суспільних проблем та українських подій у 2014 р. економічний розвиток зупинився. Росія традиційно є найбільшою, а Україна – одна з найважливіших економічних партнерок Білорусі. Тому анексія Криму, війна на Донбасі, санкції проти Росії мали найбільш негативний вплив на білоруську економіку. З 2015 р. у країні спостерігається економічна стагнація, яка у свідомості людей все частіше починає асоціюватися з політичною стагнацією в державі. Білоруська соціально-економічна та політична модель не змогли забезпечити стійкий економічний розвиток.

Окремим чинником, який визначав силу та тривалість протестів, були особливості політичної системи Білорусі та її виборча система. Вони описані в численних публікаціях [7]. Більшість серйозних дослідників визнають, що в країні діє авторитарний режим, який часто називають диктаторським. Не аналізуючи природу політичного режиму, не сперечаючись про форму авторитаризму в Білорусі, ми зазначаємо лише те, що довіра до результатів

виборів у суспільстві зменшувалась із кожною виборчою кампанією, а справедливість виборчої системи викликала багато питань навіть серед прихильників Лукашенка.

Влада намагалася керувати країною силою, і внизу зміцнювалися горизонтальні зв'язки суспільства. На те, що в Білорусі в останні роки соціалістичного будівництва зміцнилися горизонтальні зв'язки, що з цієї точки зору БРСР в 1960 – початку 1980-х рр. була однією з найбільш підготовлених до реформ радянських республік, звернули увагу американські дослідники М. Ербан і Р. Рід у 1989 р. [1]. 30 років потому патріархальна влада стала ще більш неприйнятною для сучасного урбанізованого білоруського суспільства.

Згідно з цим, третім важливим чинником було те, що цінності, збережені та нав'язані владою, були вже незрозумілі для нового покоління білорусів. Суспільство переросло свого президента і не хотіло жити в XXI ст. за правилами середини XX ст. Поступово вияв прагнення до свободи та невдоволення ситуацією в країні стали нормою у спілкуванні все більшої кількості білорусів.

Але тривалий час громадяни, орієнтовані на опозицію, не могли визначити наскільки популярні їхні погляди поза родиною, друзями, професіоналами чи іншими референтними групами. Здавалося, поруч з вами майже не залишилося прихильників президента, але їх все ще багато, оскільки він перемагає на виборах. У протилежних ілюзіях жили прихильники президента, які вважали, що майже всі навколо підтримують Лукашенка. Соціологи можуть легко пояснити цей ефект відсутністю незалежної достовірної соціології, а політологи недемократичним і, як наслідок, неподставницьким характером виборчої системи, яка не забезпечувала представництва груп із різними політичними поглядами в виборчих органах.

Пускових механізмів подій 2020 р. також виявилось не дуже багато.

Пандемія, пов'язана з ковідом, потрясла суспільство, вона ще раз нагадала людям, який слабкий світ. Це змусило задуматися над вічними питаннями щодо сенсу життя і в цілому настав час подумати. Крім того, стратегія білоруського керівництва у надзвичайній ситуації щодо боротьби з пандемією була іншою, вона відрізнялася від стратегій сусідніх країн відсутністю жорстких карантинних заходів. У результаті, люди відчували себе вразливими та почали шукати шляхи захисту, при цьому авторитет уряду різко знизився.

За звичкою Олександр Лукашенко відмовився проводити виборчу кампанію, як це робив щоразу в XXI ст., аргументуючи, що чинного президента варто оцінювати за результатами роботи та ситуацією в країні. Тому всі президентські кампанії цього століття проходили однаково: президент не брав участі в дебатах, не проводив мітингів, не видавав агітаційних листівок чи відео, натомість він багато подорожував регіонами і відкривав соціально-

культурні та економічні об'єкти, проводив численні зустрічі з чиновниками, чим показував свої досягнення та їхнє значення для народу, а державна пропаганда підкреслювала досягнення країни.

Раніше подібна стратегія спрацьовувала і ніщо не віщувало, що цим разом все піде не за шаблоном. Попередні кампанії, особливо кампанія 2015 р., розслабила білоруських чиновників. Тоді в умовах російської агресії в Україні білоруські опозиціонери стояли перад складаним вибором: спробувати скинути з престолу Лукашенка і можливо втратити країну, або грати за правилами влади. Ситуація в Україні потужно демотивувала прихильників Лукашенка.

Кампанія 2020 р. для президентської вертикалі виявилась ще менш виразною. Навіть народні збори із завданнями щодо нової соціально-економічної п'ятирічки не проводились, а звернення президента до парламенту відбулося перед виборами. Оскільки в серпні 2020 року все пішло не так, президент був змушений мобілізувати свій електорат і розпочав агітацію після виборів, які значна частина суспільства вже вважала перемогою С. Тихановської.

Тривала відсутність конкурентної політичної боротьби та зворотного зв'язку влади та суспільства притупила політичну інтуїцію президента та послабила його вертикаль.

Слід визнати успіх кампанії С. Тихановської, але важливо розуміти, що білоруська влада, очевидно, не навмисно підіграла Світлані. Влада, яка бореться з несподіваною новою загрозою, не була готова до реальної, не змодельованої політичної боротьби. Провладні прогнози або не відображали дії опозиції, або діяли жорстко, що лише посилювало симпатію до опонентів.

Після арешту та виключення основних опозиційних кандидатів у президенти чоловічої статі три жінки змогли очолити опір, а його символом стала Світлана Тихановська. Вона стала втіленням жінки, яка була змушена йти в політику, що викликало природну симпатію до неї. Крім того, вона чітко змалювала перспективу - нові чесні вибори та свій відхід від політики після них. Такої перспективи не продемонстрував чинний президент, який невиразно висловився про перспективи змін у Конституції.

На думку більшості експертів, невідповідність офіційних результатів голосування та картини, яку побачили виборці, була одним з головних факторів, що сколихнули суспільство. Очевидно, що результати, представлені головою виборчої комісії Л. Ярмошиною, не викликали довіри, і були оскаржені опозицією та навіть багатьма прихильниками нинішньої влади, більшістю російських експертів, багато з яких традиційно симпатизують А. Лукашенкові, і, мабуть, усіма українськими політичними оглядачами.

Жорсткість сценарію придушення перших протестів також стала однією з головних причин наростання протестного руху. Жорсткість розгону перших післявиборчих акцій протесту була настільки

непропорційною загрозою та небезпекою, які представляли самі демонстрації, що це не могло не викликати обурення. Звичайно, влада готувалася до такого сценарію, і білоруський спецназ навчався протистояти такому сценарію.

Спочатку, після виборів, влада намагалася заперечити сам факт протестів і вважала іноземний фактор головною причиною протестів. Перед виборами та в перші дні вся вина за протести майже відкрито була покладена на російське керівництво. Але безвихідь ситуації на вулицях міст Білорусі після виборів змусила владу різко змінити ім'я винного. Після підтримки президентом Путіним чинного президента Білорусі, визнання Росією результатів виборів головними винуватцями-«організаторами спроби перевороту» стали по черзі Україна, Чехія, Литва, Польща і, нарешті, США. Навіть після двох місяців протестів колективним суперником білоруського лідера залишався колективний Захід [9].

Теорія змови дуже зручна для політичних лідерів, оскільки перекладає відповідальність за помилки на певного, часом неіснуючого ворога. З цієї точки зору найбільш правдоподібними сценаріями розгортання подій на даний момент є думки про російську інтервенцію, про яку саме керівництво Білорусі говорило досить конкретно перед виборами. Російські політологи та експерти говорили більш відкрито про російський фактор та гру кураторів Кремля. Слід визнати, що підстави для таких міркувань є. І якщо згадати кризи новітньої історії у Вірменії, Грузії, Молдові, Україні, Чорногорії, які виявили втручання Росії, то чому Білорусь має бути винятком?

Багато білоруських політиків та експертів підтримують теорію двох російських сценаріїв стосовно Білорусі, зокрема, патріарх білоруської політики З. Пазняк, який вважає, що росіяни працюють у Білорусі у дві колони: «Тут були відзначені група "Газпром-ФСБ" (так звана "координаційна рада" та ін.) і сам Лукашенко» [11].

Якщо ми визнаємо існування передвиборчих сценаріїв зовнішніх гравців, то, як і в інших країнах, Білорусь висунула свої, здавалося б, неznані або непередбачувані фактори, які порушили всі можливі початкові сценарії: урядовий, кремлівський чи західний. Навіть погоджуючись з фактом зовнішнього втручання на перших етапах протестів, слід визнати, що в ході їхнього розвитку події переросли в революцію, адже у всій своїй силі виникла велич білоруського народу, який змусив всіх рахуватися з собою. Як влучно зауважив З. Пазняк: «Білорусь поки що рятує лише білоруський народ» [12].

Примітно, що на відміну від революційних подій та протестів у Вірменії (2018), Грузії та Україні (2014), фактор корупції не став самостійною причиною протестів. Це пов'язано з особливістю функціонування білоруської економіки, в якій політичні та економічні еліти міцно перепліталися в традиційних для Білорусі економічних сферах. У Білорусі корупція зв'язує насамперед чиновників та державний бізнес.

Ось чому популярне гасло "Ми хочемо змін" насправді поєднувало кілька компонентів, включаючи політичну та антикорупційну.

Якими б не були причини, очевидним фактом є те, що Лукашенко значною мірою втратив громадську підтримку перед виборами 2020 року. Багато білорусів навчилися жити самостійно, без державної підтримки. Результати виборів та масові акції протесту лише відображали ці факти.

Від самого початку виборча кампанія 2020 року йшла за незвичним для Білорусі сценарієм. Національно орієнтовані верстви білоруського суспільства не мали своїх авторитетних кандидатів у президенти. Усі опозиційні угруповання, рішуче налаштовані на боротьбу, в тому числі М. Статкевич, не були зареєстровані.

Але було три сильних кандидати від так званої «нової опозиції»: В. Бабарика, В. Цапкало, С. Тихановський. «Московські вуха», що стирчать за деякими кандидатами, спочатку відвернули від них багатьох прихильників «старої опозиції», але загальний політичний баланс сил напередодні виборів різко змінився. Нові лідери опозиційних сил свідомо дистанціювались від «старої опозиції», яка протягом багатьох років була дискредитована в очах суспільства офіційною білоруською пропагандою, і навіть слово «опозиція» майже не вживалося. Контрольні запитання «Чий Крим?», «Європа чи Росія?» теж спрацювали на нових кандидатів. Вони висвітлили проблему перемоги на виборах, проведення повторних чесних виборів та необхідності єдності для змін.

На етапі висунення кандидатів у президенти всіх вразило нове для країни явище - величезні черги на пікети для збору підписів за альтернативних кандидатів у перші вихідні після початку цього етапу кампанії. У Білорусі та, мабуть, і на всьому пострадянському просторі цього ще не було. Концентрація пікетів альтернативних до Лукашенка кандидатів в одному місці і в певний час сприяла тому, що багато громадян прийшли підписатися одразу до декількох кандидатів. Психологічно публікація в Інтернеті фотографій та відеозображень черг сприяла усвідомленню важливості кількості супротивників правлячого режиму. Як результат у травні-червні довгі черги людей збиралися по неділях, щоб віддати свій голос проти Лукашенка. У Могилеві громадяни стояли в таких чергах годину і більше.

Після реєстрації п'яти кандидатів на посаду президента за невизначеними критеріями, С. Тихановська вважалася справжнім народним опонентом від суспільства. Спочатку вона стала символом протестних настроїв, після виборів - одним із символів протестів. І лише зараз Світлана стає політичним лідером. Політичне об'єднання штабів Бабарики, Тихановської та Цапкали було дуже вдалим та вимушеним кроком. Три молоді, симпатичні, розумні людини миттєво стали символами нової Білорусі, яка прагне змін.

Після початку виборчої кампанії на пікети на підтримку Тихановської в Могилеві зібралось відносно мало активістів, але мітинг на підтримку Тихановської біля Крижаного палацу 25 липня став найбільшим міським політичним мітингом за часи незалежності. На піку він зібрав понад 3000 людей, і близько 5000 пройшли через тригодинний захід. У двохсоттисячній Бобруйську прийшло ще більше - до 9 тисяч громадян.

Передвиборчий мітинг 30 липня в Мінську став найбільшим політичним мітингом в історії країни, за оцінками на ньому побувало від 50 тис. до 70 тис. людей. Після такого успіху всі інші виборчі акції були зірвані владою через відсутність можливостей їх проведення на різних, часто анекдотичних підставах.

Сторони конфлікту наводять протилежні результати голосування 9 серпня. За офіційними даними, 80,1% виборців проголосували за Лукашенка і 10,1% за С. Тихановську [14]. Альтернативні джерела повідомляли про перемогу С. Тихановської. Наприклад, соціолог британського аналітичного центру Chatham House, Григорій Астапеня, заявив в Інтернет-опитуванні, що 20,6% опитаних проголосували за Лукашенка, а 52,2% - за С. Тихановську [13].

Багато експертів та більшість громадян Білорусі сумніваються як щодо першого, так і останнього результатів голосування. Сторони конфлікту погоджуються лише з високою явкою. Дійсно, день голосування був дуже активним не лише в Мінську, а й у Могилеві. Такої масової явки не було тут з 1990-х років.

Офіційні цифри мало кого залишили байдужими, більшість населення, особливо у великих містах, почувалися обдуреними, що спричинило масові протести. А жорстокий трагічний розгін перших акцій протесту у великих містах, насамперед у Мінську, викликав обурення і гнів та залучив до протестів величезну кількість пасивних жителів Білорусі. Буквально населення різко перетворилося із об'єкта на суб'єкт політики, а жителі - на громадян своєї країни.

Відомо, що надмірне насильство часто викликає хвилю протесту та солідарності. Саме це сталося в Білорусі. Гнів, бажання звільнити в'язнів, помститися, покарати винних, вивели на вулиці на четвертий-п'ятий день спочатку найсмільвіших, а на шостий-сьомий - сотні тисяч людей. Найбільша кількість протестуючих, за більш-менш реалістичними підрахунками, була зафіксована в перші вихідні і охопила близько півмільйона людей по всій країні. Десятки тисяч громадян вирушили до обласних центрів, зокрема Могильова.

Мотиви громадян протестувати мали як загальнолюдський, національний характер, так і особистий. Необхідно зрозуміти, що людей штовхнуло вийти на вулицю як цінності та ідеали, так і бажання допомогти жертвам репресій. У середньостатистичній європейській країні, де проживає 9,5 мільйонів людей, за перші три дні протестів одночасно було затримано 6-7 тисяч людей

[10]. Лише в Могилеві було затримано близько 500 осіб [6]. Багато людей були затримані випадково, що залучило нові групи суспільства.

Немає сенсу детально описувати хід протестів, які відбувались буквально у прямому ефірі, на очах у мільйонів, і досі в пам'яті всіх політично активних та небайдужих людей. Проте варто зазначити певні тенденції та нові явища, характерні для цього процесу.

Форми організації боротьби та спілкування

Ще напередодні голосування всіх вразили шеренги солідарності на вулицях з квітами чи опозиційною символікою. Нова для Білорусі форма демонстрації незгоди набула шаленої популярності в Інтернеті, мобілізуючи перехожих та водіїв, які, принаймні звуковими сигналами, також висловили свою позицію приєднатися до ходи.

У перші дні після виборів з'явилася ще одна форма протесту - прогулянки солідарності. Кілька десятків жінок вийшли в Могильові 12 жовтня у найважчий час. Жінки просто гуляли вулицями і махали квітами. Усі боялися провокацій та затримань. У четвер з'явився Інтернет і групи жінок почали швидко зростати. Вони переростали в колони і шеренги по кілька сотень людей у різних частинах міста. Увечері того дня першими протестували могилевські лікарі та медсестри у білих халатах. У п'ятницю підтягнулися чоловіки, і колони зросли до тисяч із прапорами та першими гаслами, прогулянки перетворилися на марш. У суботу вийшло п'ять тисяч людей, які зайняли центральну площу Леніна, і всім здавалося, що для Могилева це багато. А в неділю вже було дуже важко підрахувати людей. Весь центр міста був охоплений протестуючими, їх було щонайменше 10, а швидше за все, 15-20 тисяч. У повітрі панувала ейфорія. Це була найбільша демонстрація опозиції в історії міста [5].

Пізніше марші стали найпопулярнішою формою протесту. Вони мали дуже креативні мобілізуючі назви: «Марш свободи» (16 серпня), «Марш Нової Білорусі» (23 серпня), «Марш миру та незалежності» (30 серпня), «Марш єднання» (6 вересня), «Марш героїв» (13 вересня), «Марш справедливості» (20 вересня), «Марш 97%» / Народна інавгурація Тихановської (27 вересня), «Марш визволення політ'язнів» (4 жовтня), «Марш честі / гідності» (11 жовтня), «Березень партизан / Партизанський марш» (18 жовтня). Перші серпневі марші зібрали сотні тисяч білорусів, а в першу неділю, 16 вересня, в Мінську, за незалежними підрахунками, зібралося близько 200-400 тисяч громадян, а 30 вересня - до 200 тисяч. У вересні кількість протестуючих у неділю стабільно становила близько 100 000 громадян. Навіть після двомісячних протестів у жовтні, незважаючи на репресії, марші збирали 50-100 тисяч людей. Наприклад, «Марш партизанів» 18 жовтня на Партизанському проспекті в Мінську зібрав десятки тисяч противників режиму, незважаючи на жорстокий розгін попереднього маршу, перешкоджання

транспортним артеріям, відключення Інтернету, прями загрози силою.

З часом різні групи громадян почали свої окремі марші. По суботах жінки Мінська виходили на марш, який згодом став називатися «жіночим демаршем». У перший місяць протестів спостерігали марші робітників. У понеділок, починаючи з 5 жовтня, почалися «пенсійні марші» під гаслом «Ми з онуками!».

На початку акцій протесту не лише в столиці, а й в інших містах були типовими «районні чаювання» та вечірні концерти. У Могилеві в перші тижні вони проходили щонайменше у чотирьох районах. З переходом контрреволюційних сил у наступ противники режиму все частіше вдавалися до подібної тактики, яка виснажувала сили ворога.

Усі спостерігачі відзначають формування у білоруському суспільстві горизонтальних зв'язків під час протестів. Це викликало особливий інтерес у соціологів та політологів, оскільки свідчило про досить високий ступінь самоорганізації білорусів та перехід до нового етапу розвитку постіндустріального суспільства.

Величезну роль зіграли Telegram канали, які влада не змогла заблокувати. Серед них провідну роль спочатку відігравали канали «HEXTA» та «НЕКОЙ живий», але насправді їх було набагато більше. Після блокування опозиційних веб-сайтів на підставі рішення Міністерства інформації Республіки Білорусь, прийнятого відповідно до Закону «Про засоби масової інформації», опозиційні ЗМІ негайно сформували власні Telegram канали, аудиторія яких почала швидко зростати.

Білоруси – нащадки партизанів, а українці – козаків. Щодо таких стереотипних висловлювань існує чимало припущень і критики. Принаймні, білоруси не так вже й активно розвивали свої партизанські дії у всіх війнах, але форми протестів у 2014 та 2020 роках, схоже, підтвердили вище наведені тези. Якщо для українців історично важливо було сформувати власний острів свободи, власну Січ чи власний Майдан, то для білорусів найбільш придатною партизанською тактикою була диверсійна боротьба. Наносити удар та відступати, не вступати в пряме протистояння, виснажувати сили противника тривалою напруженою боротьбою, коли небезпека для противника прихована у, здавалось би, в самому ворожому середовищі – ось основи партизанської тактики, які були прописані в інструкції для радянських партизан.

Гасла та вимоги протестуючих формувалися поступово. Спочатку багатьох білорусів бентежила відсутність чітких вимог та неоднозначність програми опонентів режиму, громадяни гуртувалися навколо ідеї усунення чинного президента та чесних виборів нового. Але поступово були сформульовані перші вимоги: звільнення політичних в'язнів та розслідування злочинів у міліції ставилися як умови для початку діалогу, а вимога «нових чесних виборів» апіорі визнає минуле несправедливим і показує вихід із політичної кризи.

Форми придушення протестів змінювались під час процесу

Спроби дискредитації опонентів режиму, які раніше були результативними завдяки домінуванню державних ЗМІ, зазнали невдачі в епоху Інтернету. Спочатку державна пропаганда зображала опонентів як повій, наркоманів та злочинців, намагалася показати фашистське коріння протестів (використання біло-червоно-білого прапора колабораціоністами під час Другої світової війни), тим самим «фашистський» прапор використовувався для дискредитації опозиції. У 2020 році це традиційне звинувачення опозиції не спрацювало. Біло-червоно-біле стало символом свободи для більшості громадян. Чим більше державні ЗМІ намагалися дискредитувати опонентів, тим менше людей їм вірили. У соціології цей ефект називається негативною адаптацією.

Традиційні спроби ізолювати лідерів протестів зазнали невдачі. Ув'язнення лідерів, їх вигнання з країни не зменшило протестних настроїв, а, навпаки, підвищило їх, адже головне зараз - це горизонтальні зв'язки суспільства. Понад це, репресії викликали ще більшу симпатію до опозиції. А форми боротьби та спілкування загалом справляли враження народної самоорганізації при відсутності лідерів.

Мирний характер протестів спочатку також дезорієнтував владний блок, який готувався до жорстокого придушення опору. Це було продемонстровано 9-12 серпня. Жорстокість, на думку майже усіх експертів, була надмірною, не відповідає реальній небезпеці, яку становили перші протести.

У вересні розпочався новий етап репресій. Вони були особливо сильними у віддалених від столиці населених пунктах, де усі активісти були на виду. Почалася масова ідентифікація протестуючих, їх затримання, складання протоколів, ув'язнення на добу або накладення штрафів. Активісти почувалися спокійніше у Мінську, де велика кількість людей не дозволила поліції швидко діяти та перевірити усіх учасників.

Репресії перетворили деяких активних прихильників змін у групу так званих «спостерігачів», проте білоруські акції протесту виявилися стабільними і тривали набагато довше, приблизно 4-6 тижнів, ніж у інших країнах. Незважаючи на залякування, нова хвиля репресій знову викликала співчуття до протестуючих, мобілізуючи громадян до акцій непокори. Більшість активістів із регіонів почали приїжджати на акції протестів до Мінську, оскільки їх легко можна було вичислити на периферії, тому під час багатьох протестів у столиці стало безпечніше висловити свою політичну волю.

Мирний характер протестів викликав до них прихильність не лише з боку світової демократичної спільноти, але й з боку громадян країни. Те, що іноземні спостерігачі, в тому числі і з тих країн, де відбулися успішні політичні перевороти (Грузія, Вірменія, Україна), протести вважали слабкими та нерішучими, а по суті, це була єдина можливість

протестувати в Білорусі так довго, адже акції тривали уже третій місяць.

Характер революції та рушійні сили. Спочатку завдяки відео- та фотоматеріалам здавалося, що це новий тип революції – релюція емансипованих жінок, які відчули свою силу та значення. Коли у перші дні протестів були ув'язнені активні чоловіки, жінки взяли на свої плечі тягар боротьби. Здавалося, вони й надалі тягнули б цей віз, але поступово правоохоронні органи перейшли на звичні жорсткі методи. Жінки в цьому сенсі досягли рівності, але завдяки їм чоловіки знову були втягнуті у вир боротьби.

Авторитарні пропагандисти намагалися нав'язати тезу про те, що це була дрібнобуржуазна революція, що трудові колективи були на боці президента, але виступи робітників фабрик, страйки та походи громадян у робочому одязі спростували цю тезу.

Революція – це справа молодих, але це здавалося лише на перший погляд. Вікова категорія під час протестів та номенклатурних акцій була очевидною, хоча опитування в Інтернеті показали, що молоді люди у віці 25-45 років найбільше беруть участь у протестах. Тезу про юнацький характер протестів підхопила державна пропаганда. Але після двох місяців протестів пенсіонери масово вийшли на вулиці. Протест пенсіонерів – це щось нове, чого не спостерігалося на початку акцій. Це стало несподіванкою для усіх і для уряду в першу чергу. Пенсіонери традиційно вважалися електоральною підтримкою президента. Та частина суспільства, яка все ще жила під впливом ідей колишнього СРСР, яка через вік прагне підтримувати стабільність, придивлялася, розмірковувала, а потім багато пенсіонерів вийшли на вулиці, підтримуючи своїх дітей та онуків. Велика кількість пенсіонерів виявилася однією з найбільш бойових груп протестуючих.

Наостанок залишається погодитися з тезою про загальнонаціональний характер революційних демонстрацій та протестів, яку з самого початку озвучували лідери протесту, опозиційні партії, незалежні експерти та спостерігачі. У 2020 році, за усіма ознаками почала існувати соціальна, демографічна єдність нації. Діяльність жінок, пенсіонерів та робітників свідчить про зміну їх ролі у політичному житті пострадянських країн, а підтримка протестів іншими традиційними та новими професійними групами свідчить про загальнонаціональний характер протестів.

Оскільки очевидних соціально-економічних вимог з боку протестуючих немає, чи можливо, що Українська Революція Гідності 2014 року – це новий тип революції? Назва, над якою насміхалися і зневажали в політичному та інформаційному полі Росії, є, мабуть, адекватним описом нинішнього революційного вибуху, оскільки «ферментом» пробудження білорусів було почуття власної гідності, прагнення до свободи.

Висновки. Ніхто не знає, чим закінчатся драматичні та трагічні події 2020 року для Білорусі та білорусів, але деякі довгострокові висновки можна зробити вже тепер.

Найважливішим результатом є відкриття світу білоруської політичної нації [4]. Ми стали свідками великого білоруського вибуху. Спочатку весь світ спостерігав за білоруськими протестами з подивом, а потім із захопленням. Якщо до цього часу багато білорусів все ще вагалися, а інтелектуали дискутавали, чи сформована білоруська нація, то наразі усі сумніви й суперечки завершилися. Цікаво, що під час інавгурації Олександр Лукашенко дещо алегорично заявив те саме: "Білоруси як нація – це вже не діти, ми – народ" [3].

Іноземні експерти в Білорусі погоджуються з цією тезою, відзначаючи той факт, що у 2020 році завершилось формування білоруської політичної нації [4;15]. Серед них – український спостерігач А. Бабченко, який 11 серпня написав: "Як там буде далі і у що все це виллється, не знає ніхто. Але звільнення нації від диктатури, набуття нею самої себе — цінність сама по собі. Навіть, мабуть, головна цінність нації. Навіть якщо Лукашенко й утримає владу — все, нація вже усвідомила, що вона є. Це рівно те, що було на Майдані" [2].

Солідарність білорусів – нове явище для Білорусі в новітній історії. Багато в чому вони змогли проявити себе завдяки новим формам комунікації та творчим формам діяльності: ланцюжку солідарності, прогулянкам та маршам по проспектах та вулицях, акціям у житлових районах тощо.

Ніхто більше не буде називати білоруських жінок слабкою статтю. Це був приклад жінок, які вивели чоловіків на вулиці, жінок, які стали на захист своїх чоловіків від поліції. Приклад Світлани Тихоновської, доля якої зробила її політичним лідером, свідчить про те, як домогосподарка та вчитель англійської мови за короткий час може перерости у вагому політичну фігуру та за збігом обставин виявилось, що гендерні, соціальні та демографічні стереотипи – це не що інше, як наші ідеї.

Білоруська революція зафіксувала "смерть" радянської людини. Робітників та пенсіонерів більше не називають опорою авторитарного режиму. Ті люди, які раніше були серед пенсіонерів та робітників великих промислових підприємств у радянський період, уже не є вирішальним фактором у соціальних та політичних процесах.

Відсутність антикорупційних та соціально-економічних складових у порядку денному виборчої кампанії та протестів, які є настільки типовими для сусідніх країн, лише підкреслює той факт, що першими для протестуючих були не меркантильні, а політичні та духовні причини для прийняття рішення про зміну влади. Морально-духовні чинники були визначальними для спостерігачів подій. Білоруський народ перестав лише хотіти називатися "народом". Він ним вже став. Ми продовжуємо спостерігати нову тенденцію демократичних революційних процесів й

за українським прикладом ми хочемо назвати такі революції "Революціями Гідності".

Незважаючи на полярність поглядів та певний розкол у суспільстві, існує чіткий запит на суверенітет. Сьогодні прихильники С. Тихоновської чи А. Лукашенка зрештою підтримують ідею незалежності Білорусі, і це їх певним чином об'єднує. Сьогодні, не часто, але доводиться чути, що було б добре жити в одній країні, на кшталт ЄСРР. Трохи частіше, але зустрічаються думки про те, що потрібно стати частиною Росії. Але білоруська політична нація розуміє цінність суверенітету.

Відбулася історична подія – білоруська політична нація була сформована і показана усьому світові, і цей факт тепер мають враховувати всі зовнішні та внутрішні гравці. У геополітичному плані це закріпило перспективи самостійного розвитку Білорусі, адже якщо раніше можна було підписати угоди за спиною людей і повернути курс в ту чи іншу сторону, то тепер усі політичні сили повинні будуть враховувати думку білорусів.

1. Ageeў A. P. Фарміраванне палітычнай эліты БССР у паслясталінскі час вачыма замежных даследчыкаў. *Беларуская мінуўшчына*. 1994. №4. С. 22-23.

2. Бабченко Аркадій. День народження вільної Білорусі. 11 серпня 2020. URL: <https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/>

3. Выступленне Аляксандра Лукашэнкі на цырымоніі ўступлення на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 23 верасня 2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/vystuplenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsyrymonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/>

4. Грабовська Ірина. Білоруська нація – найбільше відкриття 2020 року. *День*. 1 жовтня, 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/biloruskana-ciya-naybilsh-vidkryttja-2020-roku/>

5. Грабовська Ірина. Повстала Білорусь: вісті з Могильова. *День*. 18 серпня 2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/povstala-bilorus-visti-z-mogylova/>

6. Затрыманья ў рэгіёнах з 9 па 13 жніўня. Спіс. *Праваабарончы цэнтр "Вясна"*. URL: http://spring96.org/be/news/98892?fbclid=IwAR0t9c3_YGYpvcah6tXjht1BDimUH2Nk4mA-RA08iZ7Ry3ZoHuQhX0WF-Yk/

7. Карбалевич В.И. Александр Лукашенко: политический портрет. *Партизан*, 2010. 718 с.

8. Лукашенко: выборы будут очень интересные, а после выборов будет еще интереснее. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 28 июня 2020. URL: <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-vybory-budut-ochen-interesnye-a-posle-vyborov-budet-esche-interesnee-396525-2020/>

9. Лукашэнка: у нас спакойная краіна, але ў Мінску ніяк не можам падумаць, як жыць далей. *Беларускае тэлеграфнае агенцтва*. 15 кастрычніка

2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/lukashenka-u-nas-spakojnaja-kraina-ale-u-minsku-nijak-ne-mozham-padamats-jak-zhyts-dalej-92706-2020/>

10. На протестах в Белоруссии задержали почти 7 тысяч человек. *Интерфакс*. 13 августа 2020 г. URL: <https://www.interfax.ru/world/721581>

11. Позняк: Бабарико больший враг Беларуси, чем Лукашенко. *Telegraf.by*. 24 чэрвеня 2020. URL: <https://telegraf.by/politika/poznyak-babariko-bolshij-vrag-belarusi-chem-lukashenko/>

12. Пазняк Зянон. "Без Канстытуцыі 1994 года немагчыма ўвайсці ў легітымнае прававое поле." *Вызвольны беларускі рух "Вольная Беларусь"*. 13 кастрычніка 2020. URL: https://t.me/volnaja_belarus/

13. Рыгор Астапеня: «Лукашэнка перамагчы не мог ніяк». *Новы час*. 22 кастрычніка 2020. URL: <https://novychas.by/hramadstva/ryhor-astapenja-lukaszenka-peramahczy-ne-moh-nij/>

14. ЦВК зацвердзіла вынікі выбараў: Прэзідэнтам выбраны Лукашэнка. *belarus.by Афіцыйны сайт Беларускага тэлеграфнага агенцтва*. 14 жніўня 2020. URL: https://www.belarus.by/by/press-center/belarus-presidential-election-news/tsvk-zatsverdza-vynk-vybara-prezidentam-vybrany-lukashenka_i_0000117526.html/

15. Шелин Сергей. Белорусскую нацию теперь не отменить: главное в соседней стране уже произошло. *Др.Ру*. 31 августа 2020. URL: https://www.dp.ru/a/2020/08/31/Beloruskuju_naciju_teper/

References

1. Ageeu' A. R. (1994). *Farmiravanne palitychnaj e'lyty BSSR u' paslyastalinski chas vachyma zamezhnykh dasledchykau'* [The formation of the political elite of the BSSR in the post-Stalinist period through the eyes of foreign researchers]. *Belaruskaya minuu'shchyna*. №4. 22-23. (in Belarusian).

2. Babchenko Arkadij (2020). *Den' narodzhennia vil'noi Bilorusi* [Birthday of free Belarus]. 11 serpnia. URL: [https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/\(in Ukrainian\)](https://nv.ua/opinion/belarus-protesty-kakuyu-rol-igrayut-lukashenko-i-tihanovskaya-poslednie-novosti-50105537.html/(in Ukrainian)).

3. *Vystupenne Alyaksandra Lukashenki na cyrymonii u'stuplennya na pasadu Pre'zidehnta Re'spubliki Belarus* [Speech by Alexander Lukashenko at the inauguration ceremony of the President of the Republic of Belarus]. *Belaruskae te'legrafnae agentstva*. 23 verasnya 2020. URL: [https://blr.belta.by/president/view/vystupenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsyrmonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/\(in Belarusian\)](https://blr.belta.by/president/view/vystupenne-aljaksandra-lukashenki-na-tsyrmonii-ustuplennja-na-pasadu-prezidenta-respubliki-belarus-92027-2020/(in Belarusian)).

4. Grabov'ska Iry'na. (2020). *Bilorus'ka naciya – najbil'she vidkry'ttja 2020 roku* [The Belarusian nation is the biggest discovery of 2020]. *Den'*. 1 zhovtnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/biloruska-naciya-naybilshe-vidkryttya-2020-roku/> (in Ukrainian).

5. Grabov'ska Iry'na. (2020). *Povstala Bilorus': visti z Mohyl'ova* [Belarus has risen: news from Mogilev]. *Den'*. 18 serpnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/povstala-bilorus-visti-z-mogylova/> (in Ukrainian).

6. *Zatrymanyja u' re'gionax z 9 pa 13 zhniu'nya. Spis* [Detained in the regions from 9 to 13 August. The list]. *Pravaabaronchy ce'ntr "Vyasna"* URL: http://spring96.org/be/news/98892?fbclid=IwAR0t9c3_YGYpvcah6tXjht1BDimUH2Nk4mA-RA08iZ7Ry3ZoHuQhX0WF-Yk/ (in Belarusian).

7. Korbalevich V.I. (2010). *Aleksandr Lukashenko: politicheskij portret* [Alexander Lukashenko: a political portrait]. *Partizan*. 718 p. (in Russian).

8. *Lukashenko: vybory budut ochen' interesnye, a posle vyborov budet eshhe interesnee* [Lukashenko: the elections will be very interesting, and after the elections it will be even more interesting]. *Belaruskae tehlegrafnae agentstva*. 28 iyunya 2020. URL: <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-vybory-budut-ochen-interesnye-a-posle-vyborov-budet-esche-interesnee-396525-2020/> (in Russian).

9. *Lukashenka: u nas spakojnaya kraina, ale u' Minsku niyak ne mozham padumac, yak zhyc dalej* [Lukashenko: we have a quiet country, but in Minsk we can not think how to live]. *Belaruskae te'legrafnae agentstva*. 15 kastychnika 2020. URL: <https://blr.belta.by/president/view/lukashenka-u-nas-spakojnaja-kraina-ale-u-minsku-nijak-ne-mozham-padamats-jak-zhyts-dalej-92706-2020/> (in Belarusian).

10. *Na protestakh v Belorussii zaderzhali pochti 7 tysyach chelovek* [Almost 7 thousand people were detained at the protests in Belarus]. *Interfaks*. 13 avgusta 2020 g. URL: <https://www.interfax.ru/world/721581> (in Russian).

11. *Poznyak: Babariko bol'shij vrag Belarusi, chem Lukashenko* [Poznyak: Babariko is a bigger enemy of Belarus than Lukashenko]. *Telegraf.by*. 24 chervenya 2020. URL: <https://telegraf.by/politika/poznyak-babariko-bolshij-vrag-belarusi-chem-lukashenko/>

12. Paznyak Zyanon. (2020). *"Bez Kanstytucyi 1994 goda nemagchyma uvajsci u legitymnae pravavoe pole."* [Without the 1994 Constitution, it is impossible to enter the legitimate legal field.]. *Vyzvol'ny belaruski rux "Vol'naya Belarus"*. 13 kastychnika. URL: https://t.me/volnaja_belarus/ (in Belarusian).

13. Rygor Astapenya: «Lukashenka peramagchy ne mog niyak» [Rygor Astapenia: "Lukashenko could not win in any way."]. *Novy chas*. 22 kastychnika 2020. URL: <https://novychas.by/hramadstva/ryhor-astapenja-lukaszenka-peramahczy-ne-moh-nij/> (in Belarusian).

14. *CVK zacverdza vyniki vybaraŭ: Pre'zide'ntam vybrany Lukashenka* [The CEC approved the election results: Lukashenko was elected President]. *belarus.by Afitsyjny sajt Belaruskaga te'legrafnaga agentstva*. 14 zhniu'nya 2020. URL: https://www.belarus.by/by/press-center/belarus-presidential-election-news/tsvk-zatsverdza-vynk-vybara-prezidentam-vybrany-lukashenka_i_0000117526.html/ (in Belarusian).

15. Shelin Sergej. (2020). *Beloruskuyu natsiyu teper' ne otmenit': glavnoe v sosednej strane uzhe proizoshlo* [The Belarusian nation can no longer be canceled: the main thing in the neighboring country has already happened]. *Др.Ру*. 31 avgusta. URL: https://www.dp.ru/a/2020/08/31/Beloruskuju_naciju_teper/ (in Russian).

Світлана Бойко

кандидат філософських наук, завідувач сектору
авторського педагогічного новаторства відділу інноваційної діяльності та
дослідно-експериментальної роботи
Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»,
старший науковий співробітник
відділу освітніх технологій та популяризації українознавства
Науково-дослідного інституту українознавства, м. Київ

ORCID: 0000-0002-4999-4603
Email: boyko-svitlana@ukr.net

УКРАЇНЬСЬКА МОЛОДЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Стаття присвячена окресленню та дослідженню низки важливих питань сьогодення, пов'язаних із вивченням ролі української молоді у розвитку громадянського суспільства в умовах неоголошеної російсько-української війни та світової кризи, пов'язаної з пандемією Covid-19, а також впливу фактора цивілізаційного прикордоння на ментальність і поведінкові реакції мешканців пограничних країн.

Звертається увага на те, що водночас різноспрямовані впливи (геополітичні, культурні, релігійні та інші) роблять пограниччя зоною притягання та відштовхування, а також простором для масштабних маніпуляцій. Розбудова громадянського суспільства в зоні пограниччя має власну специфіку, яка недостатньо розроблена в наукових дослідженнях.

Значна увага приділяється зростанню значення громадянського суспільства в різноманітних сферах, починаючи від просування реформ на державному рівні й до надання волонтерської допомоги Збройним Силам України під час проведення «Операції об'єднаних сил», внутрішньо переміщеним особам та іншим категоріям населення.

Успішне вирішення проблеми розбудови українського громадянського суспільства потребує ґрунтовного осмислення участі молоді у вирішенні різних проблем, що існують нині в Україні. І тому важливо, щоб у даний час молоді громадяни були готові до активної взаємодії з державою та громадськими організаціями.

У дослідженні звертається увага на те, що одним із популярних шляхів перетворення молодих людей на активних громадян України є заохочення їх до участі в процесі розбудови громадянського суспільства на всіх щаблях освітнього процесу в закладах освіти нашої держави, українських суботніх і недільних закладах освіти за кордоном, в роботі Ради молодих учених Науково-дослідного інституту українознавства і в діяльності різних громадських організацій. Все це зумовило необхідність пошуку принципово нових підходів до проблеми підготовки молоді до активного життя в українському суспільстві. Автором статті висвітлено досвід роботи вчених Науково-дослідного інституту українознавства щодо ефективних форм і методів підвищення рівня громадянської активності молоді крізь призму наукової, культурно-освітньої та просвітницької діяльності.

Ключові слова: українська молодь, громадянське суспільство, виклики, загрози, кордони, пограниччя.

Svitlana Boiko

PhD in Philosophy, Head of Sector of the Original Pedagogic Novelty,
Department of the Innovative Activity and Experimental Research Work,
State Scientific Institution "Institute of Education Content Modernization";
senior research fellow of the Department
of Educational Technologies and Popularization of Ukrainian Studies,
Research Institute of Ukrainian Studies, Kyiv

UKRAINIAN YOUTH AND CIVIL SOCIETY UNDER CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES

Abstract. The article is devoted to the outline and research of several topical critical questions related to the study of the role of the Ukrainian youth in the development of civil society in terms of the undeclared Russian-Ukrainian war and global crisis caused by the Covid-19 pandemic, as well as the influence of the civilization borderland factor on the mentality and behavior of borderland residents.

The article focuses on the fact that the concurrently multidirectional influences, such as geopolitical, cultural, religious and others, make the borderland a zone of attraction and rejection, as well as the space for large-scale manipulations. The formation of civil society in the borderland area has its own specifics, yet scantily explored in the academic research.

Special attention is paid to the increase of the civil society's significance in various spheres from the promotion of reforms at the state level to the voluntary assistance provided to the Armed Forces of Ukraine during the "Joint Forces Operation", internally displaced persons, and other segments of the population.

To successfully solve the problem of building the Ukrainian civil society, it is necessary to fundamentally comprehend the youth's participation in the solution of various problems of modern Ukraine. Thus, it is important that young citizens be ready for active cooperation with the state and public organizations.

The research emphasizes one of the popular ways to transform young people into active citizens of Ukraine, which consists in their encouragement to participate in the process of building civil society at all levels of the educational process in the educational establishments of our state, Ukrainian weekend schools abroad; involvement in the work of the Young Scholars' Council and various public organizations. This all caused the need to search for fundamentally new approaches to preparing youth for an active life in the Ukrainian society. The author of the article has elucidated the work experience of the scholars of the Research Institute of Ukrainian Studies regarding the effective forms and methods of increasing young people's activity through the prism of academic, cultural, and educational work.

Keywords: *Ukrainian youth, civil society, challenges, threats, borders, borderland.*

Постановка проблеми. Значне зростання невизначеності та нестабільності у світі, дедалі більший вплив глобалізації, тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, військова агресія Російської Федерації в окремих районах Донецької і Луганської областей суттєво позначаються на розвитку громадянського суспільства в Україні. Молодь, як одна з активних дійових верств населення України, ще потребує уваги, захисту і певного досвіду, щоб долучитися до традицій і практики розбудови громадянського суспільства, переймаючи і засвоюючи міжнародний досвід формування глобального громадянського суспільства.

Аналіз наукових публікацій. Проблематика розбудови громадянського суспільства, а також перспектив його розвитку є чи не центральною проблемою міждисциплінарних наукових розвідок. Серед українських учених та науковців пострадянських країн ці питання досліджують В. Алексєєв, Е. Афонін, В. Бебик, Т. Бельська, Т. Бойко, В. Буряк, Р. Войтович, Т. Воропаєва, О. Газізова, І. Грабовська, С. Грабовський, А. Карась, С. Квітка, М. Обушний, В. Співак, О. Хоменко, Ю. Шайгородський, А. Шаповалова, М.Шепелєв та багато інших [1; 8; 9; 15; 20; 21].

На думку Е. Афоніна і Т. Бельської, глобальне громадянське суспільство – «це великий, взаємопов'язаний і багаторівневий соціальний простір, сповнений конфліктів і компромісів, що включає в себе величезну кількість середовищ, що взаємодіють, та видів існування: організацій і громад, коаліцій і громадських рухів, громадських та бізнес-ініціатив, які, незважаючи на значні географічні відстані, часові бар'єри та результати діяльності цих об'єднань, стають відчутними на регіональному рівні та в планетарному масштабі. Глобальне громадянське суспільство створює передумови для самореалізації індивідів і соціальних груп, окремих націй і держав, людства в цілому» [1, с. 10–11].

Основними ознаками глобального громадянського суспільства є: ціннісний пріоритет особистості, забезпечення її прав і свобод,

можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму; дотримання громадянських свобод і прав націй та народів, що є більш важливими, ніж глобальні (наддержавні і між державні) угоди та державно-національні закони; наявність приватної власності, вільної конкуренції, обміну діяльністю та її продуктами між учасниками ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями і добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психосоціальних норм як дієвих регуляторів суспільного життя; розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив; глобальність; трансперсональність; крос-культурність; віртуальна комунікабельність [3, с. 62].

Термін «глобальне громадянське суспільство» у науковій обіг ввів американський політолог Х. Булл понад 50 років тому [22]. Тлумачення цього терміна ще осмислюється науковцями. На думку Ю. Рєзніка, громадянське суспільство є «глобальним» не тільки тому, що воно виткає зі зв'язків, що перетинають національні кордони і проходять через «глобальний, позатериторіальний простір», а тому, що серед членів глобального громадянського суспільства набирає силу «глобальне мислення» [19, с. 66]. При цьому відбувається трансформація громадянського суспільства від малих спільнот («the community») та їх ролі у публічній сфері до великих спільнот («communitas»), що існують у глобальному масштабі [24].

В Україні, яка також утягнута в процес глобалізації, глобальне громадянське суспільство є одним із головних факторів формування свого національного громадянського суспільства.

Серед західних авторів проблеми функціонування громадянського суспільства висвітлені у роботах У. Бека, Х. Булла, В. Валерстайна, Е. Гіддена, М. Едвардса, Дж. Кіна, Дж. Розенау, Д. Хелда, Я. Шольте та багатьох інших.

Водночас серйозної уваги потребує з'ясування ролі молоді у розбудові громадянського суспільства, яка в нових умовах життєдіяльності людства стає дієвим актором міжнародного політичного процесу.

Метою статті є аналіз теоретичних і практичних підходів до вивчення формування у студентської та учнівської молоді почуття громадянськості шляхом активної участі у різноманітних проєктах, науково-практичних та соціокультурних заходах; узагальнення наукової діяльності Ради молодих учених Науково-дослідного інституту українознавства з проблеми пограниччя та іншування; розкриття особливостей висвітлення питань «свої – чужі» в конфліктних дискурсах українського соціуму (2014–2019 рр.) у рамках розбудови українського громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день тема розбудови громадянського суспільства є досить актуальною, адже вона стосується кожного громадянина і багато в чому пов'язана з політичною ситуацією в Україні та багатьох інших країнах. Від громадянської активності залежить ставлення людини до своєї країни, до оточуючих людей, до вибору майбутнього власної держави. Так само від рівня відданості й приналежності до певної країни залежить внесок конкретної особистості в науку, мистецтво, безпеку і ще безліч сфер соціального життя людини. Від суспільно-політичного вибору молодого покоління залежить майбутнє України.

У науковій літературі є чимало досліджень філософських, соціокультурних, економічних, політологічних, педагогічних, психологічних, етнокультурних та інших аспектів, які присвячені проблематиці, подібній до обраної нами теми статті, зокрема: взаємовідносини держави та суспільства (В. Алексєєв, Е. Афонін, Т. Бельська, Н. Липовська), умови європейського зростання молоді України як сили громадянського суспільства (Т. Костєва), формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях (Ю. Івженко), ціннісні орієнтації молоді, їх роль у формуванні громадянського суспільства (Т. Акімова, Т. Білецька, С. Сургова), політичні погляди сучасної української молоді (О. Вальчук, С. Лапшин), розвиток системи моніторингу та прогнозування ринку працевлаштування молоді (А. Шмагун), теоретичні підходи до вивчення економічної поведінки української молоді (Н. Гавриленко) та інші.

Серед соціально-педагогічної літератури важливими є дослідження, які розкривають організацію та створення певних умов формування громадянської активності молоді (О. Іщук, Г. Лещук, Н. Малиновська, Л. Полторак, Л. Потапюк, М. Соляник, О. Ступак, Р. Чубук), проблеми формування почуття громадянськості у молоді з інвалідністю (Д. В. Сай), громадянське і національно-патріотичне виховання дітей і молоді (І. Бєх, М. Боришевський, О. Вишневський, Т. Воропаєва, Т. Дем'янюк, П. Ігнатенко, В. Кириченко, Н. Косарева, Н. Крицька, Ж. Петрочко, Ю. Руденко, К. Чорна), висвітлення креативного менеджменту як ефективного інструменту розвитку громадянського суспільства (Г. Коваль, Є. Колеснікова), стимулювання діяльності молодих

учених в Україні (О. Ващук, В. Кирилюк, А. Сімахова) та інші.

Вагомими є праці сучасних магістрантів та аспірантів, яких цікавлять такі питання, як: ціннісно-сміслові детермінанти волонтерської діяльності сучасної молоді (О. Бєлишев, В. Нікуліна), політико-соціальний портрет сучасного студента України (А. Алмашій), соціальні виплати та компенсації як підтримка громадянської активності молоді (О. Білас), формування інформаційної культури молоді як засобу протидії деструктивним інформаційним атакам (А. Івончик) та інші.

Серед досліджень зарубіжних учених виокремлюється значний доробок роботи польських науковців: С. Лізаковської (про партнерство громадянського суспільства і влади в країнах Європейського союзу), П. Лізаковскі (про аналіз сучасних загроз у вихованні дітей та молоді, Т. Зарицького (про новий дискурс пограниччя та його неоднозначність у розбудові громадянського суспільства), Д. Задразілової (Великобританія) та Й. Адама (Німеччина) (про «інші» простори в пострадянських містах та їх вплив на ментальність і поведінкові реакції мешканців пограниччя).

На основі аналізу наукової літератури ми робимо висновок, що основними напрямками громадянського виховання молоді є духовно-моральний, історико-краєзнавчий, цивільно-патріотичний, політичний, економічний, управлінський, соціально-культурний, військово-патріотичний, героїко-патріотичний і спортивно-патріотичний [2]. Деякі науковці зазначають, що за роки незалежності України, з одного боку, спостерігається зростаючий інтерес громадян, перш за все молоді, до проблеми розбудови громадянського суспільства, з іншого, – спостерігається похвалення в молодіжному середовищі екстремістських і націоналістичних настроїв.

Політична та громадська участь студентської молоді набуває нової актуальності у зв'язку з формуванням їх національної свідомості в умовах соціальних, політичних та економічних перетворень, усвідомлення власного вибору [7]. О. Просіна зауважує, що «у ХХ – початку ХХІ ст. стаються численні конфлікти на «кордонному ґрунті». Такі процеси зумовили навіть потребу в утвердженні в історіографії наукового напрямку, який досліджує впливи фактору прикордоння на ментальність і поведінкові реакції мешканців пограниччя» [18]. Тим більше, що у світі вже дуже давно розвивається наука лімологія (англ. мовою – Border (Boundary) Studies), яка має багато галузей – історична, географічна, політична, соціокультурна, економічна, лінгвістична, психологічна лімологія.

Участь молоді у суспільному житті – це надання можливості молодим людям впливати на питання, які стосуються їхнього життя, через участь у прийнятті рішень або через особисту діяльність [14; 16]. Переглянута Європейська Хартія участі молодих людей у місцевому та регіональному житті дає наступне визначення: «Участь та активне

громадянство означають мати право, засоби, простір, можливості і, якщо необхідно, підтримку в участі та впливі на прийняття рішень, а також означає участь в різних заходах та процесах з метою побудови кращого суспільства» [12]. Активна участь означає вплив та відповідальність за рішення, дії, що впливають на життя молодих людей або просто є важливими для них [17, с. 8].

Науково-дослідний інститут українознавства проводить для підлітків, студентської молоді, молодих учених, освітян-практиків та науковців чимало різноманітних заходів (науково-практичних семінарів, круглих столів, наукових конференцій, наукових читань, конкурсів тощо). Зокрема, для підлітків – Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти, літературні вечори [10], просвітницькі заходи [13]; для студентів та молодих учених – міжнародні конкурси з українознавства для студентів та молодих учених [4], Всеукраїнський конкурс есе, який проводиться спільно з Недержавним аналітичним центром «Українські студії стратегічних досліджень» у рамках реалізації Бандерівських читань, для педагогів – Міжнародний конкурс для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети навчально-виховного процесу», готує наукову [5; 6] і навчально-методичну продукцію.

Окремим напрямом розвитку громадянської активності молоді є діяльність Ради молодих учених Науково-дослідного інституту українознавства, яка прагне розвивати не лише науку, а й вдосконалювати різні сфери суспільного життя, брати участь у соціальних заходах і формуванні громадянського суспільства. Так, за 2017–2019 роки Рада молодих учених Науково-дослідного інституту українознавства спільно з відділом соціокультурної антропології досліджувала проблеми пограниччя та іншування, розкривала особливості нових змін та проблем, з якими стикається українське суспільство з часів Революції гідності та триваючої російсько-української війни на Донбасі, висвітлювала питання «свої – чужі» в конфліктних дискурсах українського соціуму (2014–2019 рр.), з'ясовувала тонкощі конструювання нових ідентичностей, переглядаючи «радянські тягарі» від Центральної Азії до Східної Європи [23].

Радою молодих учених за вказаний період проведено три міжнародні міждисциплінарні семінари-практикуми для молодих учених, присвячені питанням іншування в пострадянському місті, пограничним студіям і урбаністичній антропології, зокрема: «Imaginary Borderlands: Interpretations of Cultures and Strategies of Coexistence» («Уявне пограниччя: інтерпретації культур та стратегії співжиття») (2017), «Imaginary Borderlands: 'Othering' and 'Domestic Others' on Post-Soviet Frontiers» («Уявне пограниччя: «іншування» та «свої – чужі» на пострадянських фронтах») (2018) [11], «Understanding the City: Anthropology of Post-Socialist Transformations» («Зрозуміти місто:

антропологія постсоціалістичних трансформацій») (2019).

Серед фундаментальних наукових тем, які виконувались і виконуються вченими Науково-дослідного інституту українознавства в рамках означеної теми дослідження, важливими є декілька, серед яких – «Гуманітарні аспекти воєнно-політичної кризи в Криму» (2016–2018 рр.), головна мета якої полягає у здійсненні системного аналізу гуманітарних аспектів воєнно-політичної кризи в Криму та Донецькому краї, яка була використана Росією як прелюдія для російсько-української війни.

Вагому роль у формуванні громадянських почуттів відіграє поінформованість молоді, вплив українознавчої інформації на формування світогляду сучасної української молоді в руслі усвідомлення ідей національної гідності, формування нового рівня мислення молодого покоління [4; 5; 6].

Результати конкурсів з українознавства, які проводив Науково-дослідний інститут українознавства, показали, що для багатьох молодих людей основним джерелом інформації є Інтернет, телебачення та відеофільми. З книг, газет, журналів інформацію про розбудову громадянського суспільства отримує лише незначна частина молоді. Економічна поведінка молоді виявляє тенденції до віртуалізації, значно зросло споживання інформації переважно розважального, часто платного контенту. Але разом з тим виникли нові ризики, пов'язані з порушенням в молодіжному середовищі етичних норм, виникненням адиктивної поведінки і маніпулюванням свідомістю, особливо на лінії уявних кордонів.

Вагому роль у розбудові громадянського суспільства відіграє сім'я, заклади освіти, громадські організації, соціальні центри, благодійні фонди, участь молоді у волонтерському русі, в українських та міжнародних грантах і проєктах.

Таким чином, можна зробити висновок, що серед факторів, які забезпечують стимулювання процесу формування громадянських якостей і переконань, важливе місце має належати науково-дослідній, соціально-культурній, волонтерській та освітній діяльності, які вимагають від молодого покоління, в першу чергу, переосмислення моральних цінностей, історичних фактів, небайдужого ставлення до всього, що його оточує та бажання бути суб'єктно-включеним у розвиток свого життя й життя країни в цілому.

Висновки і пропозиції. У період доби незалежності України можна прослідкувати як зріст, так і спад громадянської активності молодого покоління, а також відзначити, що в тяжкі періоди молодь долучається до об'єднань людей з активною громадянською позицією, демонструючи віру в себе і свою країну. Проте очевидним є і те, що, безмежно люблячи Україну, розмовляючи державною мовою, молодь може й змінити постійне місце проживання, якщо держава не спроможна забезпечити гідне життя своїм громадянам.

Важливо також враховувати наявність різних точок зору молоді, яка задіяна в роботі Рад молодих учених, що функціонують при науково-дослідних інститутах, наукових установах та інших освітніх закладах. Їхнє основне завдання примножувати досягнення нації та не забувати про те, хто такі українці, яким чином нам дісталася незалежність і завдяки кому ми маємо змогу жити у вільній європейській державі.

Від рівня відданості своїй країні та громадянської ідентичності залежить внесок конкретної особистості у суспільне життя. Саме молодь, як активний рушій громадянського суспільства, найчастіше ініціює соціальні, економічні, політичні й духовні зрушення, адекватні викликам часу.

Отже, вивчення, аналіз і осмислення ролі молоді у розбудові громадянського суспільства в умовах сучасних викликів і загроз, пом'якшення негативних аспектів глобалізованого світу і впливу фактора цивілізаційного прикордоння на ментальність і поведінкові реакції українських громадян є передумовою успішного функціонування громадянського суспільства в Україні. Подальший авторський науковий пошук буде зосереджений на обґрунтуванні гіпотези щодо геополітичного впливу громадянського суспільства на політику національних держав.

1. Афонін Е. А., Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу. *Social and humanities policy. Bulletin NAPA*, 2013. № 4. С. 9–16.

2. Барабаш В. Громадянське виховання молоді в контексті українського виховання. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки, 2014. Випуск 131. С. 43–47.

3. Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство. *Політологія: сучасні терміни і поняття* : корот. навч. слов.-довід. для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації. 3-тє вид., випр. і допов. / за наук. ред. д-ра соц. наук, проф. В. М. Пічі і д-ра політ. наук, доц. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 62.

4. Бойко С. Формування нового рівня мислення молодого покоління через проведення міжнародних конкурсів з українознавства для студентів та молодих учених. *Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності*. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2012. С. 157–159.

5. Бойко С. Радянський та пострадянський світогляди: подолання конфліктних ситуацій в освітньому просторі незалежної України. *Українознавство*. Київ, 2018. Випуск 4 (69). С. 108–121.

6. Бойко Т. І. Трансформації освітньо-виховних процесів в Донецькому краї: протистояння реальностей. *Українознавчий альманах*, 2017. Вип. 22. С. 16–22.

7. Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вибір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с. (Серія «Студії з регіональної історії. Степова Україна»).

8. Воропаєва Т. Ідея громадянського суспільства: історія і сучасність. *Научний взгляд в*

будущее. Вип. 7. Том 2. Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2017. С. 72–78.

9. Воропаєва Т. С. Формування громадянсько-політичної ідентичності громадян України (1991–2018). *Научний взгляд в будущее*. Випуск 9. Том 3. Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2018. С. 69–75.

10. *Вшанування пам'яті Героїв Небесної Сотні*. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2587-2020-02-27-16-47-49>.

11. *Другий міжнародний міждисциплінарний воркшоп Imaginary Borderlands: 'Othering' and 'Domestic Others' on Post-Soviet Frontiers*. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2496imaginary-borderlands-othering-and-domestic-others-on-post-soviet-frontiers>

12. *Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті*. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f>.

13. *З українознавством – до «Джури»*. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2500>

14. Ївченко Ю. В. Формування громадянськості у студентської молоді як теоретична проблема. *Нові технології навчання*: наук. збір. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Київ, 2015. Випуск 87. С. 102–105.

15. Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях*: Монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

16. *Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження*. Київ : ДП Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 72 с. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_brosyura.pdf.

17. Пеша І. Участь молоді у прийнятті рішень. *Молодіжна політика та молодіжна робота* : матеріали III міжрегіональної наук.-практ. конф., 14 грудня 2018 р., м. Дніпро / за заг. ред. Є. І. Бородіна. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2019. 57 с.

18. Просіна О. Виховання «почуттям кордону»: новий аспект у патріотичному вихованні. *Методист*, 2019. № 10 (94). С. 4–11.

19. Резник Ю. М. Постгражданская общественность: понятие и перспективы становления. *Гуманитарный вектор*, 2012. № 3 (31). С. 63–71.

20. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Вип. 28. С. 323–334.

21. Шепелєв М. Глобальне громадянське суспільство як концепт і соціальна реальність. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*, 2013. Вип. 3. С. 25–38.

22. Bull H. International Theory: The Case of a Classical Approach. *World Politics*. 1966. No. 3 (18). P. 361–377.

23. Buyskykh J. In Pursuit of Healing and Memories: Cross-Border Ukrainian Pilgrimage to Polish Shrine. *Journal of Global Catholicism*, 2019, Vol. 3, Issue 1, Article 4, pp. 64–98.

24. Matei S. A. Virtual Sociability: From Community to Communitas / B. C. Britt (Editors). *Indianapolis*. Indiana: Inter Academic Press, 2011. 152 p.

References

1. Afonin E.A., Biel's'ka T.V. (2013). Hlobal'ne hromadyans'ke suspil'stvo yak fenomen suchasnoho hlobal'noho svitu [Global Civil Society as a Phenomenon of the Modern Global World]. *Social and Humanities Policy. Bulletin NAPA*. No. 4. Pp. 9–16. (in Ukrainian).

2. Barabash V. (2014). Barabash V. Hromadyans'ke vykhovannya molodi v konteksti ukrayins'koho vykhovannya [Civic Education of Youth in the Context of Ukrainian Education]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedagogichni nauky* [Scientific Notes. Pedagogy Series]. Issue 131. Pp. 43–47. (in Ukrainian).

3. Biel's'ka T.V. (2014). Hlobal'ne hromadyans'ke suspil'stvo [Global Civil Society]. *Politolohiya: suchasni termini i ponyattya : korot. navch. slov.-dovid. dlya stud. VNZ I–IV rivniv akredytatsiyi*. 3-tye vyd., vypr. i dopov. / za nauk. red. d-ra sots. nauk, prof. V.M. Pichi i d-ra polit. nauk, dots. N.M. Khomy [Political Science: Modern Terms and Concepts: A Short Glossary for University Students of the 1st–4th Levels of Accreditation. 3rd ed., rev. and enl. / eds. V.M. Picha and N.M. Khoma]. Lviv: Novyi Svit-2000. P. 62. (in Ukrainian).

4. Boiko S. (2012). Formuvannya novoho rivnya myslennya molodoho pokolinnya cherez provedennya mizhnarodnykh konkursiv z ukrayinoznavstva dlya studentiv ta molodykh uchenykh [Forming a New Level of Thinking of the Young Generation through International Contests in Ukrainian Studies for Students and Young Scholars] *Osobystist, suspilstvo, derzhava: rozuminnia svobody i vidpovidalnosti* [Personality, Society, State: Understanding of Freedom and Responsibility]. Kyiv: "National Academy of Management" University. Pp. 157–159. (in Ukrainian).

5. Boiko S. (2018). Radyans'kyy ta postradyans'kyy svitohlyady: podolannya konfliktnykh sytuatsiy v osvith'omu prostori nezaleznoyi Ukrayiny [Soviet and Post-Soviet Worldviews: Overcoming Conflict Situations in the Educational Space of Independent Ukraine]. *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian Studies]. Issue 4 (69). Kyiv. Pp. 108–121. (in Ukrainian).

6. Boiko T. (2017). Transformatsiyi osvith'o-vykhovnykh protsesiv v Donets'komu krayi: protystoyannya real'nostey [Transformations of Educational Processes in Donetsk Region: Confrontation of Realities]. *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac]. Issue 22. Pp. 16–22. (in Ukrainian).

7. Vermenych Ya. (2015). *Donbas yak porubizhnyy rehion: terytorial'nyy vybir* [Donbass as a Border Region: A Territorial Choice]. Kyiv: Institute of History of Ukraine; National Academy of Sciences of Ukraine. 69 p. ("Studies in Regional History. Steppe Ukraine" Series). (in Ukrainian).

8. Voropayeva T. (2017). Ideya hromadyans'koho suspil'stva: istoriya i suchasnist' [The Idea of a Civil Society: History and Modernity]. *Nauchnyy vzglyad v budushcheye* [A Scientific Look into the Future]. Issue 7. Vol. 2. Odessa: KUPRIENKO SV. Pp. 72–78. (in Ukrainian).

9. Voropayeva T. (2018). Formuvannya hromadyans'ko-politychnoyi identychnosti hromadyan Ukrayiny (1991–2018). [Formation of the Civic and Political Identity of Citizens of Ukraine (1991–2018)]. *Nauchnyy vzglyad v budushcheye* [A Scientific Look into the Future]. Issue 9. Vol. 3. Odessa: KUPRIENKO SV. Pp. 69–75. (in Ukrainian).

10. *Vshanuvannya pam'yati Heroyiv Nebesnoyi Sotni* [Honoring the Memory of the Heavenly Hundred Heroes]. (2020). [online]. URL: <http://ndiu.org.ua/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2587-2020-02-27-16-47-49>. (in Ukrainian).

11. *Druhyy mizhnarodnyy mizhdystsypinarnyy vorkshop «Imaginary Borderlands: 'Othering' and 'Domestic Others' on Post-Soviet Frontiers»* [Second International Interdisciplinary Workshop "Imaginary Borderlands: 'Othering' and 'Domestic Others' on Post-Soviet Frontiers"]. (2018). [online]. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2496imaginary-borderlands-othering-and-domestic-others-on-post-soviet-frontiers> (in Ukrainian).

12. *Yevropeys'ka khartiya pro uchast' molodi v mistsevomu ta rehional'nomu zhytti* [European Charter on the Participation of Youth in Local and Regional Life]. (2015). [online]. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f>. (in Ukrainian).

13. *Z ukrayinoznavstvom – do «Dzhury»* [With Ukrainian Studies to "Dzhura"]. (2018). [online]. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2500> (in Ukrainian).

14. Yivzhenko Yu.V. (2015). Formuvannya hromadyans'kosti u students'koyi molodi yak teoretychna problema [Formation of Citizenship among Students as a Theoretical Problem]. *Novi tekhnolohiyi navchannia: naukovyy zbirnyk* [New Learning Technologies: Scientific Collection]. Issue 87. Kyiv: MESU Institute of Innovative Technologies and Content of Education. Pp. 102–105. (in Ukrainian).

15. Karas' A. (2003). *Filosofiya hromadyans'koho suspil'stva v klasychnykh teoriyakh i neklasychnykh interpretatsiyakh: Monohrafiya* [Philosophy of Civil Society in Classical Theories and Non-Classical Interpretations: A Monograph]. Kyiv; Lviv: Ivan Franko National University of Lviv Publishing Center. 520 p. (in Ukrainian).

16. Molod' Ukrayiny – 2018. Rezul'taty reprezentatyvnoho sotsiolohichnoho doslidzhennya [Youth of Ukraine 2018. Results of a Representative Sociological Study]. (2018). [online]. Kyiv: State Enterprise Editorial Board of the Information Bulletin "Official Gazette of the President of Ukraine". 72 p. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjen_nya_broshyra.pdf. (in Ukrainian).

17. Piesha I. (2019). Uchast' molodi u pryynyatti rishen' [Participation of Young People in Decision-Making]. *Molodizhna polityka ta molodizhna robota: materialy III mizhrehionalnoi nauk.-prakt. konf., 14 hrudnia 2018 r., m. Dnipro* [Youth Policy and Youth Work: Proceedings of the 3rd Interregional Scientific and Practical Conference. December 14, 2018, Dnipro] / ed. Ye.I. Borodin. Dnipro: National Academy of State Administration, Dnipro Regional Institute of State Administration. 57 p. (in Ukrainian).
18. Prosina O. (2019). Vykhovannya «pochuttyam kordonu»: novyy aspekt u patriotychnomu vykhovanni [Education by the "Sense of Border": A New Aspect in Patriotic Education]. *Metodyst* [Methodist]. No. 10 (94). Pp. 4–11. (in Ukrainian).
19. Reznik Yu.M. (2012). Postgrazhdanskaya obshchestvennost': ponyatiye i perspektivy stanovleniya [Post-Civil Society: Concept and Prospects of Its Formation]. *Gumanitarnyi vektor* [Humanitarian Vector]. No. 3 (31). Pp. 63–71. (in Russian).
20. Shaihorods'kyi Yu. (2013). Hromadyans'ke suspil'stvo v Ukraini: chynnyky y osoblyvosti formuvannya [Civil Society in Ukraine: Factors and Features of Its Formation]. *Suchasna ukrains'ka polityka* [Modern Ukrainian Politics]. Issue 28. Kyiv: Center for Social Communications. Pp. 323–334. (in Ukrainian).
21. Shepeliev M. (2013). Hlobal'ne hromadyans'ke suspil'stvo yak kontsept i sotsial'na real'nist' [Global Civil Society as a Concept and Social Reality]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny* [Bulletin of Lviv University. Series: International Relations]. Issue 3. Pp. 25–38. (in Ukrainian).
22. Bull H. (1966). International Theory: The Case of a Classical Approach. *World Politics*. No. 3 (18). Pp. 361–377. (in English).
23. Buyskykh J. (2019). In Pursuit of Healing and Memories: Cross-Border Ukrainian Pilgrimage to Polish Shrine. *Journal of Global Catholicism*. Vol. 3. Issue 1. Article 4. Pp. 64–98. (in English).
24. Matei S.A. (2011). Virtual Sociability: From Community to Communitas. *Indianapolis / B.C. Britt* (Ed). Indiana: Inter Academic Press. 152 p. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.4>
УДК 13+122

Юлія Бродецька

доктор філософських наук, доцент кафедри філософії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро

ORCID: 0000-0001-9186-0767
Email: yuliyabrod@gmail.com

БУТТЯ ЛЮДИНИ: МЕТАФІЗИЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОЇ ЕСЕНЦІЇ

Анотація. Аналіз статті зосереджено на розгляді есенціальності людської природи, тобто тих основ індивідуального розвитку, що безпосередньо впливають на формування буття людини й соціуму. У якості останніх, мова йде про духовну природу особистості та ті етичні універсалії, що впливають на неї – духовні знання. Саме душею людина як мікрокосм зосереджує у собі усі елементи й проявляє усі властивості «великого світу». І саме інтеріоризація духовного знання в досвід людини формує чесноти – діяльність, що творить благо в світ. Зокрема, підкреслюється, що гармонія душі та тіла, впорядкованість їх зв'язку, що формується під впливом «цільного знання», й відтворює монолітність, цілісність людської особистості, забезпечує її душевне та фізичне здоров'я. І навпаки, порушення зазначеного балансу веде безпосередньо до втрати життєдайного зв'язку між вітальною духовною та фізіологічною засадами людської природи, спричинює руйнування, розщеплення особистості, її духовну та фізичну деградацію.

У зв'язку з цим, виявлено, що можливістю гармонійного розвитку людини є зцілення, тобто «відтворення монолітності духовно-фізіологічної природи», яка досягається лише за відповідності особистості умовам цілісності вищого, трансцендентного порядку – духовним законам, що забезпечують засади й потенціал розвитку людського спів-буття. Отже, дослідження значення й впливу духовного знання на життя людини, дає можливість зазначити, що жодне матеріалістичне знання, спрямоване на розвиток технологічного, економічного прогресу, не здатне вирішити її екзистенційних проблем. Відновити той природний (у сенсі заданий) стан гармонії, здоров'я душі й тіла, здатні лише ті знання, що задовольняють есенціальні потреби особистості, прагнення душі, що несуть у собі цінності, розуміння самої суті людського життя.

Ключові слова: душа, духовні знання, спів-буття, етичні універсалії, добро, зло, пізнання.

HUMAN BEING: METAPHYSICAL FUNDAMENTALS OF HUMAN ESSENCE

Abstract. *The analysis of the article focuses on the consideration of the essentiality of human nature. We are talking about the foundations of individual development that directly affect the formation of human existence and society. As the above aspects are considered the spiritual nature of the individual and the ethical universals that affect it - spiritual knowledge. It is with the soul that man as a microcosm concentrates in himself all the elements and manifests all the properties of the "great world". And it is the internalization of spiritual knowledge in the human experience that forms virtues - activities that create good in the world. In particular, it is emphasized that the harmony of soul and body, the orderliness of their relationship, is formed directly under the influence of "whole knowledge". This is what reproduces the monolithicity, the integrity of the human personality, ensures its mental and physical health. Conversely, the violation of this balance leads directly to the loss of the vital connection between the spiritual and physiological principles of human nature, causes the destruction, splitting of the individual, his spiritual and physical degradation.*

In this regard, it was found that the possibility of harmonious human development is healing, that is "reproduction of the monolithic nature of the spiritual and physiological nature." It is achieved only when the individual conforms to the conditions of the integrity of the higher, transcendent order - the spiritual laws. The latter provide the principles and potential for the development of human coexistence. Thus, the study of the meaning and influence of spiritual knowledge on human life, makes it possible to note that no materialist knowledge aimed at the development of technological and economic progress is able to solve its existential problems. Only the knowledge that satisfies the essential needs of the individual, the aspirations of the soul, which carry values, and the understanding of the very essence of human life are able to restore that natural (in the sense given) state of harmony, health of soul and body.

Keywords: *soul, spiritual knowledge, co-existence, ethical universals, good, evil, cognition.*

Постановка проблеми. Людське буття, що в різні історичні моменти набуває різного дослідницького статусу, то розчиняється у Всесвіті, то претендує на роль того, хто підкорює власному розуму саме буття, насправді, потребує свого відкриття, рефлексії та спостереження. Що складає ту внутрішню силу, ту енергію, яка перетворює людину у активного творчого рушія історії, культури, і що змушує цю ж саму людину набувати характеру інертної маси, споживача? Саме з огляду цих, з одного боку, глобальних філософських питань, що перетворюються, з іншого, – в конкретні буденні проблеми, й вимагає свого дослідження есенціальної природи людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Треба зазначити, що «таємниця» людського буття закладає широке поле для філософської інтуїції. Починаючи з античної традиції Сократа, Платона та закінчуючи представниками сучасної філософії (Г. Марсель, М. Бубер, Е. Фромм, М. Хайдеггер тощо), питання потенцій природи особистості, її іманентної трансцендентному порядку природи, знову й знову звертає на себе дослідницьку увагу. Сучасний філософський аналіз ставить перед собою мету – вийти за рамки раціоналістичного формату розуміння людини, заглянути безпосередньо в саме «серце» людяності. Дане дослідження у цьому сенсі не є виключенням, тому у якості **мети зазначеної статті** виступає з'ясування есенціальних засад людської природи, її іманентності, взаємопов'язаності з буттям, його онтологічною природою.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає дослідник Д. Щедровицький у своїй роботі «Нефеш-

терапія», будова людського організму відповідає будові всесвіту, а саме, принципи та етапи створення всесвіту відображаються і проявляються у будові та функціях душі і тіла людини. Людина як мікрокосм зосереджує у собі усі елементи й проявляє усі властивості «великого світу» [6]. У цій своїй «тотожності» вона постає не просто одним з елементів, а квінтесенцією світобудови. Тобто, з одного боку, унікальним витвором Вищого мистецтва, а з іншого – невід'ємною частиною оточуючого її світу, у якому все пов'язано, організовано, впорядковано певним заданим чином. Це світ, де єдина влада – це влада Вищого духовного закону, якому підпорядковується все живе, все, що має есенцію життя – має душу. Саме тому людина як вищий прояв Божественної творчості, як витвір сакрального мистецтва, свою причасність до встановленого порядку відчуває власною душею, дарованою їй для життя.

Генеza лінгвістичної традиції слова «душа» розкривається у текстах Старого Заповіту у значенні поняття «нефеш» (івр. נפש), яке тлумачиться як «(дихання) життя» чи «душа» (людей та тварин) як *життєва сила*, тобто «נִפְשׁ חַיָּה» – «душа жива». Так, у Книзі Буття так названа сама людина (у текстах Біблії це слово часто так і перекладається – «людина», що ожила після того, як у її фізичне тіло, утворене з елементів землі, ввійшло дихання життя) [див., наприклад: Бут. 14:21; Чис. 5:6; Втор. 10:22]. Отже, акцентується, що мова не йде про якусь частину людини (якийсь з її життєвих органів), «нефеш» це і є сама людина, душа якої знаходиться

у її крові, і складає есенцію, тобто життєву силу її тіла, есенцію її людської природи¹.

Природа *нефеш* безпосередньо пов'язана з п'ятьма фізичними чуттями людини (слух, зір, дотик, нюх, смак), що розвиваються у кожній людині з моменту її народження. Отже, *нефеш* являє собою вітальну, духовну енергію існування людини, яка дає життя і підтримує фізичне тіло. Більше того, *нефеш* – це вмістилище *руаха*, тобто «розумної» душі, призначене для взаємодії з матерією². Таким чином, підкреслюється цілісність взаємодії душі та тіла, як єдиної структурованої організації людської природи. Баланс душі та тіла, гармонія й впорядкованість їх зв'язку, й відтворює монолітність, цілісність людської особистості, забезпечує її душевне та фізичне здоров'я. І навпаки, порушення зазначеного балансу веде безпосередньо до втрати життєдайного зв'язку між вітальною духовною та фізіологічною засадами людської природи, спричинює руйнування, розщеплення особистості, її духовну і фізичну деградацію.

Тому основним завданням людини, можливістю її гармонійного розвитку є зцілення, тобто «*відтворення монолітності духовно-фізіологічної природи*», яка досягається лише за відповідності особистості умовам цілісності вищого, трансцендентного порядку – духовним законам, що забезпечують засади й потенціал розвитку людського спів-буття. «Господній Закон досконалий, він зміцнює душу» [1, Пс.19:8].

Сама природа духовних законів, законів людського буття, не може включати у себе те, що здатне загрожувати життю. Оскільки відповідає принципам його розвитку – творчості, любові, гармонії, тобто наділене здатністю сповнювати, задовольняти потреби людської душі, бути благом для неї. Саме тому свого часу, ототожнюючи благо, знання і чесноти, Сократ заявляє, що є тільки одне благо – знання (*agathon*) й тільки одне зло (*kakon*) – невігластво. Тільки знання дозволяє людині розумно використовувати засоби, якими вона наділена (наприклад, багатство і здоров'я самі по собі – ні добро, ні зло, вони стають тим або іншим від знання або неучтва).

Проте мова йде не просто про набір інформації, що оточує людину і складає середовище її розвитку. *Благом* є особливий вид знання – знання духовне, яке має характер етичного знання, тобто несе у собі сутність феноменів щастя, свободи, творчості, а, значить, розкриває людині сенс її людського буття. Інтеріоризація даного знання в досвід людини і формує чесноти – діяльність, що творить благо в світ. Так, в бесіді з Евтидемом Сократ визначає добре як таке, що відповідає певній меті. Філософ зазначає, те, що є корисним для однієї людини, може стати шкідливим для іншої: «корисне є благо для того, кому воно корисно». Таким чином, відносини людини добродішні тоді, коли спрямовані на благо мету в уявленні людини (суспільства), а річ хороша, коли придатна своєму призначенню. Людина не продукує благо, вона лише приймає його таким, розумно перебуваючи в етичних координатах суспільства.

Іншими словами, *благо* (грецьк. αγαθόν – добро) складає буттєву основу життя, що має трансцендентний характер знання суцього, реального – істини, закону, що відкриває суть людського призначення, вдосконалює і перетворює її особистість. Істина, «живе знання» (О. Хомяков, Г. Шпет, С. Франк), «цілісне знання» (В. Соловйов), виступає смисловою підставою буття. Так, наприклад, в теорії «живого знання» О. Хомякова йдеться про знання, що набувається людиною лише за умови її духовного «виходу» за себе, коли вона може відчутти сакральну єдність з природою, з іншими людьми – з усім творінням. Цей феномен розглядається філософом в руслі християнської віри. Світ і людина – творіння Божественної любові, отже, і «вийти за себе», досягти духовного єднання зі світом, людина може тільки на основі сили щирої любові. Тому в процесі пізнання потрібно керуватися заповіддю «люби ближнього свого». Тільки це, вважав філософ, може дати можливість нашій свідомості «проникати всередину речей», безпосередньо пізнавати «річ у собі» в її живому безперервному існуванні. Адже «живе знання» так відрізняється від знання абстрактного, як дійсне відчуття світла зрячим, відрізняється від знання законів світла сліпонародженим.

На основі вчення про живе знання О. Хомяков створює *теорію соборності*, згідно якої, людина є обмеженою істотою, що нездатна пізнати істину у всій її повноті і нескінченності. Ця істина явлена лише Богу, який дав знати про неї людині через Ісуса Христа, який несе в собі «всю повноту божественної правдивості», допомагає людині усвідомити її гріховність і дає надію на можливість єднання з Богом. Це об'єднання має бути не формальним, не фізичним чи соціальним і, тим більше, не на основі примусу, а тільки духовним, тільки на основі любові. Філософ зазначає, що у справах віри вимушена єдність є брехня, а вимушений послух є смерть. Основний принцип Церкви як живого духовного організму Хомяков бачив не в покорі державній владі, а в *соборності*, тобто вільному духовному об'єднанні

¹ Ця «душа», що, як зазначається у давніх текстах, знаходиться у крові людини, і є її життєвою силою, яка проявляється у вигляді наших пристрастей і фізичних бажань. Оскільки саме кров на фізичному рівні відповідає за живлення клітин організму, їх очищення, і через гормональну систему розподіляє по всьому організму сигнали, що породжуються бажаннями людини. Тому часто «нефеш» тлумачиться ще й у значенні пристрастного бажання [див., наприклад: Втор. 23:24; Пс. 104: 22; Єр. 34:16; Притч. 23: 2; Екл. 6: 7] і іноді перекладається словом «алетит» [див., наприклад: Притч. 23: 2; Екл. 6: 7]. Також походження поняття «нефеш» пов'язують зі словом «нафаш» (נפש), яке у перекладі з івриту означає «перебувати в спокої» (у значенні останньої стадії творіння).

² У Новому Заповіті грецькими аналогами зазначеним давньоєврейським поняттям *руах*, *нефеш* і *гуф* (тіло) постають слова «пневма», «психе» і «сома».

всіх членів Церкви «в справі спільного розуміння правди і спільного відшукування шляху до єдності, заснованого на любові до Бога».

Про істину як «живознання», «знання-життя» говорить С. Франк. Філософ зазначає, що це «цілісне знання, одночасно теоретичне і практичне, яке є завданням філософії» [3, с. 80] – основа метафізики всеєдності. «Живе знання» проявляє себе як «найвищий ступінь інтуїції», повне злиття суб'єкта та об'єкта, знання і буття. Це саме буття, яке знає саме себе. Етико-антропологічний аспект категорії «живе знання» відкривається в форматі людських відносин. Оскільки «справжня таємниця людської істоти відкривається лише при установці на любов і довіру», тільки завдяки якій ми і «досягаємо живого знання незбагненої реальності, що створює сутність особистості» [4, с. 308]. Любов і живе знання безпосередньо взаємопов'язані в найвищій точці – набутті «істинної любові» [5, с. 77]. В живому знанні людина відкриває для себе реальність як «свою власну внутрішню значущість, що осмислює наше життя» [4, с. 198]. Так проблема живого знання трансформується в проблематику сенсу людського життя.

«Ціле знання» в філософії В. Соловйова виступає як повернення до першооснови (архї). Це глибинний досвід переживання сакрального (істинно суцього), абсолютний центр, що поєднує в одне ціле всі рівні і сфери пізнання, і надає чуттєвому досвіду та мисленню буттєвої достовірності. «Ціле знання» – це одночасно акт існування і акт виявлення тим, хто пізнає, себе, що виражається в вірі в справжність (чого-небудь). Це, за словами філософа, безумовне існування, яке не може бути дійсно дано мені ні в моїх відчуттях, ні в моїх думках, яке не може бути предметом ні емпіричного, ні раціонального пізнання і яким, однак, це пізнання обумовлюється, становить, очевидно, предмет деякого особливого, третього роду пізнання, який правильніше може бути названо вірою [2].

На думку філософа, цілісне знання було притаманне людству з самого початку, а в міру розвитку історії – втрачене, коли відбулося перетворення мислення в автономну сферу буття, яка хоча і залишається в язичницьку епоху ще повністю сакральною, зберігаючи зв'язок з вищим початком, проте з настанням християнства розпадається на теологію (сакральні науки) і філософію (профані науки). Філософія, в свою чергу, дробиться на раціоналістичне і емпіричне знання. Трансформація останнього в самодостатню форму реальності (під ім'ям позитивізму) завершує процес десакралізації, профанізації свідомості (людського буття), диференціації сакрального знання-життя. У цьому сенсі раціональне начало є найнижчою формою буття, оскільки найбільш віддалене від першоєдності.

У роботі «Філософські початки цільного знання» В. Соловйов характеризує цілісне знання як синтез наукового, філософського і теологічного, зазначаючи, що людина, перш за все, прагне знати якомога

більше з того, що її оточує; потім вона бачить, що матеріальне пізнання саме по собі не відкриває істини, або, точніше, що матеріальна істина сама по собі ще не є справжня, повна істина, що справжня істина повинна визначатися незалежною від зовнішньої реальності і від нашого розуму абсолютною першоосновою всього існуючого, що і становить предмет теології [2, с. 149-150]. В рамках духовної культури ці аспекти займають кожен своє особливе місце і взаємодоповнюють один одне. Кожна галузь феномена обмежує себе в рамках цілого, але у нового цілого з'являються нові (емерджентні) властивості, яких не було у існуючих раніше окремих частин. Цей принцип інтегрованої взаємодії забезпечує збереження цілісності. Соловйов зазначає, що ціле знання по визначенню своєму не може мати виключно теоретичного характеру: воно повинно відповідати всім потребам людського духу, має задовольняти у своїй сфері всім вищим прагненням людини. Знання ж істини є лише те, що відповідає волі блага і почуттю краси [2, с. 229].

Висновки. Відтворюючи ретроспекцію філософського дослідження проблеми духовного знання, й розкриваючи вплив і значення останнього в житті людини, зокрема сучасної, зазначимо, що жодне матеріалістичне знання, спрямоване на розвиток технологічного, економічного прогресу, не здатне вирішити екзистенційні проблеми сучасної людини. Жодні фізіологічні чи матеріальні потреби не здатні сповнити, зцілити її зранену, закам'янілу душу. Відновити той природний (у сенсі заданий) стан гармонії, здоров'я моєї душі й тіла, здатні лише ті знання, що задовольняють мої есенціальні потреби, прагнення душі, що несуть у собі цінності, розуміння самої суті людського життя, тобто є «живими, цілісними знаннями». Тому варто зазначити, що це одне давнє значення поняття «нефеш» (душа) – це «світло, що прибране в сосуд». Саме тому у давніх текстах відповідність людини духовним законам ототожнюється з поняттям «просвітлення». Світло це те джерело, що висвітлює світ навколо нас. Оточує нас стільки світла, скільки ми його віддаємо у світ. А це означає лише одне – чим більше людина відкривається «живим знанням», чим більше сповнюється ними, тим світліше та тепліше навколо неї стає оточуючим, тим продуктивніші стають її зв'язки з оточуючим світом. Тому завдання людини – прийняти у себе це Світло, дозволити йому перетворити себе.

1. Біблія в перекладі Івана Огієнка. К.: Українське Біблійне Товариство, 2018. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/>

2. Соловьёв В. Сочинения: в 2 т. М.: Мысль, 1988, Т. 1. 823 с.; 1989, Т. 2. 736 с.

3. Франк С. Введение в философию в сжатом изложении. СПб: АБРИС-КНИГА, 1993. 96 с.

4. Франк С. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии. М.: Правда, 1990. 607 с.

5. Франк С. Духовные основы общества. М.: Республика, 1992. 511 с. URL: <http://coollib.com/lb/231472/read#t16>

6. Щедровицкий Д. Нефеш-терапия: библейская система исцеления. М.: Теревинф, 2012. 128 с. URL: http://shchedrovitskiy.ru/PDF/978-5-4212-0106-9_Nefesh-terapiya.pdf

References

1. Bible (2018). I. Ogienko, Trans. Kyiv: Ukrainian Bible Society. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/> (in Ukrainian).

2. Solovyov V. (1988-1989). *Sochineniya: v 2 t.* [Compositions: in 2 Vol.]. Moscow: Thought, Vol. 1. 823 p.; Vol. 2. 736 p. (in Russian).

3. Frank S. (1922). *Vvedeniye v filosofiyu v szhatom izlozhenii* [Introduction to philosophy in summary]. St.P.: Academy. 96 p. (in Russian).

4. Frank S. (1990). *Nepostizhimoye. Ontologicheskoye vvedeniye v filosofiyu religii* [The Unknowable. Ontological introduction to the philosophy of religion]. Moscow: Pravda. 607 p. (in Russian).

5. Frank S. (1992). *Dukhovnyye osnovy obshchestva* [Spiritual foundations of society]. Moscow: Republic. 511 p. URL: <http://collib.com/lb/231472/read#t16> (in Russian).

6. Schedrovitskiy D. (2012) *Nefesh-terapiya: biblejskaya sistema isczeleniya* [Nefesh-therapy: biblical system of healing]. Moscow: Terevinf. 128 с. URL: http://shchedrovitskiy.ru/PDF/978-5-4212-0106-9_Nefesh-terapiya.pdf (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.5>
УДК [171+316.7](477)

Надія Вандишева-Ребро

кандидат філософських наук, доцент,
кафедра українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0003-3059-341X
Email: nadvan.rebro@gmail.com

Марина Міщенко

кандидат філософських наук, доцент,
кафедра українознавства, культурології та історії науки
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-8592-1009
Email: vykladach.ukr@gmail.com

СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ВІД «СРОДНОСТІ» В ФІЛОСОФІЇ Г. С. СКОВОРОДИ ДО СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Анотація. В статті аналізується роль праці в житті сучасної людини крізь призму філософської концепції сродної праці Григорія Савича Сковороди. Причиною звернення до поглядів Сковороди є важливість дослідження феномену праці, що постає в XXI столітті сферою спільних інтересів економіки, культурології, філософії, соціології, психології. Сучасні реалії – міграційні процеси, які рухають велику кількість людей з континенту на континент, з держави в державу; нові технології, що починаючи ще з промислової революції заміщують людську робочу силу тощо. Державна соціальна політика скерована на забезпечення населення працею та на підтримку тих, хто є тимчасово непрацюючим чи повністю неієздатним. Виклик для українського суспільства є таким само, як і для світової спільноти, особливо враховуючи події в Україні з 2014 року. Українське суспільство має бути готовим до новацій щодо розуміння та сприйняття феномену праці у сучасних умовах. Також в статті актуалізуються питання співвідношення праці і щастя, добробуту індивідуального та соціального, шляхів самопізнання, потреби соціальної включеності людини. Досліджується працьовитість як головна якість соціально успішної людини в історії української культури, негативне відношення до ледарства та безгосподарності. Підкреслюється важливість історичних

здобутків української етнопедагогіки з трансляцією знань та досвіду шляхом наслідування, а також гендерного аспекту народного трудового виховання, зокрема, української обрядовості та традиції передачі знань та освіти з покоління в покоління. Аналізується сучасний філософський погляд на кореляцію залученості людини в працю та формуванням у неї ряду людських чеснот на протизвагу ледарству та пов'язаними з цим духовною деградацією та бідністю. Відмічаються перспективи подальших наукових досліджень на стику економіки, соціології, філософії, психології, пов'язаних з господарським менталітетом.

Ключові слова: сродна праця, матеріальні та духовні цінності, соціалізація, працелюбство, етнопедагогіка, гендерний розподіл праці.

Nadiya Vandysheva-Rebro

PhD, Associate Professor
Department of Ukrainian studies,
Cultural studies and the History of science,
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"

Maryna Mishchenko

PhD, Associate Professor
Department of Ukrainian studies, Cultural
studies and the History of science,
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"

ATTITUDE TOWARDS WORK IN UKRAINIAN CULTURE: FROM "CONGENIAL WORK" IN PHILOSOPHY OF G.S. SKOVORODA TO MODERN INTERPRETATIONS

Abstract. *The paper deals with the research of the role of labour in the life of contemporary man in terms of the philosophical conception of the "congenial work" of Hrygorij Skovoroda. The reason for turning to Skovoroda's views is the importance of studying the phenomenon of labor, which appears in the XXI century in the sphere of common interests of economics, culturology, philosophy, sociology, psychology. Modern realities – migration processes that move a large number of people from continent to continent, from state to state; new technologies that have been replacing human labor since the industrial revolution, and so on. State social policy is aimed at providing the population with work and supporting those who are temporarily unemployed or completely incapacitated. The challenge for Ukrainian society is the same as for the world community, especially because the events in Ukraine since 2014. Ukrainian society must be ready for innovations in understanding and perceiving the phenomenon of labor in modern conditions. Issues of the balance between work and happiness, the welfare of the individual and the social, and the ways of self-knowledge are being updated. We explore the hard work as the main quality of a socially successful person in the history of Ukrainian culture, negative recovery from laziness and mismanagement. We accent the importance of historical achievements of Ukrainian ethnopedagogy with the transmission of knowledge and experience through imitation, as well as the gender aspect of folk labor education, in particular Ukrainian rituals and traditions of knowledge transfer and education from generation to generation. The modern philosophical view on the correlation of human involvement in work and the formation of a number of human virtues in contrast to laziness and the associated spiritual degradation and poverty is analyzed. Prospects for further research at the junction of economics, sociology, philosophy, psychology, related to the economic set of mind.*

Keywords: *own labour, material and spiritual values, socialization, hard work, ethnopedagogy, gender distribution of labour.*

Постановка проблеми. Суттєвою ознакою сучасного світу є міграційні процеси: люди вишукують для себе безпечне, стабільне та добре оплачуване місце. Кожному хочеться гарно жити, а для цього займати гідне місце в соціумі, працювати та отримувати гідну зарплатню. Але виявляється, що з останнім виникають великі проблеми і постає багато питань: не вистачає, насамперед, праці як такої, навіть розвинуті західні держави не можуть забезпечити нею усіх своїх громадян. Тому сьогодні в науці активно досліджуються різні аспекти такого феномену, як праця, зокрема, його значення не лише

для економічного росту країни/людини, а й для особистого становлення кожного. В українській філософії це явище ґрунтовно досліджувалося декілька століть тому неперевершеним Григорієм Савичем Сковородою. Актуалізація розуміння праці та її місця в сучасній культурі, в житті сучасних людей свідчить про багатоаспектність цього феноменального явища. В статті праця як явище культури розглядається в контексті сучасних реалій та загроз. Міграційні процеси, поява нових технологій, наслідки соціальної політики з підтримки непрацюючих у розвинутих західних країнах,

інтелектуальний розвиток і можливості впливу на його рівень – це короткий перелік сучасних викликів, які постають перед людством. Українське суспільство як складова глобальної спільноти також має бути готовим до новацій щодо розуміння та сприйняття феномену праці у сучасних умовах. **Метою даного дослідження** є нове прочитання етичних поглядів українського філософа Г. Сковороди в сучасних інтерпретаціях того, яку роль відіграє праця для соціалізації людини та її самоствердження як особистості.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Основою дослідження слугують філософські роздуми Г.С. Сковороди про працю, сродність, соціальну активність та щастя людини (повне зібрання творів філософа під редакцією проф. Л. Ушкалова). Ідеї Сковороди стали поштовхом для досліджень у різних наукових напрямках, заново будучи актуалізованими в XXI ст. у концепціях поєднанні праці, самовдосконалення, з одного боку, та поглинання матеріальних благ, з іншого. Аналіз засад української етнопедagogіки можна знайти у Ю. Присяжнюка [5], Н. Терещенка [8] та В. Кушніра [3]. Окремої уваги заслуговують дослідження гендерних взаємовідносин в українській культурі, в тому числі у сфері праці, наслідування функцій в родині тощо, про це йдеться, зокрема, у Марії Маєрчик [4]. Праця як соціалізація постає в сучасних дослідженнях науковців Т. Сарацина, В. Деттлінга та І. Клепферу [6].

Виклад основного матеріалу. «Мертва совѣм душа человеческая, не отрѣшенная к природному своему дѣлу. Подобна мутной и смердящей водѣ, в тѣснотѣ заключенной», – говорить Сковорода в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» [7, с. 645-728]. Праця є природною потребою кожного, але коли вона вільна й бажана, або сродна. Кожен з нас природжений для чогось, певної праці, діяльності. Це і є покликанням у житті. Знайти це покликання – значить бути щасливим. Не треба проживати чуже життя, підкорюючись чужій волі, а треба бути вільним, схильним до самопізнання. Жити по серцю. Це філософія є суттєвою ознакою української культури: людина має самостійно вирішувати свою долю. Сродна праця, звичайно, не просто праця – це пошук людиною свого призначення. «Я, на против того, с удовольствіем дивлюся, коль сладок труждающемуся труд, если он природный! С коликим веселіем гонит Зайца борзая собака! Кой Восторг, как только дан Сигнал к Ловлѣ? Сколько услаждается трудом пчела в собираніи Меда? За мед ее умерщвляют, но она трудиться не престанет, поколь жива. Сладок ей, как мед, и слаже Сота труд. К нему она родилась... Не смотри, что вышше и нижше, что виднѣе и незнатнѣе, богатѣе и убогшее, но смотри тое, что тебѣ сродное. Раз уже сказано, что без сродности все ничто [7, с. 654].

Не просто було й самому Сковороді, душа якого прагнула філософії та мандрівок. Він не обрав шлях кар'єри і увійшов в історію не лише як геніальний

філософ, а й щаслива особистість, бо знайшов те, що сродне його душі. Сьогодні його роздуми про сродну працю є основою для історіографії, ряду досліджень з ментальності українського селянства, українських архетипів, етнокультурних особливостей, етнопедagogіки. З'являється в науковців і термін «трудоий менталітет», в якому відображається рівень трудової свідомості суспільства і те, як сприймається ним сенс трудової діяльності.

Начебто повертаючись до вчення Г.С. Сковороди про сродність праці, сучасні дослідники також дуже часто ототожнюють необхідність праці для досягнення чи розуміння щастя. Сучасні тенденції щодо розуміння щастя, орієнтують нас, на перший погляд, на значущість матеріальних благ, які, начебто, серйозно можуть впливати на формування відчуття щастя, але не можна поза увагою залишати вплив на відчуття щастя таких явищ як соціальна активність та діяльність людини, і мова йде саме про працю. Завдяки праці людина здатна «бути», а не лише просто «мати». Людина розуміє та відчуває гордість, визнання, реалізує себе через соціальну активність. Праця надає життю сенс, а окремій людині дає опору – це вже філософський рівень розуміння цього явища. Не матеріальні цінності роблять людей щасливими, а сенс життя. Сенс життя не може виникати завдяки пасивній насолоді, бо з'являється в результаті продуктивної діяльності чи соціального обміну.

У Григорія Сковороди безпосередньо з роздумами про працю пов'язані й роздуми про людську мораль: розум завжди любить до чого братися, і коли він не матиме доброго, тоді звертатиметься до поганого. Загальне благо пов'язане з особистим щастям, відповідно, сродна праця – з суспільним добром. Не спроста однією з найголовніших українських традиційних цінностей є працелюбство, адже воно – базова риса особистості, гарант її гармонійного розвитку. А також, розуміння суспільної цінності праці, поваги до праці інших. Праця – елемент розвитку людини, що забезпечує самостійність, творчість, індивідуальність, практичні вміння, терпіння, розвиток здібностей та індивідуальних особливостей в поєднанні з соціалізацією.

Народна педагогіка (або етнопедagogіка) – це система трудового виховання, передання досвіду через наслідування. Сковорода був першим, хто осягнув значущість народної педагогіки. Про неї в українській історії нам оповідають статути братських шкіл, козацькі школи, літературні джерела, нормативні архівні документи, звичаєве право, фольклор, які дають різні ідеї формування соціальної діяльності. При цьому важливо, щоб трудове виховання йшло поруч з інтелектуальним. Свідоме ставлення до своїх трудових обов'язків поєднувалося з відповідальністю перед оточуючими. «Впровадження змісту, форм трудового виховання дітей мало допомогти у формуванні людини свідомої, готової до практичного життя та умілої» [1]. Таке трудове виховання відповідає українському менталітетові.

У історії кожного народу є система знань і традицій, які виховують покоління. Українське народне виховання в різні епохи демонструє повагу до праці, зв'язок з мораллю. Працьовитість – це риса гідності, моральна норма. Сприяв цьому уклад життя та традиції. В родині праця ставала чинником родинного виховання, вкладом в злагоджене існування сім'ї і забезпеченням її добробуту. «Колективні роботи є важливим аспектом морально-етичного значення – молодь виховувалась на прикладах старших, працюючи поруч з дорослими, набувала необхідні знання і навички» [3, с. 47]. Перші родинні обов'язки – це соціальний образ і розподілення гендерних ролей. «Праця людину годує, а лінь марнує», – говорить народна мудрість. Якщо більшість життя займатися тим, що не подобається – ми не будемо щасливі, говорить Сковорода. Якщо людина не працює, вона не соціалізується – говорить сучасний світ.

Історичне ставлення до праці в українців було зумовлене специфікою соціально-економічних процесів. Праця – це цінність поруч з рядом таких понять як земля, воля, родина, взаємодопомога. Це традиційна землеробська культура, особливий тип духовності, моральності та соціальної відповідальності. Разом з тим, життя згідно з традицією має і негативний бік. Традиційні стереотипи і форми праці заважали адаптації до ринкових умов: в суспільній структурі українців кінця XIX – поч. XX ст. переважали селяни, тому промислово-економічний розвиток України проводився важко і, практично, не самими українцями. Довгий час українське суспільство – це хліборобська спільнота, ціннісні орієнтири якої пов'язані з попередньою культурою господарювання і в означений період стикаються з новими орієнтаціями на індивідуалізм, підприємництво, одержання власності. Це ставало на заваді економічного прогресу та демонструвало відсутність торгівельної підприємливості.

Більшості людей у сучасному світі, коли всі є рівними, сенс надають повсякденні завдання, а саме – праця. Виходить, що суспільства, де з'являється можливість звільнити людей від необхідності працювати та отримувати все задля засобів прожиття, руйнують саму людину та її майбутнє як особистості. Це яскраво доводить у своїй праці сучасний німецький дослідник Тіло Сарацин, коли стверджує, що праця формує безліч другорядних чеснот необхідних для життя людини у сучасному світі як то пунктуальність, точність, стійкість до розчарувань, співіснування у колективі тощо. Більш наполегливим в розумінні цієї проблеми є Варнфрід Деттлінг, дослідження якого надрукували у Німеччині ще у 2005 році: «Не можна ще більше шкодити людям і відмежовувати їх, ніж тоді, коли ми довгий час не даємо їм змоги працювати. Не дешеві робочі місця створюють якийсь новий клас, а менталітет людей, які вже нічого від себе не чекають, і системи піклування, які вже нічого не сподіваються від людей. ... той, хто робить для інших те, що вони самі здатні

робити для себе, вдається до антисоціальних дій. Він руйнує в людях чуття самоцінності й самодіяльності» [6, с. 282].

Формування індивіду чи особистості, мабуть, залежить більшою мірою не від матеріальних чинників, а від здатності людини справлятися з труднощами, викликами. У іншому випадку, непрацюючі люди відокремлюються від суспільства, особливо в країнах, де існує соціальна політика з підтримки непрацюючих. Наслідком є духовна деградація особистості, а матеріальний бік цієї деградації – це бідність. Інге Клепферу в своєму дослідженні «Бунт нижньої верстви» [6, с. 189] акцент робить ще на одному аспекті цієї проблеми: кількість малоосвічених людей, які живуть у стані бідності, зростає тому, що вони переймають спосіб життя своїх батьків, які не працювали й не навчалися. В першу чергу, це впливає на рівень інтелекту. За останніми дослідженнями інтелект є важливою ознакою сучасної людини та існує багато різних версій стосовно того, як і коли і кому він може передаватися. Приблизно 60% інтелекту передається у спадок від предків, а 40% відсотків можна пояснити впливом довкілля та оточення.

Тож виходить, що наявність праці впливає на матеріальний, моральний, інтелектуальний бік розвитку людини. Потужну роль у цьому процесі відіграє жінка-мати, бо саме вона є взірцем для кожного з нас. Дивно, але останні дослідження доводять про те, що дитина, у якої мати працює, має вищий рівень інтелекту й більше можливостей. Доречним буде звернути увагу на певний гендерний аспект цього питання. У багатьох культурах можна побачити, що збереженням та передачею фундаментальних знань про культуру й буття здавна займалася саме жінка, бо частіше лише вона була здатною керувати родовими відносинами. Українська культура не є виключенням. Марія Маєрчик, досліджуючи самотність українських обрядів і фольклору в роботі «Ритуал і тіло» [4] доводить, що в українських родинних культурах активність притаманна саме жінці: жінка частіше керує процесом й частіше саме на жінку скеровані обрядові дії. Для української традиції показовим є асиметричність гендерного розподілення обов'язків у процесі укладання шлюбу, у створенні та існуванні сім'ї. Підтвердженням цього може бути той факт, що майже на всіх родинних обрядах (народження, весілля, похорон) дієвою особою та особою, яка приймає рішення частіше виступає жінка, або вона хоча б присутня, а чоловіки можуть бути присутніми, але й це не є їх обов'язком. Також можна згадати про особливість українських жіночих досліджень, коли вивчення статусу і становища жінки в українському соціумі завжди було пов'язане з національним визначенням самого українського суспільства. Жіночий життєвий досвід завжди поміщений у соціальну та культурну дійсність й найяскравіше це проявило себе в XIX ст., коли жінки-письменниці гостро відчули потребу нового дискурсу в українській літературі – жіночого. Тому

вони більш радикальні за чоловіків в цей період, поєднавши цю власно жіночу потребу з загальноукраїнською потребою національного визначення. Жіноча творчість у XIX ст. втілювалася в появі літературних часописів. Це була робота, якою можна було займатися і вдома – редагування, письмо, переклади. Марко Вовчок в цей період є яскравим прикладом демонстрації вільного вибору способу життя для кожного. Просвітницький рух став можливістю жіночої реалізації і в Наддніпрянській, і в Західній Україні. Формується традиція жіночої літератури – М. Вовчок, Л. Українка, О. Кобилянська; мета її – формування активної та незалежної жінки. Так що, враховуючи традиції в нашій країні, коли незалежно від статі у нас працювали як чоловіки, так і жінки, слід констатувати: рівень інтелекту українська нація має високий.

Висновки. Таким чином, історія української культури демонструє повагу до людської праці і господарність як головну якість соціально успішної людини. Бути добрим господарем – значить мати певні особисті та суспільні чесноти. Пошана до праці, висміювання ледарства – формували методи трудового виховання. Працелюбність гарантує не лише добробут, а високі морально-психологічні якості. Сьогодні маємо певні метаморфози, інший світогляд і різні господарські поведінки. Дослідження господарського менталітету – це дослідження економічної сфери життєдіяльності людини, які є специфічними для різних народів та їх культури.

Щоденна примусова праця може бути нудною і тяжкою, але треба вшанувати її роль у людському житті, значення для людського щастя. Працю можна розглядати з багатьох різних аспектів, наприклад, соціального, економічного, етичного, естетичного та інших. На сьогодні вже відомо та науковим шляхом доведено, що відсутність можливості працювати призводить не лише до деградації окремої особистості, а й суспільства в цілому. Тому сучасний світ заохочує досліджувати працю як явище та корегувати ставлення до всілякої соціальної допомоги.

1. Антипін Є.Б. Ідеї трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (кінець XIX – початок XX століття). *Освітологічний дискурс*. 2014. № 4(8). С. 1–9.

2. Бакум З.П. Етнопедагогіка як джерело трудового виховання особистості. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. 2011. № 3. С. 21–27.

3. Кушнір В.Г. Традиції колективної праці українців Степу в середині XIX ст. *Записки історичного факультету*. 2013. Вип. 24. С. 47–52.

4. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу. К.: Критика, 2011. 327 с.

5. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23–33.

6. Сарацин Т. Німеччина сама себе руйнує. К.: Темпора, 2016. 462 с.

7. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Леоніда Ушкалова. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.

8. Терещенко Н.В. Особливості трудового менталітету української нації. *Історико-політичні студії*. 2015. № 1. С. 76–82.

References

1. Antypin Ye.B. (2014). *Ideji trudovoho vykhovannia ditej doshkil'noho ta molodshoho shkil'noho viku (kinets' XIX – pochatok XX stolittia)* [Ideas of labor education of children of preschool and primary school age (late XIX – early XX century)]. *Osvitolohichnyi dyskurs*. № 4(8). 1–9. (in Ukrainian).

2. Bakum Z.P. (2011). *Etnopedagogika iak dzherelo trudovoho vykhovannia osobystosti* [Ethnopedagogy as a source of labor education of the individual person]. *Zbirnyk naukovykh prats' Berdians'koho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu (Pedagogichni nauky)*. № 3. 21–27. (in Ukrainian).

3. Kushnir V.H. (2013). *Traditsii kolektivnoi pratsi ukrainsiv Stepu v seredyni XIX st.* [Traditions of collective work of Ukrainians of the Steppe in the middle of the XIX century]. *Zapysky istorichnoho fakul'tetu*. Vyp. 24. 47–52. (in Ukrainian).

4. Maierchik M. (2011). *Rytual i tilo. Strukturno-semantichnyi analiz obriadiiv ukrains'koho rodynnoho tsykladu* [Ritual and body. Structural and semantic analysis of the rites of the Ukrainian family cycle]. Kyiv: Krytyka. 327 p. (in Ukrainian).

5. Prysiazhniuk Yu. P. (1999). *Mental'nist' ukrains'koho selianstva v umovakh kapitalistychnoi transformatsii suspil'stva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Mentality of the Ukrainian peasantry in the conditions of capitalist transformation of society (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Ukrains'kyj istorichnyi zhurnal*. № 3. 23–33. (in Ukrainian).

6. Saratsyn T. (2016). *Nimechchyna sama sebe rujnuie* [Germany is destroying itself]. Kyiv: Tempora. 462 p. (in Ukrainian).

7. Skovoroda Hryhorij. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv* [Complete academic collection of works] / za red. prof. Leonida Ushkalova. Kharkiv–Edmonton–Toronto: Majdan; Vydavnytstvo Kanads'koho Instytutu Ukrains'kykh Studij. 1400 p. (in Ukrainian).

8. Tereschenko N.V. (2015). *Osoblyvosti trudovoho mentalitetu ukrains'koi natsii* [Features of the labor mentality of the Ukrainian nation]. *Istoryko-politychni studii*. № 1. 76–82. (in Ukrainian).

Ольга Власова

кандидат філософських наук, доцент,
Дніпровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна

ORCID: 0000-0001-5040-5733
Email: 358358olga@gmail.com

ГЕНДЕРНЕ МАРКУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИК ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті виконано аналіз гендерної темпоральності як виміру соціального часу в контексті трансформаційних процесів, що визначають буття сучасної української спільноти. Акцентовано увагу на особливостях філософської інтерпретації феномена соціального часу, а також архаїчних змістах, присутніх у сучасній українській культурі й закріплених у патріархатних стереотипах, які впливають на процеси моделювання сучасної гендерної темпоральності і є одним із конфліктогенних чинників у житті українського суспільства. Зауважено, що в традиційній українській культурі прогресивний зміст соціального часу ототожнювався з чоловічим досвідом. Також акцентовано увагу на тому, що фундаменталістськи налаштовані творці антигендерної міфології, які нині активізувалися, створюють реальне підґрунтя для загострення конфліктів. Натомість стверджується, що конструювання суспільних відносин на основі гендерної паритетності визначальним чином впливає на вирішення проблеми соціальної справедливості, а, отже, гендерні ідеології є чинником деконфліктизації життя української спільноти. Нині гендерна темпоральність є маркером, який вказує на поглиблення егалітарних тенденцій у житті українського соціуму. На прикладах доведено, що виявлення гендерного виміру соціальної темпоральності уможливорює виокремлення й типологізацію конфліктогенних чинників, які є складовою соціальних змін. Дослідження зрушень у суспільному бутті, пов'язаних з новим змістовним наповненням феноменів фемінності й маскулітності, виявлення ролі українського жіноцтва в переламних подіях нашої нещодавньої історії, як то: Революція Гідності і війна з російським агресором, а також гендерне забарвлення проблем у сфері професійної зайнятості, які виникли у зв'язку з пандемією Covid 19, спонукають до висновку, що гендерна темпоральність як складова соціального часу, безпосередньо впливає на розв'язання актуальних конфліктів у житті українського суспільства.

Ключові слова: соціальна темпоральність, гендерна темпоральність, гендерні стереотипи, соціальний конфлікт, егалітарні ідеології, деконфліктизація.

Olha Vlasova

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Dnipro National University of Railway Transport
named after Academician V. Lazarian

GENDER MARKERS OF THE SOCIAL TEMPORALITY AS THE DE-CONFLICTING FACTORS IN THE UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. The analysis of the gender temporality as some measurement of the social time is presented in the article with the accent on the transformation processes which nowadays determine the life of the Ukrainian society. The peculiarities of the philosophical interpretation of the social time phenomenon are under research concerning also the archaic meanings, which are present in the contemporary Ukrainian culture, and are supported by the patriarchal gender stereotypes. The latter is of great significance because those factors have a great impact on the processes of modelling the contemporary gender temporality in the context of conflictology of the Ukrainian society, which is stressed due to the masculine understanding of the "human" life, ideas and experience. Moreover, there are some actors in this problematic field, whose aim is to renovate anti-gender myths and mythologemes, thus creating the grounds for aggravating such kind of conflicts. It is maintained that quite on the contrary, – constructing the relations of gender parity is a true way to the social justice on the whole; and in this way, gender ideologies are factors of de-conflictization of the Ukrainian social life. At present gender temporality is a marker of the extension of the egalitarian tendencies in the Ukrainian society. The examples given in the article, show that the gender measurements make determining the types of the conflict-making factors more valid and stipulated. The recent dramatic events in Ukraine connected with the hybrid war in the East of the country and women's role in that war actions, which is immensely

supportive (volunteers etc.), show that the content of the femininity and the masculinity has changed de facto. The situation of the currents 2020 year with the pandemic Covid-19 consequences (economic, social, cultural, etc.) has stricken women greatly. All mentioned above makes it possible to prove that gender temporality as a component of the social time has a direct impact on the development and the consequent solution of the significant conflicts in the social life of Ukraine.

Keywords: social temporality, gender temporality, gender stereotypes, social conflicts, egalitarian ideologies, de-conflictization.

Постановка проблеми. Актуальність заявленої теми зумовлена тим, що гендерна темпоральність є невід'ємною складовою соціального часу й сьогодні значною мірою впливає на формування тих аспектів темпоральності людського буття, які віддавна тривожили людство, а нині пов'язані безпосередньо із кризовими трансформаціями сучасних спільнот. Виявити специфіку впливу гендерної складової на характер соціальних трансформацій, які нині переживає українське суспільство, – це означає описати реальний стан його розвитку через особливості темпорального буття його представників – жінок і чоловіків як носіїв сучасного соціального досвіду в усьому багатоманітті його виявів, зокрема й у ситуації кризової конфліктизації суспільного життя. Українська соціогуманітаристика не досліджувала проблему в означеному ключі. Відтак, виявлення гендерного виміру соціальної темпоральності як чинника, який свідчить про розвиток егалітарних тенденцій в українській культурі, тим самим сприяючи деконфліктизації суспільного життя, є актуальною науковою проблемою.

Аналіз наукових публікацій. Стосовно ступеня розробки теми слід зауважити, що проблематика соціальної темпоральності займала й займає важливе місце у філософському дискурсі. У процесі розвитку філософського знання були сформовані уявлення про сутність темпоральності й виокремлено дві концепції часу: субстанційна і реляційна. Відповідно до першої концепції час розуміють як незалежну субстанцію, реляційна трактовка базується на його інтерпретації як результату взаємодій між різними предметами і явищами, час розглядається як внутрішня, іманентна, онтологічна якість подій і процесів [12, с. 72].

Щодо генеалогії темпоральності Н. Луман зауважував, що час породжується в ході диференціації системи й середовища, а певні способи тлумачення темпоральних акцентів пов'язані з різними рівнями складності соціальних систем [9, с. 132].

Філософська думка виокремила різні типи часу, як то міфологічний, космологічний, епічний, антропологічний, історичний, фізичний, психологічний, гносеологічний тощо. Слід наголосити на слушності зауваження науковців стосовно того, що типологізація часу потребувала значних дослідницьких зусиль для її обґрунтування, та все ж будь-яка типологія є досить умовною. Загальну часову типологію науковці пов'язують із соціальним життєвим циклом системи або з окремими етапами життя соціального явища, на кожному з яких

соціальна система здатна набувати щонайменше декілька альтернативних станів [8, с. 72].

Дослідники підкреслюють, що нині можна говорити про існування цілісної системи сучасних темпоральних уявлень, яка містить низку компонентів. Зокрема, вирізняють індивідуальний або емпіричний час, сімейний або родовий час, сакральний (міфологічний і релігійний), історичний час тощо [7, с. 9].

Соціальний час визначають як структуровану послідовність якісних станів соціуму, зауважуючи, що це не безперервний потік подій, які змінюють одна одну, а зміна якісних станів, одні з яких можуть тягнутися надзвичайно довго, а інші є абсолютно плінними. Соціальний час як спосіб конструювання і відтворення соціального досвіду й вираз особливостей існування соціальних явищ і відносин у культурі має своїм складником не лише сучасні змісти, але й змісти минулих епох, а також прогностичні конструкти, які наближають майбутнє. При цьому він не тотожний історичному часові [2, с. 3].

Сучасні дослідники визначають темпоральність і як результат взаємодії різних її модальностей, як то: асерторичної, яка відображає дійсність; посібілістичної, яка є віддзеркаленням проблемності людської діяльності та її можливостей; аподиктичної, у якій відображено суспільні проблеми; деонтичної, об'єктивованої в інституційних нормах і санкціях [8, с. 73]. У сучасних наукових аналітиках підкреслюється, що від нашої здатності декодувати смисли минулого й розрізнати нюанси сучасності залежить смислова визначеність і якісний стан буття соціуму як у теперішньому, так і у майбутньому [2, с. 3].

Соціальний час також визначають через зв'язок із комунікативними практиками, підкреслюючи, що це «загальноприйняті соціальною групою уявлення про часові відносини між культурно значимими процесами і явищами, закріплені і відтворювані культурними кодами в актах комунікації» [10, с. 12].

У суспільних науках стало загальником твердження про відносність і багатовимірність соціального часу. Зокрема, він розглядається як тяглість і одночасно швидкоплинність явищ і подій. П. Сорокін і Р. К. Мертон зауважували, що в давнину один і той самий відрізок часу, скажімо, тиждень, у межах різних груп мав різну тяглість, оскільки час пов'язувався не лише з природними циклами, але й відображав специфіку суспільних відносин [11, с. 117]. Французький історик Ф. Бродель одним з перших розробив концепт «соціального часу різної швидкості». Він розглядав історію, застосовуючи методологію великих часових проміжків, завдяки чому було змінено волонтаристський характер

традиційних історичних наративів. Також гуманітаристика виділила «вертикальні» і «горизонтальні» зрізи соціальної темпоральності.

Усе вищенаведене спонукає визнати правильним твердження, що соціальний час – це продукт соціуму і є сукупністю суспільних відносин, які виникають у суспільстві стосовно часу [1, с. 81].

Визначення сутності темпоральності, наведені вище, є теоретико-методологічним підґрунтям дослідження.

Метою представленої аналітики є доведення того, що гендерне маркування соціальної темпоральності свідчить про формування нових, побудованих на егалітаристських принципах способів вирішення конфліктів у різних сферах життя української спільноти.

Виклад основного матеріалу. Є очевидним, що ми не тільки перебуваємо в нашому часі, але й творимо його, реактуалізуючи минуле в сучасному, створюємо основу для майбутнього. В. С. Бакіров зауважив, що різні соціальні групи можуть бути типологізовані за критерієм їх перебування у різних соціальних часах, зокрема, одну з таких груп складають люди, які живуть виключно у соціальному сучасному; іншу – люди, приналежні і сучасному, і найближчому соціальному минулому; також є ті, які живуть у більш віддаленому минулому, і лише одиниці здатні жити у цілісному часовому континуумі – від сучасності до античності. Дослідник виокремив невелику когорту тих, хто, на його думку, здатен декодувати смисли попередніх культурних епох. Він підкреслював, що мова йде про «таких рідкісних і виключних аристократів духа», як Пітірім Сорокін, Арнольд Тойнбі, Олексій Лосєв, Сергій Аверінцев, Арон Гуревич, зауваживши, що цей список важко продовжити [2, с. 4]. Як бачимо, список складається виключно з чоловіків, тобто, незалежно від самого автора вищенаведених положень, гендер маркує його роздуми. Можемо стверджувати, що соціальну типологію визначають насамперед базові гендерні відносини.

Нині є очевидним, що гендер відображає особливості конструювання соціального часу на основі статево-рольової диференціації спільнот на кожному конкретному етапі їх існування. Дві складові феномена гендерної темпоральності – соціальна і особистісна – визначають його сутність і багатоаспектність проявів. Особистісний вимір гендерної темпоральності яскраво розкрито у доробку Ірини Ігнатенко, яка, заглибившись у наше минуле, розкриває його сутність через специфіку уявлень традиційної української культури стосовно жіночої та чоловічої тілесності. Ми можемо зробити висновок, що гендерні виміри соціального часу розкривають його сутність як послідовну зміну статево-рольових практик і можемо визначити їх сутність, порівнюючи сучасні уявлення про фемінне і маскуліне зі стереотипними патріархатними уявленнями. Декодування смислів минулого, виконане І. Ігнатенко, спонукає до висновку, що жінка в традиційній українській культурі розглядалася з

есенціалістських позицій, відтак основний сенс її життя пов'язувався з репродуктивною функцією, здатністю до дітонародження [5, с. 62]. Сутність жінки реалізовувалася в шлюбі і сім'ї. Традиційна жінка витіснялася на маргінес суспільного буття, переважно відтворюючи архаїчний спосіб буття в часі.

Як довели соціологічні дослідження, інтерпретація сучасною українською молоддю шлюбно-сімейних відносин суттєво відрізняється від традиційної. Особливо це стосується українського студентства. Уявлення молоді формуються під значним впливом фундаментальних факторів сучасної трансформації сім'ї – індивідуалізації, плюралізації, свободи вибору тощо, тобто відповідають західній моделі матримоніальної поведінки в умовах «відкритого суспільства» [13, с. 351].

Зауваживши модернізаційні зрушення, все ж слід підкреслити, що в повсякденній практиці нашого суспільства ще залишається суттєва недовіра до жінки як партнера у сфері суспільної діяльності. І не тільки побутовий рівень продовжує продукувати ідеї про «природне призначення» жінок. Серед вітчизняних науковців незрідка виникають думки, які яскраво виражені в дописі В. Зубова. Науковець підкреслює, що сучасна жінка, відмовившись від своєї природної функції, тим самим зреклася свободи самовираження. Правдиво визнаючи те, що «ще наявне зневажливе ставлення до жінки з боку сучасного чоловіка, у ментальних структурах якого залишаються архетипи патріархату» [4, с. 62], дослідник нарікає, що намагання стати вільною перетворили жінку на копію чоловіка. Це, на думку автора, є виявом глибокої недовіри сучасної жінки до себе самої. Втративши здатність бути для себе цінністю саме як жінка, а не як чоловік, наша сучасниця стала прагнути до реваншу в боротьбі з чоловіком. В. Зубова дивує, що сучасне суспільство особливо цінує жінок, які «не здатні усвідомити свого природного покликання й захистити його, а спроможні тільки продемонструвати володіння тими інтелектуальними та фізичними властивостями і якостями, що асоціюються з протилежною статтю» [4, с. 62]. Автор вважає, що така ситуація склалася через безвідповідальність чоловіків, які допустили подібне неподобство, ба, більш того, ще й самі підштовхнули жінку до роботи в усіх інститутах сучасного суспільства. Очевидністю для автора є «глибоке виродження жіночого типу аж до соматичного, тілесного рівня атрофії природних можливостей, удушення специфічного жіночого внутрішнього світу» [4, с. 62]. Гнітить дослідника і те, що багатьох сучасних жінок фізична любов не цікавить такою мірою, як «нарцисичний культ власного тіла, як бажання показати свою плоть в одязі або з мінімумом його, як фізичний тренінг, як танці, спорт, гроші тощо» [4, с. 62]. Він підкреслює: «Егоцентризм сучасної жінки призводить до того, що вона цікавиться вже не самим чоловіком, а тим, що він може їй дати для задоволення її марнославства й примх. Паралельно до цього відбувається розкла-

дання та виродження чоловічого типу, що стає все більш і більш поверховим у міру звикання до суто практичного життя, яке в сучасному світі сприяє деградації й денатурації чоловічого начала ... Рівність чоловіків і жінок та слідування природному началу у виявах їхньої сексуальності – це питання збереження людського існування загалом» [4, с. 62].

Виникає питання, а чи справді тип жінки, описаний автором, усутнює собою «сучасну жінку»? Чи не є більш реалістичним його втіленням жінка Майдану, волонтерка, жінка-захисниця України? Очевидно, що ще багато хто в нашій спільноті перебуває в межичасі: вони вже не можуть жити в старому часі, навіть ментально, але й не живуть у новому, бо символічні й знакові системи цього часу вони не хочуть, а, можливо, і не можуть, досягнути. Слушною є думка І. Грабовської, яка зауважує, що, з одного боку, українське жіноцтво активно розширює свою участь у житті спільноти, а, з іншого – посилюється традиційна риторика, яка стримує гендеризацію суспільного життя. Останньому сприяє і війна на Сході країни. Аналітикиня підкреслює: «Варто враховувати той факт, що під час будь-яких воєн проблеми емансипації жіноцтва автоматично відсуваються на задній план, актуалізуючи традиційний дискурс, де жінка – помічниця чоловіка-воїна. І хоча український соціум чимало ґендерних аналітиків кваліфікують як компліментарний до жіноцтва, навіть під час Майдану, коли поряд із чоловічими парамілітарними об'єднаннями формувались жіночі – 39 Жіноча сотня Самооборони; жіноча чота 16 сотні Самооборони Майдану і феміністська Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської – роль жіноцтва розглядалась як другорядна, цілком повторюючи всі патріархатні дискурси» [3, с. 72]. Слушною є думка дослідниці, що масова участь жіноцтва у житті соціуму – це принципово новий феномен. Завдяки революційним зрушенням в Україні відбувається перехід від представницької демократії до «демократії участі», розвиток якої зумовлений становленням і розвитком громадянського суспільства. Українське жіноцтво нині стало поряд з чоловіками-воїнами, захисниками країни як рівноправний партнер, співробітник, на якого можна покластися. І якщо український чоловік не дуже віддалився від традиційної гендерної ролі, яка яскраво втілена у образах Воїна і Аскета, то сучасна українська жінка не задовольняється роллю Матері-Берегині чи Коханки, яку їй продовжують накидати у якості основної носії архаїчних цінностей. Жінка має право на самостійне визначення своєї нової соціальної ролі. Сучасна жінка переживає усю повноту гендерної темпоральності, демонструючи свою здатність достойно діяти у складі авангардних суспільних груп, демонструючи мобілізаційну гендерну темпоральність. Бажання жінок оволодіти «чоловічими» професіями, яке стало характерною рисою нашої соціальної темпоральності, на нашу думку, має більше переваг ніж недоліків для обох гендерів.

Особливої актуальності проблема професійної зайнятості українського жіноцтва набула в умовах пандемії Covid-19. Керівниця проєкту «Гендерне бюджетування в Україні» Оксана Кисельова зазначає, що пандемія суттєво впливає на права людини та гендерну рівність. Особливо вразливою в економічному плані є жінки. Понад 50 % жінок втратили роботу. Дослідниця під час презентації проєкту зазначила, що гендерно сліпі рішення стосовно розподілу публічних коштів мають тривалий вплив на рівень безробіття серед жінок і чоловіків, на розподіл часу на виконання продуктивної та репродуктивної праці та інші аспекти суспільного життя. Зокрема, нижча спроможність чоловіків адаптуватися до негативних умов, пов'язаних із втратою роботи і доходів, спровокувала суттєве зростання депресій та виявів асоціальної поведінки. В Україні значно підвищився рівень домашнього насильства, жертвами якого переважно є жінки і літні люди, суттєво зросло вживання алкоголю і наркотиків. У разі збільшилася кількість часу, яку жінки витрачають на домашню роботу і виконання наглядової праці. Оскільки серед медичних працівників і допоміжного персоналу переважають жінки, то і загроза захворюти коронавірусною інфекцією є для них більшою. Жінки переважають у галузях, які зазнали найбільших втрат від пандемії в результаті скорочення бюджетного фінансування. Це призвело до зuboжіння багатьох з них. О. Кисельова наголосила: «Зараз особливо важливо, щоб система управління державними фінансами застосувала сучасні інструменти для цільового, ефективного та ґендерно справедливого перерозподілу публічних коштів. Одним із таких інструментів є ґендерно орієнтоване бюджетування, яке гарантує, що проблеми жінок, чоловіків та підгруп в рамках цих двох категорій враховуються в процесі прийняття фінансових рішень» [6].

Висновки та пропозиції. Вивчення зростання ролі гендерних маркерів соціальної темпоральності дає можливість стверджувати, що гендерний підхід сприяє виявленню головних критеріїв, завдяки яким можливо визначити сутність соціальних явищ і типологізувати дії індивідумів у кризових умовах їх існування.

Зміни у сфері гендерних відносин є показником глибини й необоротності соціокультурної трансформації українського суспільства, суттєвим чинником його деконфліктизації.

1. Авраменко К. Ю. Понятие и свойства социального времени. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2008. С. 80–83.

2. Бакиров В. С. Пространство и время человека как продукт социальной коммуникации. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2008. С. 3–6.

3. Власова Т., Грабовська І., Галицька Ю. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст : монографія. Київ, 2018.

4. Зубов В. О. Сексуальність як предмет філософської рефлексії. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал*. 2015. Вип. 7. 61–64.

5. Ігнатенко Ірина. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків, 2016.

6. Кисельова О. Гендерне бюджетування в Україні. Презентація проєкту. URL: www.ukrinform.ua >3044231.

7. Куценко В. В. Час як філософська категорія: у пошуках екзистенційної темпоральності. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2012. Вип. 110. С. 9–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_EP_2012_110_4. - с. 9

8. Лепський М. Темпоральність як основна генералізація типології прогнозів. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 63–73.

9. Луман Н. Мировое время и история систем. Об отношениях между временными горизонтами и социальными структурами общественных систем. *Логос*. 2004. №5 (44). С. 131–168.

10. Нестик Т. А. Социальное конструирование времени. *Социологические исследования*. 2003. № 8. С. 12–21.

11. Сорокин П. А., Мертон Р. К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа. *Социологические исследования*. 2004. № 6. С. 112–119.

12. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва, 1996.

13. Яковенко Т. В. Особливості і тенденції сучасних шлюбно-сімейних процесів в українському соціумі. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр.* Харків, 2011. Вип. 17. С. 347–354.

References

1. Avramenko K. Yu. (2008). *Ponyatie i svoystva sotsialnogo vremeni* [The concept and properties of social time]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr.* Kharkiv. 80–83. (in Russian).

2. Bakirov V. S. (2008). *Prostranstvo i vremya cheloveka kak produkt sotsialnoy kommunikatsii* [Space and human time as the product of social communication]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr.* Kharkiv. 3–6. (in Russian).

3. Vlasova T., Hrabovska I., Halytska Yu. (2018). *Aktualnyi hender: mizhnarodnyi ta ukraïnskyi kontekst* [Current gender: international and Ukrainian context]: monohrafiia. Kyiv. (in Ukrainian).

4. Zubov V. O. (2015). *Seksuálnist yak predmet filosofskoi refleksii* [Sexuality as the subject of philosophical reflection]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Naukovo-praktychnyi zhurnal*. Vyp. 7. 61–64. (in Ukrainian).

5. Ihnatenko Iryna (2016). *Zhinoche tilo u tradytsiinii kulturi ukrainsiv* [The female body in the traditional culture of Ukrainian]. Kharkiv. (in Ukrainian).

6. Kyselova O. (2020). *Henderne biudzhetuvannia v Ukraini. Prezentatsiia proiektu* [Gender budgeting in Ukraine. Project presentation]. URL: www.ukrinform.ua >3044231. (in Ukrainian).

7. Kutsenko V. V. (2012). *Chas yak filosofska katehoriia: u poshukakh ekzystentsiinnoi temporalnosti* [Time as philosophical category: in searches of existential temporality]. *Visnyk Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Filosofii. Politolohiia*. Vyp. 110. 9–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_EP_2012_110_4. - s. 9 (in Ukrainian).

8. Lepskyi M. (2011). *Temporalnist yak osnovna heneralizatsiia typolohii prohnoziv* [Temporality as the main generalization of the typology of prognoses]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*. Kyiv. Vyp. 22. 63–73. (in Ukrainian).

9. Luman N. (2004). *Mirovoe vremya i istoriya sistem. Ob otnosheniyakh mezhdu vremennymi gorizontami i sotsialnymi strukturami obshchestvennykh sistem* [World time and systems history. On the relationship between time horizons and structures of social systems]. *Logos*. №5 (44). 131–168. (in Russian).

10. Nestik T. A. (2003). *Sotsialnoe konstruirovaniye vremeni* [Social construction of time]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. № 8. 12–21. (in Russian).

11. Sorokin P. A., Merton R. K. (2004). *Sotsialnoe vremya: opyt metodologicheskogo i funktsionalnogo analiza* [Social time: experience in methodological and functional analysis]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. № 6. 112–119. (in Russian).

12. Shtompka P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnykh izmeneniy* [Sociology of social change]. Moskva, 1996. (in Russian).

13. Yakovenko T. V. (2011). *Osoblyvosti i tendentsii suchasnykh shliubno-simeinykh protsesiv v ukrainskomu sotsiumi* [Features and trends of modern marriage and family processes in the Ukrainian society]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva : zb. nauk. pr.* Kharkiv. Vyp. 17. 347–354.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.7>
УДК 2:322(477)“312”

Віктор Войналович

доктор політичних наук, професор,
завідувач Відділу етнополітології,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

ORCID: 0000-0002-6203-3348
Email: v_voynalovich@ukr.net

СУЧАСНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті акцентовано увагу на головних тенденціях відродження релігії у сучасному світі, її активної присутності у глобальній політиці та міжнародних відносинах. Обґрунтовано, що релігійне відродження на зламі 1980 – 1990 років в Україні, гострі православно- греко-католицький та міжправославний конфлікти стали наслідком суттєвих деформацій її інституційно-конфесійного простору, спричинених партійно-радянською релігійною політикою. Виявлено особливі та специфічні ознаки «повернення релігії» в Україні у контексті глобальних релігійних змін, зокрема, динамічність, складність і до сьогодні незавершеність цього процесу. Проаналізовано зміст і сутнісні характеристики взаємовпливів соціокультурних трансформацій та динаміки змін релігійного комплексу сучасної України, вплив на них подій, пов'язаних з Революцією Гідності та триваючою російсько-українською війною на Сході країни. Розкрито особливості життєдіяльності та суспільного позиціювання основних акторів українського релігійного ландшафту, зокрема, інституцій православного комплексу, УГКЦ, протестантських конфесій, ісламської спільноти, нових релігійних течій. Обґрунтовано низку непростих викликів, які постали перед новоутвореною Православною церквою України – забезпечення внутрішньої єдності, мінімізації конфліктів, творення власних знакових проєктів, віднайдення діалогічної моделі церковного примирення задля подолання релігійного кордону розколу українського суспільства. Показано динаміку суспільних уявлень, виразну амбівалентність та контраверсійність суспільної свідомості у релігійному аспекті – від традиційно високого рівня довіри до релігії і церкви, до сталого зниження рівня оцінок їх значимості в житті громадян і суспільно-політичних процесах країни. Сформульовано висновки і пропозиції щодо активізації державної політики національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу релігії і релігійних організацій.

Ключові слова: Україна, сучасний релігійний простір, глобальні релігійні процеси, релігійний комплекс, суспільні уявлення, національно-громадянська консолідація.

Viktor Voynalovych

D.Sc. in Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Ethnopolitical Studies,
Institute of Political and Ethnonational Studies
named after I.F. Kuras, NAS of Ukraine

MODERN RELIGIOUS SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EXTERNAL AND INTERNAL CHALLENGES

Abstract. The article focuses on the main trends in the revival of religion in the modern world, its active presence in global politics and international relations. It is substantiated that the religious revival at the turn of 1980-1990 in Ukraine, sharp Orthodox-Greek-Catholic and inter-Orthodox conflicts were the result of significant distortions of its institutional and confessional space caused by the party-Soviet religious policy. Special and specific signs of "return of religion" in Ukraine in the context of global religious changes, in particular, the dynamism, complexity and to this day the incompleteness of this process. The content and essential characteristics of the mutual influences of socio-cultural transformations and dynamics of changes in the religious complex of modern Ukraine, the influence of events related to the Revolution of Dignity and the ongoing Russian-Ukrainian war in the East of the country are analyzed. Peculiarities of life and social positioning of the main actors of the Ukrainian religious landscape, in particular, institutions of the Orthodox complex, UGCC, Protestant denominations, Islamic community, new religious movements are revealed. A number of difficult challenges facing the newly formed Orthodox Church of Ukraine are substantiated - ensuring internal unity, minimizing conflicts, creating their own landmark projects, finding a dialogical model of church reconciliation to overcome the religious frontier of the division of Ukrainian society. The dynamics of public ideas, clear ambivalence and controversy of public consciousness in the religious aspect - from the traditionally

high level of trust in religion and the church, to a steady decline in assessments of their importance in the lives of citizens and socio-political processes. Conclusions and proposals on the intensification of the state policy of national-civil consolidation and active involvement of religion and religious organizations in this process have been formulated.

Keywords: Ukraine, modern religious space, global religious processes, religious complex, public ideas, national-civic consolidation.

Постановка проблеми. Потужне вторгнення релігії у велику політику, актуалізація її ролі у глобальних трансформаціях та процесах регіональних змін кінця ХХ – початку ХХІ століття з очевидністю виявило себе і в Україні, де «повернення релігії» щільно пов'язане з націєтворенням і суспільно-політичними перетвореннями, а релігійне піднесення кінця 1980 – 1990-х рр. було невіддільне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення. Такий взаємозв'язок релігії з політичними і суспільними трансформаціями, які на українському ґрунті, перебуваючи під значними внутрішніми і зовнішніми впливами, відзначаються досить несистемним, неоднозначним і непередбачуваним за своїми наслідками характером, зумовлює особливу потребу пошуку ефективних шляхів забезпечення міжконфесійної злагоди і порозуміння, віднайдення оптимальних моделей партнерських взаємин церкви, суспільства та держави, дієвих механізмів залучення інтегративного потенціалу релігійного комплексу до справи зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства.

Аналіз наукових публікацій. Триумфальне повернення релігії, засвідчене насамперед подіями, пов'язаними з ісламським вибухом, євангельським бумом у США, глобальним католицьким піднесенням, бурхливим поширенням нових релігій та дедалі інтенсивнішим зверненням до релігії в країнах пострадянського простору, зумовили й докорінну зміну її сприйняття дослідниками.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавах. На зламі ХІХ – ХХ століть багато хто з соціологів вважав, що релігія існуватиме не довше, ніж до початку ХХІ ст.

Набагато більше оптимізму щодо майбутнього релігії дослідники демонструють вже у другій половині ХХ ст. [4]. Саме катаклізми з небаченими людськими втратами, загостренням глобальних проблем сучасності істотно скорегували погляди філософів, соціологів, історіософів на майбутнє релігії.

Сумніви в слушності «теорії секуляризації» та її ключових ідей, що належать Толкотту Парсонсу, Пітеру Бергеру, Браяну Уілсону, Томасу Лукману, Девіду Мартіну, як і того, що Європа під цим поглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці «Публічні релігії в

сучасному світі» (1994 р.) він не лише зафіксував потужний процес «деприватизації» релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 р. передбачив її драматичне повернення у світову політику [15]. А вже на початку ХХІ ст. Філіп Дженкінс (автор книги «Наступне християнство») прогнозує за релігією роль сили, «що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов'язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн» [14, р. 54].

Початок ХХІ ст. ознаменувався низкою праць відомих зарубіжних дослідників – Самуеля Гантінгтона [3], Жана-Поля Віллема [1], Жоржа Корма [7], Деніса Мюллера [9] та інших, у яких порушується комплекс проблем, пов'язаних з релігійними цивілізаційними кордонами, релігійними «відмінностями» в країнах Європи, зростанням релігійного фундаменталізму, протиріч і конфліктів, породжених ними викликів і загроз для демократичних інститутів і світової спільноти. Обґрунтовуються прогнози динаміки змін глобального релігійного ландшафту і їх впливів на цивілізаційні процеси у світі.

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих «великих ідеологій», що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій Віктора Єленського, зумовили «велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття» [6, с. 5, 6].

Релігійне піднесення кінця 1980–1990 рр., ставши і для України часом своєрідного «релігійного ренесансу», було невіддільне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення і вкотре, далеко не вперше в українській історії, актуалізувало проблему ролі релігії і релігійних інститутів у процесі формування української нації.

До активної розробки питань, пов'язаних з аналізом стану релігійного комплексу та його місця і ролі в суспільно-політичних процесах, долучається вітчизняна наукова спільнота. У працях українських філософів, релігієзнавців, соціологів, політологів досліджуються проблеми взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України [18], функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин [8], інтегративної функції релігії [10], динаміки конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційних та ідентифікаційних аспектів [2], релігійного відродження в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., його зв'язку з націєтворенням і суспільно-політичними перетвореннями у контексті глобальних релігійних процесів [6]. Проблема впливів

релігійного чинника на стан національної безпеки України актуалізована у працях науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [11].

Зважаючи на природню динамічність і мінливість релігійного середовища, його очевидні інституційні та ідентифікаційні зміни, як і зростання впливу релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, подальший аналіз і дослідження означених проблем залишаються значимими та актуальними як у науковому, так і практичному сенсі.

Метою статті є аналіз динаміки релігійного простору України та його сутнісних ознак у координатах сучасних глобалізаційних процесів, формування пропозицій щодо активного залучення релігійних інституцій до процесу національно-громадянської консолідації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Приведені у потужний рух геополітичними процесами кінця ХХ – початку ХХІ століття усталені цивілізаційні кордони спричинили й радикальні трансформації глобального релігійного простору.

Крім прогнозованої сутички ісламу і християнства, що на сьогодні справджується вповні, Самуель Гантінгтон попереджав і про спорідненість двох фундаменталістських релігій, як радикальний іслам і російське православ'я, що утворюють такий культурний континуум, в якому неможливе вкорінення демократичних цінностей. Цей сценарій цивілізаційного виклику Європі з боку Росії, особливо ж на теренах України, набув сьогодні очевидного розвитку і несе в собі реальні потенційні загрози як для української, так і європейської спільнот. Україна, як частина європейської цивілізації, вкотре у слов'янському світі виявилася на передовому рубежі захисту європейських цінностей. За оцінкою Оксани Пахльовської, відомого культуролога, завідувачки кафедри україністики факультету літератури і філософії Римського університету «Ла Сап'єнца», «те, що відбувається нині в Україні, – це цивілізаційний розворот. Приведення в рух конфліктів тисячолітньої давності. Відбувається остаточний крах православної цивілізації як цілісності. Розкол слов'янського світу, перегрупування ідеологій у євразійському світі, визначення остаточної лінії східного кордону Європи» [13].

Представляючи досить глибинну і влучну сутнісну характеристику «великого повернення релігії», Віктор Єленський констатує: «У цей час релігія <...> заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот <...>. Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії,

надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус <...>» [6, с. 5 – 6].

Процес «повернення релігії» в Україні упродовж свого майже тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні незавершеним. Церква (маємо на увазі всі релігійні організації) як соціальний організм, цілісний і розділений одночасно, формувалася і далі змінюється через загострення, розв'язання або «заморожування» за давних у радянському минулому конфліктів і протиріч, штучно сконструйованих чи спровокованих на сучасному етапі суперечностей. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі – до розбудови розгалуженої інституційної мережі і суспільного визнання важливості своєї місії.

Конфігурацію релігійно-суспільних відносин після розпаду СРСР й незалежнення України значною мірою сформували проблеми, закладені партійно-радянською релігійною політикою. Істотне скорочення інституційної мережі і сакральних об'єктів, позбавлення права на легальне існування ряду конфесій і деномінацій, дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх духовних лідерів, консолідація неконтрольованого владою релігійного підпілля, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їхня низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів, зрештою, закладені підвалини міжправославного і православно – греко-католицького конфліктів тощо – всі ці та інші проблеми релігійного життя України кінця 1980 – початку 1990-х рр., багато в чому не подолані і до сьогодні, значно серйозніше, ніж тоді вважалося, справили свій деструктивний вплив на перебіг процесів у релігійному комплексі та формування його інтеграційного ресурсу.

Водночас, оцінюючи релігійно-суспільні зміни в період між початком політики «перебудови» й незалежненням України, необхідно визнати, що їх головним змістом стало згортання курсу на «подолання релігії», нормалізація державно-церковних відносин, реальне постання досить широких релігійних свобод.

Попри неунікнені для «перехідного періоду» аберації в реалізації в незалежній Україні принципу свободи совісті та віросповідання сама можливість вільного користування громадянами релігійними свободами спричинилася до сплеску масової релігійності, потужного інституційного розвитку традиційних церков, легалізації заборонених за радянських часів утворень та виникнення чималої кількості нових релігійних організацій і, як наслідок, істотного урізноманітнення українського релігійного ландшафту.

Інтенсивна розбудова розгалуженої релігійної мережі та розширення її етноконфесійного спектру стали визначальними тенденціями за роки

незалежності України. Так, за 1988–2018 рр. загальна кількість релігійних організацій у країні збільшилася з 6500 до 36739, тобто майже у 5,7 раза. За станом на 1 січня 2019 р. у межах більше 100 віросповідних напрямів налічувалося 35162 релігійні громади, 92 центри та 299 управлінь, 531 монастир (6794 ченців і черниць), 368 місій, 83 братства, 204 духовні навчальні заклади, а також 13211 релігійних шкіл (16 – загальноосвітніх та 13195 – недільних). Справами церкви в Україні на той час опікувалося 32619 священнослужителів [12]. При цьому слід мати на увазі, що державна статистика за 2014–2018 рр. не враховує показників мережі релігійних організацій на анексованій Російською Федерацією території АР Крим та неконтрольованих частин Донецької і Луганської областей. Наразі, ані місцеві, ані центральні органи державної влади не володіють повною офіційною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на зазначених територіях.

Україна – релігійно плюральна країна, релігійне життя якої завжди вирізнялося багатоманітністю. Навіть за радянських часів у ній офіційно реєструвалося 9 релігійних напрямів. Наразі, як зазначалося раніше, тут налічується понад 100 віросповідних напрямів (понад 50 – християнського, близько 10 – орієнталістського, 7 – рідновірського, 5 – мусульманського, 7 – іудейського й одиниці інших, зокрема етнічних і синкретичних релігій; десятками можна лічити нові релігійні напрями).

Досить важливими для розуміння сутності процесів, що відбуваються у релігійному середовищі сучасної України, є праці вже згаданого американського соціолога релігії Хосе Казанови, який добре обізнаний з українськими реаліями, маючи можливість часто відвідувати країну від 1989 р. Зокрема, аналізуючи українські події у передмові до українського видання своєї книги «По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби», один із беззаперечних лідерів сучасної світової релігієзнавчої думки зазначає: «Релігійне відродження після падіння комунізму було притаманне не лише Україні. Те саме сталося в більшості пострадянських країн Східної та Центральної Європи, але не скрізь. Деякі країни, як-от Східна Німеччина, Чехія, Естонія чи Латвія, майже не виявили ознак релігійного відродження й залишаються глибоко секулярними суспільствами. Україна ж відрізняється від таких її сусідок, як Російська Федерація чи Румунія, не лише тим, що українське релігійне відродження є глибшим та ширшим, а й тим, що в Україні це відродження супроводжується унікальним розвитком релігійного плюралізму» [16, с. 9–10]. Понад те, розвиваючи свою думку, дослідник стверджує, що «від кінця 1980-х років, коли в Україні з'явилася «гласність», тут постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша й найзмагальніша в континентальній Європі релігійна система» [16, с. 10].

Як цілісна духовно-релігійна система постали українські церкви, православні, католицькі, протестантські, ісламські та іудейські релігійні діячі і духовні авторитети в часи Революції Гідності 2013–2014 рр. та тривалій російсько-української війни на Сході країни. Взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчила її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали та віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадянським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Сьомий рік поспіль українське релігійне середовище перебуває під тиском нечуваних до цього викликів і загроз, перевіркою на міцність його підвалин, продуктованих як російсько-українською війною, так і поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжуються падінням життєвого рівня населення, зростанням його невдоволеності і соціальної розгубленості, а відтак – і суспільного запиту на церкву як свого роду «ідеального типу» справедливої, некорумпованої інституції. За таких обставин саме церкви, активно включившись у реалізацію низки важливих соціальних програм, критично оцінюють неефективність існуючого суспільного договору в Україні, пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Консолідованою і послідовною у цьому контексті є позиція Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦ і РО), як міжконфесійної інституції, метою якої є об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України, соціальної інтеграції, націо-нальної консолідації та координації міжцерковного діалогу.

Водночас, аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, зміну імперативів, які відбулися в них з часу Революції Гідності і які тою чи тою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігійного комплексу на українське суспільство, наукове та експертне середовище висловлюється неоднозначно і більшою мірою навіть критично.

Відсутність належного дієвого діалогу між церквами (за винятком формату ВРЦ і РО), особливо ускладненого з початком російсько-української війни, не надає достатніх підстав сподіватися на віднайдення ними у найближчій перспективі своєї «української» моделі конструктивних міжконфесійних взаємин. За фактом маємо ситуацію протистояння великих церков, глибоких розділень, основне і найбільше з яких – між західним і східним християнством, візантійсько-московською і католицько-протестантськими традиціями. Ситуацію, в якій опинилися головні християнські церкви після Майдану, ряд дослідників оцінюють як точку біфуркації, невизначеності і мало ще усвідомленої «найсерйознішої кризи за їхню новітню історію» [17].

Розподіл конфесійних прихильностей в Україні за два останні десятиліття, за даними соціологічної служби Центру Разумкова, не зазнав особливих змін. Станом на 2019 р., як і раніше, більшість (64,9%) громадян відносять себе до православ'я, 9,5% – визнали себе греко-католиками, 1,8% – протестантами, 1,6% – римо-католиками, по 0,1% – прихильниками іудаїзму, ісламу. Просто християнами назвали себе 8,0% опитаних, а 12,8% не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань [5].

Зважаючи на сучасні українські реалії, де православна складова релігійного ландшафту є переважаючою, творення християнської єдності, плюралістичної моделі міжконфесійних відносин апіорі багато в чому залежать від якості саме православного комплексу, який, за визначенням, мав би бути базисом цього процесу та головним генеруючим чинником солідаристських настроїв і дій. Утім, інституційна розколотість українського православ'я та наявні значні міжправославні суперечності істотно підважують потенціал православного комплексу у процесах суспільної консолідації.

Наростання політичної та соціальної нестабільності в суспільстві, різновекторність соціокультурних переваг за дефіциту інтегруючих ідей актуалізували пошук наскрізних стрижнів національної конструкції, серед яких поважне місце, як і раніше, займають релігійні. У ролі одного із них серйозно розглядається Українська помісна православна церква. Проблема помісності українського православ'я, яка належить до суспільно-значущих від моменту поновлення незалежності України в 1991 р., в сучасних реаліях виходить за культурно-історичні та суто церковні межі і розглядається крізь призму суспільної мобілізації, національної стійкості, а отже, національної безпеки та зміцнення незалежності Української держави.

Об'єднавчий Собор за участі у ньому священноначалля УПЦ КП, УАПЦ та лише двох митрополитів УПЦ МП (остання обставина серйозно «понижила» статус Собору як «об'єднавчого») відбувся 15 грудня 2018 р., і те, що на ньому було проголошено створення Православної церкви України та обрано її предстоятеля, можна вважати його головним успіхом. Навмисна інформаційна закритість усього «об'єднавчого» процесу від священства й мирян усіх трьох українських церков від суспільства в цілому сприймалася як спроба організації чергового «договорняка» між церковними і політичними елітами. Саме цією обставиною значною мірою варто пояснювати той факт, що суспільство і до сьогодні поки що не розуміє масштабів і важливості того, що сталося, не уявляє реального значення події.

Свідченням цьому є ті зміни, які відбулися з часу проведення Собору у церковно-конфесійному самовизначенні вірних унаслідок істотних інституційних трансформацій православного комплексу. Так, за даними Центру Разумкова кількість віруючих

серед українців на 2019 р. становила 66,0% і є найменшою з 2010 р. (71,4%). Очевидний їх вплив, порівняно з 2018 р., відбувся із груп вірних УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ до новоутвореної ПЦУ (20,3%) і, що особливо насторожує, до «просто православних», частка яких лише за рік зросла з 34,8% до 46,6% [5]. Останній факт доводить неусталеність та неоднозначність вибору вірних, зумовлених відсутністю чіткого розуміння сутності тих процесів, які відбуваються у православному сегменті релігійного ландшафту суспільства. Водночас, дослідження не фіксує якихось істотних змін у церковно-конфесійному самовизначенні вірних інших деномінацій.

Проєкт творення ПЦУ, який, з одного боку, не передбачав відповідного діалогового формату, достатньо предметного обговорення умов об'єднання і вирішував проблему радикальним способом («ви з нами чи проти нас»), а з другого – містив очевидний факт використання владного ресурсу, вже на початковому етапі зреалізовувався за сценарієм, далеким від оптимального. Як наслідок, Собор, який мав стати об'єднавчим, виявився, по суті, лише установчим. Конвертація церковного успіху у політичний (принаймі на пропагандистському рівні) позбавила можливості визначення позитивних орієнтирів та істинної мети самого церковтворення.

Православним українцям доведеться ще тривалий час вибирати між двома канонічними юрисдикціями – новоствореною ПЦУ та УПЦ у юрисдикції Московського патріархату, з боку якої, як і раніше, має місце активний «антикефальний» спротив і відсутність будь-яких сигналів щодо готовності до діалогу, пошуку компромісів і, врешті-решт, єдності.

За таких обставин на новоутворену незалежну Українську церкву очікує низка непростих викликів – забезпечення внутрішньої єдності, здатності до мінімізації конфліктів та творення власних знакових проєктів. І, насамперед, – віднайдення такої діалогічної моделі церковного примирення, яка б дозволила подолати розділення між українськими православними київської і московської орієнтації, позбутися релігійного кордону розколу українського суспільства. Тривалість становлення ПЦУ буде залежати і від її здатності утверджувати в Україні цінності відкритого європейського православ'я та християнської єдності. Лише на такому шляху, у взаємодії з громадянським суспільством і світовим християнством, ПЦУ сформує свою зрілість і ствердить своє право на духовне лідерство як вагомої консолідуючої соціальної сили.

Складними і неоднозначними процесами супроводжується життєдіяльність й інших акторів українського поліконфесійного ландшафту. Як і будь-яка інша, виклики глобального масштабу вочевидь відчуває УГКЦ. Намагаючись рухатися за усталеним стратегічним планом, Церква реалізовує низку важливих соціальних проєктів, у межах яких порушуються актуальні для суспільства теми.

Водночас, серйозною проблемою УГКЦ було і залишається питання внутрішньої як інституційної, так і сутнісної стабільності, підваженої існуючою амбівалентністю ідентичності УГКЦ, яка продукує внутрішню напругу і конфлікти. Їх провокує і відсутність чітко сформульованої позиції Ватикану щодо України взагалі, й Церкви зокрема, що усвідомлюється частиною греко-католицької спільноти як нехтування її інтересами.

Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що стимулює релігійно-етнічні суперечності.

Під потужним російським впливом, перетворюючись на популяризаторів ідеології і практики кремлівської концепції євразійства, перебувають деякі протестантські конфесії, насамперед баптисти і адвентисти. Навіть для українського рідновірства притаманні деякі базові ідеологеми панславизму. Істотно дезінтегрують і дестабілізують ісламську спільноту країни конкуруючі на теперішній час релігійно-ідеологічні доктрини у мусульманському середовищі. Попри наявні тенденції до формування нової ідентичності (українські кришнаїти, українські буддисти, українські бахаї), все ще у більшості своїй залишаються поза українським контекстом державотворчих і суспільних процесів нові релігійні течії (НРТ), ігноровані в міжрелігійному спілкуванні.

Істотно зменшує інтегративний потенціал релігійного комплексу у процесах суспільної консолідації очевидна релігійна регіоналізація країни. Україна і надалі залишається поділеною на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні все ще переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Усі, без винятку, дослідження фіксують й існування різних типів релігійної культури та відповідних їм рівнів релігійної поведінки жителів Західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого. Зрештою, регіональні особливості релігійної самоідентифікації населення України цілком корелюються з регіональними відмінностями системи ціннісних настанов і поведінкових моделей українських громадян. І відмінності ці між Західною і Східною Україною значною мірою є наслідком різниці впливів на них європейської цивілізації (протестантсько-католицького), з одного боку, та російсько-імперського (православного) і радянсько-імперського (атеїстичного), з іншого.

Важливим чинником здатності релігії та релігійних інституцій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства є їх поширеність та впливовість в певному суспільстві. Традиційно високим залишається рівень декларованої релігійності

українського суспільства, інтегрований показник якого цілком зіставний, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Латвію, Естонію, Білорусь). Утім, значний відсоток тих, хто вважає себе релігійною особою, поєднується з одним із найнижчих у Центрально-Східній Європі рівнів реальної участі в діяльності релігійних організацій, відвідування релігійних служб, релігійного виховання. Очевидним є і явний брак кореляції між декларованою релігійністю і реальним станом суспільної моралі. Наслідком низького рівня релігійної активності віруючих є відсутність їхнього тісного зв'язку з громадами, системної участі у колективних діях, а відтак і усвідомленої належності до єдиної спільноти зі сформованими і закріпленими солідаристськими настроями.

Понад те, подібні тенденції неминуче призводять до конструювання та реконструювання позацерковних, «дифузних» виявів релігії, у яких химерно переплітаються різні набори цінностей, символів, звичаїв та поведінкових норм. Означені обставини не надають належних підстав стверджувати про наявну конструктивну інтегруючу дію існуючих у суспільстві релігійних організацій, спрямованих об'єднувати своїх членів у більш-менш монолітну соціальну групу, а тим більше, бути єднальним чинником для суспільства в цілому.

Складність і неоднозначність процесів функціонування релігійного комплексу України продукують виразну амбівалентність і контрверсійність суспільних уявлень щодо ролі і значущості релігії та релігійних інституцій у житті громадян і суспільства. Принципові зміни суспільної свідомості у церковно-релігійному аспекті, порівняно з попередніми роками, фіксують результати дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, здійсненого у жовтні 2019 р. [5].

Порівняно невисока активність церковного життя й низький ступінь участі віруючих у справах релігійних організацій дивним чином поєднуються в Україні з досить високим рівнем довіри до церкви як соціального інституту (60,6%). У більшості регіонів (за винятком Сходу) частка тих, хто довіряє церкві, перевищує кількість тих, хто їй не довіряє. Утім, церква вже не є абсолютним лідером довіри в суспільстві, як це було протягом багатьох років.

Очевидною є і тенденція до зниження показника важливості релігії в житті громадян. У 2019 р. кількість тих, хто визнав її важливість, становила 55,9% (2010 р. – 72,4%) за одночасного зростання частки тих, для кого вона не є важливою (40,3% та 24,5%, відповідно). Неухильно зменшується кількість українців, для яких церква є моральним авторитетом. У цьому аспекті суспільство розділилося майже навпіл: наразі моральний авторитет визнають за церквою 43,2% респондентів (2010 р. – 56,3%), а не вважають її моральним авторитетом 38,7% (2010 р. – 26,5%). Помітною тенденцією уявлень упродовж 2013

– 2019 рр. є і зменшення рівня позитивної оцінки ролі та впливовості церкви в сучасному українському суспільстві (2013 р. – 50,6%, 2019 р. – 44,5%). При цьому, позитивні оцінки релігії найчастіше висловлюють жителі Заходу (69,3%) та Центру (49,4%) країни, а найрідше – жителі Сходу (17,5%). Досить скромними, за результатами соціологічних досліджень, є і позиції релігії у переліку позитивних об'єднюючих суспільних цінностей (8%).

Висновки і пропозиції. Таким чином, аналіз процесів, що визначають сучасний стан релігійного комплексу України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, характер і впливи яких є досить складними і неоднозначними. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, численною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння маємо сталу тенденцію зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни, актуалізацію заданих і новонабутих міжконфесійних розділень. Артикуляція своїх «власних» історій і наративів, своєї винятковості та ексклюзивності не дозволяє церквам подолати деструктивні стереотипи, заважає толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів.

За обставин розбалансованості організму релігійного комплексу, дисгармонії інтересів його суб'єктів в умовах полікультурності та поліконфесійності соціуму країни релігія здатна каталізувати процеси суспільної дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними суперечностями, надавати їм більшої напруженості та емоційної залученості учасників. Зазначені вище процеси зумовлюють й очевидну амбівалентність та контраверсійність уявлень громадян щодо ролі релігії і церкви в суспільному житті – від традиційного високого рівня довіри до сталого зниження рівня оцінок їх значимості в житті громадян і суспільно-політичних процесах країни.

Державна політика національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу інтегративного потенціалу релігії і релігійних організацій в Україні має реалізовуватися з дотриманням відповідних принципів і орієнтуватися на комплексне вирішення низки пріоритетних завдань:

1. Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнонаціональних відносин загалом, важливі для мінімізації загроз етнічних конфліктів, а насамперед – для посилення консолідації загалу населення країни як української громадянської нації, розвитку її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

2. Подальшого законодавчого удосконалення вимагає реалізація державного принципу верховенства права і сили закону як у державно-церковних

відносинах взагалі, так і у регулюванні діяльності релігійних організацій та їх представників зокрема.

3. Висловлюючи підтримку ініціативи Уряду України щодо створення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. №503) та підкреслюючи важливість такої державної інституції в багатонаціональному та мультиконфесійному українському суспільстві, варто акцентувати увагу керівництва держави на якомога швидкому завершенні інституювання цього центрального органу виконавчої влади. З метою більш повного залучення громадськості до обговорення питань етнополітики та свободи совісті, забезпечення інформаційної взаємодії всіх суб'єктів міжнаціональних та міжконфесійних відносин в Україні варто було б утворити при Державній службі України з етнополітики та свободи совісті постійно діючу громадську Експертну раду. Новоутворена інституція за участі членів Експертної ради мала б організовувати та проводити дискусії, надавати фахові консультації з питань етнополітики та свободи совісті народним депутатам України, відповідальним працівникам органів державної влади та місцевого самоврядування.

4. Важливим аспектом є розробка та реалізація поточних і перспективних програм державної політики у сфері відносин церкви, держави і суспільства, які б: враховували регіональні особливості етноконфесійних процесів і забезпечували їх нормалізацію; втілювали у життя принципи поліконфесійності суспільства і свободи релігії, виступали надійним запобіжником зловживання нею; формулювали таку модель державно-церковних відносин, за якої режим відокремлення церкви і держави на основі принципу субсидіарності передбачав їх конструктивну співпрацю; ефективно сприяли актуалізації суспільнотворчого потенціалу релігійних організацій і перетворенню суб'єктів вітчизняного релігійного ландшафту на прямих учасників активної соціальної дії.

5. Суспільна динаміка актуалізувала необхідність наукового осмислення новочасної ситуації для з'ясування та практичної реалізації найбільш ефективних механізмів і способів державної політики консолідації суспільства, в тому числі у сфері етнонаціональних і релігійно-конфесійних відносин. Серед пріоритетних напрямів наукових студій, які потребують державної уваги, – питання узагальнення історичного досвіду України в налагодженні інтеграційної міжетнічної та міжконфесійної комунікації, збереження й розвитку спільної історичної, культурної та духовної спадщини етносів України, зміцнення громадянської ідентичності та забезпечення єдності української нації.

1. Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки XXI століття / пер. з фр. Київ: Дух і Літера, 2006. 311 с.

2. Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та

ідентифікаційні аспекти. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* / ред. кол.: О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 169–228.

3. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006. 474 с.

4. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. 1977. Vol. 28. №4. December. P. 419–449.

5. Держава і церква в Україні – 2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ, 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

6. Єленьський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.

7. Жорж Корм. Религиозный вопрос в ХХІ веке. Геополитика и кризис постмодерна. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2012. 288 с.

8. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

9. Мюллер Деннис. Разум, религия, демократия / пер. з англ. А.А.Смолярова. Москва: Мысль, 2015. 560 с.

10. Паращевін М. А. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.

11. Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів / за ред. проф. Анатолія Колодного. Київ: УАР, 2019. 316 с.

12. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Дані Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2019 року (17.04.2019). URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

13. «Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському. Інакше на неї чекає небуття». Інтерв'ю з Оксаною Пахльовською. *Дзеркало тижня*. 2015. №15(211).

14. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October.

15. Jose Casanova. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

16. Хосе Казанова. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера, 2017. 264 с.

17. Чорноморець Юрій. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі (09.10.2015). URL: https://risu.ua/movchannya-cerkov-chomu-ukrajinske-hristiyanstvo-opinilosya-v-krizi_n76424

18. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Крилиця, 1999. 324 с.

References

1. Villem Zhan-Pol. (2006). *Yevropa ta relihii. Stavky KhKhI stolittia* [Europe and religions. Rates of the XXI century]. Kyiv: Dukh i Litera. 311 p. (in Ukrainian).

2. Voinalovych V. A. (2017). *Dynamika konfesiinykh protsesiv u suchasni Ukraini: instytutsiini ta identyfikatsiini aspekty. Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasni Ukraini* [Dynamics of confessional processes in modern Ukraine: institutional and identification aspects. Ethnopolitical context of sociocultural transformations in modern Ukraine]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Pp. 169–228. (in Ukrainian).

3. Hantinton S. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku* [Confrontation of civilizations and change of world order]. Lviv. 474 p. (in Ukrainian).

4. Daniel Bell. (1977). *The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion*. The British Journal of Sociology. Vol. 28. №4. December. Pp. 419–449.

5. Razumkov, tsentr (2019). *Derzhava i tserkva v Ukraini – 2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (informatsiini materialy)* [State and Church in Ukraine - 2019: results of the year and prospects for the development of relations (information materials)]. Kyiv. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (in Ukrainian).

6. Yelenskyi Viktor. (2013). *Velyke povernennia: relihiia u hlobalnii politytsii ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia KhKh – pochatku KhKhI stolittia* [The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations of the Late 20th and Early 21st Centuries] Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 504 p. (in Ukrainian).

7. Zhorzh Korm. (2012) *Religioznyj vopros v HKHI veke. Geopolitika i krizis postmoderna* [Religious question in the XXI century. Geopolitics and the postmodern crisis]. Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy. 288 p. (in Russian).

8. Zdioruk S. I. (2005). *Suspilno-relihiini vidnosyny: vykyky Ukrainy KhKhI stolittia: monohrafiia* [Suspilno-relihiini vidnosini: wiklikas of Ukraine of the XXI century: monograph] Kyiv: Znannia Ukrainy. 552 p. (in Ukrainian).

9. Myuller Dennis. (2015). *Razum, religiya, demokratiya* [Reason, religion, democracy]. Moskva: Mysl'. 560 p. (in Russian).

10. Parashchevin M.A. (2004). *Intehratyvna rol relihii: istoryko-sotsiolohichni narys* [The integrative role of religion: the historical-sociological drawing]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. 152 p. (in Ukrainian).

11. Kolodnyi A., ed. (2019). *Relihiina bezpeka / nebezpeka Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv* [Religious security / danger of Ukraine. Collection of scientific works and materials]. Kyiv: UAR. 316 p. (in Ukrainian).

12. *Relihiini orhanizatsii v Ukraini*. (2019) [Religious organizations in Ukraine]. Dani Departamentu u spravakh relihii ta natsionalnostei Ministerstva kultury Ukrainy. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (in Ukrainian).

13. Pakhlovska Oksana (2015). «Ukraina mozhe isnuvaty lyshe v odnomu tsyvilizatsiinomu vymiri – yevropeiskomu. Inakshe na nei chekaie nebuttia» *Interviu z Oksanoi Pakhlovskoiu* ["Ukraine can exist only in one civilizational dimension - European. Otherwise, nothingness awaits her." Interview with Oksana Pakhlovska]. *Dzerkalo tyzhnia*. №15(211). 25.04-15.05 (in Ukrainian).

14. Philip Jenkins. (2002). The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. October.

15. Jose Casanova. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.

16. Jose Casanova. (2017). *Po toi bik sekularyzatsii: relihiina ta sekularna dynamika nashoi hlobalnoi doby* [On the other side of secularization: the

religious and secular dynamics of our global era]. Kyiv: Dukh i Litera. 264 p. (in Ukrainian).

17. Chornomorets Yurii. (2015). *Movchannia tserkov: chomu ukrainske khrystyianstvo opynylosia v kryzi* [The silence of the churches: why Ukrainian Christianity found itself in crisis]. URL: https://risu.org.ua/movchannya-cerkov-chomu-ukrajinske-hristiyanstvo-opinilosya-v-kryzi_n76424 (in Ukrainian).

18. Shuba O.V. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politohichnyi analiz)* [Religion in the ethno-national development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv: Krynytsia. 324 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.8>
УДК 321:316

Тетяна Воропасєва

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-8388-7169
Email: voropayeva-tania@ukr.net

НАЙБІЛЬШІ ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ ТА НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСТВА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню найбільших викликів, загроз та небезпек для сучасного українства. Проблематика викликів, загроз і небезпек, які постали перед Україною та українством, починаючи з 1991 р., є сьогодні дуже актуальною. Науковці, які працюють у галузі кризології (crisisology), розрізняють поняття «виклики», «загрози», «небезпеки», «кризи», «ризик», «катастрофи», «колас», «крах» тощо. Теоретико-методологічною основою нашого дослідження є поєднання наукового потенціалу кризології, конфліктології та українознавства. Перед кризологією, конфліктологією та українознавством стоїть завдання трансдисциплінарного осмислення сутності й гостроти цих викликів, загроз і небезпек, які актуалізуються у багатьох сферах: військово-оборонній, геополітичній, демографічній, державотворчій, духовносвітоглядній, екологічній, економічній, енергетичній, інформаційній, історико-меморіальній, культурно-мистецькій, мовній, морально-етичній, науковій, націєтворчій, освітньо-виховній, політико-правовій, соціальній, територіальній, технологічній, фінансовій тощо. До них додаються загрози й небезпеки: 1) широкомасштабної війни з РФ; 2) тотального поширення в Україні COVID-19; 3) реалізації нового геостратегічного курсу Росії (який отримав назву «геополітичного реваншу»); 4) поширення ідеології «руського мира», активізації нових спроб РФ розчленувати Україну, підтримки сепаратизації та федералізації України; 5) можливої ескалації російсько-українського та вірмено-азербайджанського конфліктів, що можуть привести до нової глобальної конфронтації й навіть світової війни; 6) неефективної боротьби з корупцією в Україні; 7) відсутності належної реакції влади на необхідність негайного припинення інформаційно-психологічної війни Росії проти України; 8) знищення малого та середнього бізнесу та подальше фінансово-економічне розшарування українського суспільства; 9) зволікання з вирішенням проблеми бідності (в умовах, коли близько 60% українців перебувають за межею бідності); 10) можливих техногенних катастроф в Україні; 11) можливого перетворення України з суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин; 12) можливої відмови від європейської інтеграції; 13) дискредитації Помаранчевої революції та Революції Гідності з метою розповсюдження російських наративів про державний переворот в Україні; 14) загострення міжконфесійних конфліктів в Україні; 15) прийняття неадекватних рішень представниками некомпетентної влади (загроза економічного падіння й масштабної фінансової кризи в Україні, можлива

зміна Україною вектора свого розвитку, загроза капітуляції, відмова влади від вирішення «української кризи» (яка розпочалась після агресії Росії, і стала чинником, що впливає на безпеку Європи і всього світу) з позицій України як суб'єкта, а не об'єкта; 16) відмови вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб; 17) можливого «заморожування» російсько-українського збройного конфлікту з метою подальшої дестабілізації України; 18) посилення геополітичної і гео економічної нестабільності, активізації міжцивілізаційного та геополітичного протистояння у світі; 19) можливого занепаду демократії та піднесення авторитаризму в Україні; 20) розширення кордону з РФ (у разі поглинання нею Білорусії); 21) можливої дезінтеграції українського суспільства та світового українства; 22) подальшого порушення Російською Федерацією норм міжнародного права; 23) загострення економічної та міграційної кризи в Європі; 24) радикалізації частини ісламського світу; 25) обумовлені розпадом СРСР.

Виклики, загрози та небезпеки, з якими стикаються українці, можуть розкриватися на глобальному, континентальному та національному рівнях. Українці повинні знайти адекватні відповіді на сучасні виклики та механізми мінімізації загроз та небезпек; забезпечити стабільне економічне зростання; створити потужну систему національної безпеки, армії та оборонно-промислового комплексу; знайти шляхи забезпечення національних інтересів в умовах нинішньої кризи; розробити оптимальні моделі вирішення російсько-українського збройного конфлікту, реінтеграції населення окупованих територій та відновлення територіальної цілісності України.

Ключові слова: кризологія, конфліктологія, українознавство, конфлікт, збройний конфлікт, виклики, загрози, небезпеки, Україна, Російська Федерація.

Tetiana Voropayeva

PhD in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,
Centre of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE MAIN CHALLENGES, THREATS AND DANGERS FOR MODERN UKRAINIANNES

Abstract. The article is devoted to the study of the biggest challenges, threats and dangers for modern Ukrainianness. The issue of challenges, threats and dangers facing Ukraine and Ukrainianness since 1991 is very relevant today. Scientists who work in the field of crisisology distinguish the concepts of «challenges», «threats», «dangers», «crises», «risks», «catastrophes», «collapse», «wreck», etc. The theoretical and methodological basis of our study is a combination of scientific potential of crisisology, conflictology and Ukrainian studies. Crisisology, conflictology and Ukrainian studies face the task of transdisciplinary understanding of the essence and severity of these challenges, threats and dangers, which are relevant in many areas such as military-defense, geopolitical, demographic, state-building, spiritual worldview, ecological, economics, energy, information, cultural and artistic, linguistic, moral and ethical, scientific, nation-building, educational, political and legal, social, territorial, technological, financial, etc. To these are added threats and dangers: 1) large-scale war with Russia; 2) total spread of COVID-19 in Ukraine; 3) the implementation of a new geostrategic course in Russia (called «geopolitical revenge»); 4) spreading the ideology of the «Russian world», intensifying new attempts by the Russian Federation to dismember Ukraine, supporting separatization and federalization of Ukraine; 5) possible escalation of the Russian-Ukrainian and Armenian-Azerbaijani conflicts, which could lead to a new global confrontation and even a world war; 6) ineffective fight against corruption in Ukraine; 7) the lack of a proper response from the authorities to the need to immediately end Russia's information and psychological war against Ukraine; 8) destruction of small and medium business and further financial and economic stratification of Ukrainian society; 9) procrastination with the solution of the poverty problem (in conditions when about 60% of Ukrainians are below the poverty line); 10) possible man-made disasters in Ukraine; 11) possible transformation of Ukraine from a subject into an object of international relations; 12) possible rejection of European integration; 13) discrediting the Orange Revolution and the Revolution of Dignity, in order to spread Russian narratives about the coup in Ukraine; 14) intensification of interfaith conflicts in Ukraine; 15) inadequate decision-making by incompetent authorities (threat of economic decline and large-scale financial crisis in Ukraine, possible change in Ukraine's vector of development, threat of capitulation, refusal of the authorities to resolve the «Ukrainian crisis» (which began after Russia's aggression and has become a factor influencing the security of Europe and the world) from the standpoint of Ukraine as a subject, not an object); 16) refusal to solve the problems of internally displaced persons; 17) possible «freezing» of the Russian-Ukrainian armed conflict in order to further destabilize Ukraine; 18) strengthening of geopolitical and geoeconomic instability, intensification of intercivilizational and geopolitical confrontation in the world; 19) possible decline of democracy and rise of authoritarianism in Ukraine; 20) expansion of the border with Russia (in case of its absorption of Belarus); 21) possible disintegration of Ukrainian society and world Ukrainianness; 22) further violation of international law by the Russian Federation; 23) exacerbation of the economic and migration crisis in Europe; 24) radicalization of part of the Islamic world; 25) due to the collapse of the USSR.

The challenges, threats and dangers facing Ukrainians can unfold at the global, continental and national levels. Ukrainians must find adequate answers to modern challenges and mechanisms to minimize threats and dangers; ensure stable economic growth; to create a powerful system of national security, army and defense-industrial complex; find ways to ensure national interests in the current crisis; to develop optimal models for resolving the Russian-Ukrainian armed conflict, reintegrating the population of the occupied territories and restoring the territorial integrity of Ukraine.

Keywords: *crisisology, conflictology, Ukrainian studies, conflict, armed conflict, challenges, threats, dangers, Ukraine, Russian Federation.*

Постановка проблеми. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі з'явилась значна кількість кризових явищ, пов'язаних із загостренням великого спектру геополітичних, політико-правових, соціально-економічних і культурно-історичних суперечностей. Після агресії Російської Федерації проти України у 2014 р. виникла глибока криза у сфері міжнародного права й забезпечення всіх систем безпеки (міжнародної, макрорегіональної, мезорегіональної, національної та мікрорегіональної). У 2019–2020 рр. Ситуація значно погіршилась, адже Пандемія COVID-19, тривалі збройні конфлікти, економічна криза, активізація діяльності радикальних, екстремістських і терористичних організацій, забруднення оточуючого середовища та кардинальні зміни клімату утворили цілий комплекс викликів, загроз і небезпек, які є актуальними для всіх країн світу. Серйозною загрозою для людства стало загострення різних проявів сепаратизму, релігійного фанатизму й безпрецедентного насильства, реалізація яких постійно модифікується, що підтверджується трагічними подіями й терактами у Європі (Париж, Ніцца, Брюссель, Берлін, Лондон, Стокгольм, Страсбург) і на теренах інших континентів. Сучасні дослідники намагаються знайти відповіді на питання, чи приведе цей комплекс викликів, загроз і небезпек до нездоланої кризи і тотальної дестабілізації світопорядку.

Подальший цивілізаційний поступ України вимагає не тільки захисту національної незалежності, державного суверенітету та територіальної цілісності держави, але й реалізації національних інтересів, досягнення стабільності на глобальному й регіональному рівнях та загальнонаціональної єдності. Надзвичайно важливою у цьому плані є нівеляція й мінімізація викликів, загроз і небезпек, які постали перед Україною та українством. Ця проблема має сьогодні практичну актуальність для України. Отже, дослідження найбільших викликів, загроз та небезпек для сучасної України та українства є доволі актуальною проблемою і займає важливе місце в системі сучасної соціогуманітаристики.

Аналіз наукових публікацій. Отже, проблематика викликів, загроз і небезпек, які постали перед Україною та українством, починаючи з 1991 р., є сьогодні дуже актуальною. Науковці, які працюють у галузі кризології (crisisology), розрізняють поняття «виклики», «загрози», «небезпеки», «кризи», «ризики», «катастрофи», «колапс», «крах» тощо. Теоретико-методологічною основою нашого

дослідження є поєднання наукового потенціалу кризології, конфліктології та українознавства.

Відомо, що сучасна конфліктологія вивчає конфлікти на мікро-, мезо-, макро- та мега-рівнях. У ХІХ – ХХ ст. найвідомішими конфліктологічними теоріями були: 1) соціал-дарвінізм (Т. Гоббс, Л. Гумплович, Т. Мальтус, У. Самнер, Г. Спенсер); 2) конфліктологічна концепція К. Маркса; 3) соціологія конфлікту Г. Зімеля; 4) концепція позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер); 5) теорія соціальної дії та вчення про соціальну напруженість (Т. Парсонс); 6) концепція конфлікту К. Боулінга; 7) конфліктна модель суспільства (Р. Дарендорф); 8) психодинамічна модель конфлікту (З. Фройд, К. Хорні, К. Г. Юнг та ін.). Отже, різноманітні конфліктологічні теорії формувались упродовж ХІХ – ХХ століть, серед них можна виокремити три підходи: мотиваційний (Л. Берковець, М. Дойч, Г. Теджфел, З. Фройд та ін.), ситуаційний (Р. Блейк, М. Шеріф та ін.), когнітивний (А. Елліс, Дж. Келлі, В. Клар, К. Левін, Ф. Хайдер та ін.). Відомі також інші підходи до конфліктологічної проблематики: біхевіористський (А. Бандура та ін.), гуманістичний (К. Роджерс та ін.), інтеракціоністський (Ф. Гайдер, М. Дойч, Т. Парсонс, Т. Шибутані та ін.), системний (А. Анцупов, І. Ващенко, О. Донченко, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Москаленко, М. Пірен та ін.).

Прискорення динаміки різнопланових процесів у рамках сучасної цивілізації (яка поступово переростає в інформаційну, або постмодерну) неминує супроводжується наростанням кризовості й катастрофічності суспільного життя, які обумовлюють необхідність їх осмислення й концептуалізації. Внаслідок цього виник такий науковий напрямок досліджень, як кризологія. Наука про кризи (кризологія) – це наукова й навчальна дисципліна, яка об'єднує наукові знання про джерела й механізми розвитку криз, їхню діагностику, а також антикризове управління. Кризологія досліджує закономірності розвитку кризових процесів у різних системах, а також сутність, типи, причини виникнення, фази розвитку, технології прогнозування та управління кризовими процесами. Практичними завданнями цієї науки є мінімізація шкоди від кризи і оптимізація (пошук найкращих варіантів) антикризового управління [6].

Сьогодні кризологія перебуває на стадії розробки і становлення, розробляється понятійний апарат і положення науки про антикризове управління в умовах сучасної глобалізації, сформульовано об'єкт, предмет, методологія і функції кризології, розглянута її структура, методи діагностики кризи, специфіка структури і методів

антикризового управління на різних рівнях (держава, регіон, підприємство, громадські організації тощо) [6].

Різноманітні проблеми кризології розробляють У. Бек, І. Бестужев-Лада, З. Бжезинський, А. Богданов, А. Бузгалін, Е. Варга, С. Гантінгтон, Д.К. Гелбрейт, В. Глущенко, Л. Голоскоков, В. Горбулін, В.Р. Грант, М. Дикий, Б. Ейхенгрін, С. Жуков, С. Зиков, В. Іванов, С. Кара-Мурза, В. Каширін, Г. Кіссинджер, М. Кондратьєв, В. Коптюг, В. Кравченко, Д. Львов, Д. Максимов, Г. Малинецький, Л. Мендельсон, С. Меньшиков, Н. Моїсєєв, М. Мокій, В. Молчанов, Е. Морен, А. Назаретян, О. Неклесса, Г. Осипов, Д. Раушенбах, Г. Рормозер, Л. Скворцов, Д. Сорокін, Ю. Спиридонов, Н. Старіков, Г. Стендінг, Дж. Стиглиць, В. Стюпін, А. Тойнбі, І. Трахтенберг, В. Федотова, С. Фролова, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер, В. Щербин, О. Яницький, І. Яковенко та інші вчені [5; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 18].

У наші дні проблеми кризології привертають до себе увагу представників різноманітних галузей знання (філософії, соціології, психології, історії, політології, правознавства, військової науки, культурології, етнології, педагогіки тощо), зокрема, з метою розробки оптимальних стратегій і способів виходу з кризи. Окремі питання кризологічної проблематики обговорюються на багатьох конференціях, круглих столах, форумах тощо. Сучасні науковці розрізняють поняття «виклики», «загрози», «небезпеки», «кризи», «ризики», «катастрофи», «колапс», «крах» тощо. Вони вивчають сучасні докризові, конфліктно-кризові й посткризові ситуації, а також обґрунтовують необхідність перетворення кризології з економічної та історичної науки в гуманітарну метатеорію і філософію соціальних наук [9,15; 18].

Відомо, що економічні втрати від регулярно повторюваних криз і ризикових подій були настільки значними, що вже з початку ХХ ст. для їх вивчення і розробки відповідних антикризових програм створюються спеціальні державні й міжнародні органи (комітети, групи й інші організаційні структури), наприклад, у 1912 р. – у Франції, у 1929 р. – у Великобританії, у 1932 р. – у США.

В Росії у 2020 р. вийшла книга «Глобальна криза західної цивілізації і Росія», за редакцією академіка Г. В. Осипова. У цій книзі було окреслено «сім ударів по планеті»: 1) здатність до «екологічного самогубства», 2) можливість «ядерного самогубства», 3) насунання демографічної кризи, 4) глибока трансформація засад світової економічної системи, 5) криза радянського і деяких інших форм соціалізму, який зробив «неможливим реальне втілення ідеалів справедливості, праці і добра в нашому столітті», 6) моральна криза – зростання злочинності, алкоголізму, наркоманії, поширення СНІДу, гомосексуальності, феномен «неповної сім'ї», 7) деїдеологізація суспільства, «ідеали заземляються, зростає аморальність і

бездуховність як особистості, так і цілих верств суспільства».

У 1976 р. Е. Морен закликав у своїй статті «Pour une Crisologie» до створення дисципліни, здатної розпізнавати кризи, примиряти й долати антагонізми соціального життя. Хоча соціальні науки де-факто зосередилися на «кризах» соціальних, економічних, політичних, але вони не зробили цього. У своїх дослідженнях вони віддавали перевагу не ефективності кризи, а ризикам (психосоціальним, екологічним тощо) [16; 18].

В. Каширін вважає, що процес становлення гуманітарної кризології як метатеорії і філософії соціальних наук, який почався у 70-ті – 80-ті рр. ХХ ст. як осмислення глобальних проблем сучасності, триває. Автор підкреслює, що передумови гуманітарної кризології формувалися в процесі осмислення глобальних проблем на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст., коли представники всіх галузей знання і політики стали висловлювати стурбованість щодо кризи сучасної цивілізації, яка загрожувала самому існуванню людства. Він вважає, що об'єктом гуманітарної кризології як метатеорії можна вважати історичну динаміку і довготривалі гуманітарні наслідки локальних, регіональних і глобальних криз у природних і соціальних сферах. В. Каширін підкреслює, що який би характер – природний або соціальний не мали кризи, всі вони в тій чи іншій мірі пов'язані між собою і за своїми наслідками (і негативними, і позитивними) можуть стати глобальними [9]. Автор вважає, що предметом гуманітарної кризології є цивілізаційна творчість особистості й соціумів, що виявляється у відтворенні й дисипації енергії людської культури (В. Вернадський) як креативної здатності до антиентропійної активності, спрямованої проти небезпечного зниження стійкості складних природних і соціальних систем, що приводить до «розриву часів» як головному результату і джерелу криз [9].

Сучасні вчені доели, що кризи долаються за допомогою базисних інновацій, що в рамках циклової динаміки кризи піддаються прогнозуванню, що суспільство може впливати на них, скорочуючи їхню тривалість і зменшуючи втрати.

Відомо, що Закон «виклику» й «відповіді» обґрунтував А. Тойнбі (1889–1975). Автор писав, що навіть саме виникнення цивілізації, так само як і її подальший розвиток, визначається здатністю людей давати адекватну «відповідь» на «виклик» історичної ситуації, в яку входять не тільки людські, але і природні фактори. При цьому «виклик» повинен бути автентично відображений і витлумачений, а «відповідь» адекватно мотивованою [13; 14]. Отже, відповіддю на виклик суспільство вирішує актуальне завдання, чим переводить себе у більш високий і більш досконалий з точки зору ускладнення структури стан [13, с. 119-120]. Без розуміння викликів неможлива адекватна стратегічна відповідь і вибір подальшого курсу.

Є. Васильчук проаналізував у своїй статті політико-правові загрози й виклики українській державності з боку російських екстремістських об'єднань. Автор зазначає, що задля досягнення своїх цілей проросійськими екстремістами використовуються диверсійно-підривні та шпигунські методи, спрямовані на ескалацію збройного насильства й дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в Україні. Серед них вагоме місце посідають ведення партизанської війни, розгортання діяльності незаконних воєнізованих та збройних формувань задля перешкоджання реалізації військових і антитерористичних заходів, що проводяться підрозділами Збройних Сил України, правоохоронних і безпекових органів [3].

В. Кравченко обґрунтував у своїй статті теоретичні засади ідентифікації, аналізу й систематизації викликів і загроз, які постали перед Україною, її економікою і фінансами у першій третині ХХІ ст. Автор визначає природу понять «виклики» та «загрози», а також особливості їх прояву в Україні. Проаналізовано причини посилення викликів та наростання загроз Україні, розгортання української кризи. Сформульовані положення щодо зміцнення української держави у питаннях протистояння зовнішнім та внутрішнім викликам і загрозам, відстоювання національних інтересів при міжнародній підтримці, проведення економічної та фінансової стабілізації, встановлення миру [10].

Виклик – це проблемна ситуація від розв'язання якої залежить подальше функціонування, саме існування суспільства, держави. Методологія їх аналізу запропонована Дж. Тойнбі у середині ХХ ст. До глобальних, планетарних викликів належать ті, від яких залежить існування планети Земля, людства, людської цивілізації. Це природні й соціальні виклики, зокрема, космічні катастрофи, катастрофи на Землі, ядерна війна, катастрофічні зміни клімату та екології, вичерпування ресурсів для виживання, дефіцит води та їжі, голод, планетарні хвороби та епідемії. Відповіді на такі й подібні виклики є завданням усієї людської цивілізації та створених нею інститутів [10].

Небезпека – це явища, процеси, об'єкти і обставини, які здатні за певних умов завдати шкоди різним суб'єктам як відразу, так і в майбутньому, а також викликати небажані наслідки, які призведуть до погіршення або неможливості функціонування і розвитку певної системи. Дуже важливо вчасно виявляти небезпеки, визначати їхні характеристики, вірогідність настання. Головними небезпеками для України є небезпеки існування українського народу як суверенного із своєю державою у економічній, військовій, політичній, територіальній, національній та інших сферах. Це небезпеки національним інтересам, а також геополітичним інтересам та пріоритетам [10].

Загроза – це можлива небезпека, що може бути реалізована у різних сферах, зокрема, економічній, фінансовій, військовій, соціально-політичній, територіальній, національній, інформаційній тощо [10].

Таким чином, виклики, загрози й небезпеки є об'єктом сучасної соціогуманітаристики і вперше досліджуються у рамках українознавства як інтегративної науки. Актуальність уведення конфліктизаційної та кризологічної проблематики у проблемне поле українознавства підвищується в умовах постколоніального періоду розвитку України та російсько-українського збройного конфлікту на теренах України. Саме тому **метою даної статті** є осмислення сутності найбільших викликів, загроз і небезпек для України й сучасного українства на основі інтегративного підходу.

Виклад основного матеріалу. В сучасній соціогуманітаристиці виділяють кілька підходів до розуміння конфліктів і криз, відповідно до яких використовуються різні аналітичні моделі, що дозволяють пояснити ці конфлікти і кризи, запропонувати й обґрунтувати різне бачення їх еволюції та перспектив урегулювання. Для вирішення поставленої проблеми нами був застосований **інтегративний підхід**, який передбачає розгляд об'єкта дослідження у його зв'язках і взаємозалежностях з іншими процесами та явищами, а також врахування взаємодії різнопланових чинників, що зумовлюють становлення і розвиток кризових явищ. Інтегративний підхід до аналізу викликів, загроз і небезпек (як кризових явищ) є методологічною основою даного дослідження, яка передбачає розгляд кризи: 1) як особливого типу буття людини, 2) як порушення певного балансу й рівноваги і в той же час перехід до нового балансу і нової рівноваги, 3) як зміну організаційних форм певної системи, якісний перелом у процесі її розвитку. Кризові явища виконують важливі функції. Вони підривають основи застарілих елементів і відкривають дорогу для становлення нових; зберігають і збагачують ядро певної системи; кризи завершуються або переходом системи у новий якісний стан, або її розпадом, заміною іншою системою; кризи проходять кілька етапів – латентний період (приховане накопичення передумов); обвал, депресію (нижній рівень рівноваги); пожвавлення, що завершується досягненням докризового стану на новій основі. Отже, виклики, загрози й небезпек можуть сприяти подальшому розвитку суспільства.

Інтегративний підхід має великий **дослідний і методологічний потенціал для узагальнюючих теоретичних побудов**, що базуються на основі трансдисциплінарного аналізу особливостей сучасних криз і конфліктів у контексті глобальних процесів та постколоніального періоду розвитку України, а також специфіки забезпечення міжнародної, регіональної та національної безпеки у постбіполярному світі. Інтегративне осмислення сутності конфліктизації культурно-історичного простору українства у минулому та сьогоденні дозволяє більш оптимально вирішити проблеми припинення міждержавного збройного конфлікту на території України та реінтеграції населення окупованих територій. Зокрема, це було реалізовано

разом з Н. Авер'яною під час аналізу специфіки конфліктизаційних процесів у сучасній Україні, а також у процесі обґрунтування на цій методологічній основі стратегії «розумної сили» для припинення збройного конфлікту на теренах України [1; 2; 4].

Перед кризологією, конфліктологією та українознавством стоїть завдання трансдисциплінарного осмислення сутності й гостроти цих викликів, загроз і небезпек, які актуалізуються у багатьох сферах: військово-оборонній, геополітичній, демографічній, державотворчій, духовно-світоглядній, екологічній, економічній, енергетичній, інформаційній, історико-меморіальній, культурно-мистецькій, мовній, морально-етичній, науковій, націєтворчій, освітньо-виховній, політико-правовій, соціальній, територіальній, технологічній, фінансовій тощо. До них додаються загрози й небезпеки: 1) широкомасштабної війни з РФ; 2) тотального поширення в Україні COVID-19; 3) реалізації нового геостратегічного курсу Росії (який отримав назву «геополітичного реваншу»); 4) поширення ідеології «руського мира», активізації нових спроб РФ розчленувати Україну, підтримки сепаратизації та федералізації України; 5) можливої ескалації російсько-українського та вірмено-азербайджанського конфліктів, що можуть привести до нової глобальної конфронтації й навіть світової війни; 6) неефективної боротьби з корупцією в Україні; 7) відсутності належної реакції влади на необхідність негайного припинення інформаційно-психологічної війни Росії проти України; 8) знищення малого та середнього бізнесу та подальше фінансово-економічне розшарування українського суспільства; 9) зволікання з вирішенням проблеми бідності (в умовах, коли близько 60% українців перебувають за межею бідності); 10) можливих техногенних катастроф в Україні; 11) можливого перетворення України з суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин; 12) можливої відмови від європейської інтеграції; 13) дискредитації Помаранчевої революції та Революції Гідності з метою розповсюдження російських розповідей про державний переворот в Україні; 14) загострення міжконфесійних конфліктів в Україні; 15) прийняття неадекватних рішень представниками некомпетентної влади (загроза економічного падіння й масштабної фінансової кризи в Україні, можлива зміна Україною вектора свого розвитку, загроза капітуляції, відмова влади від вирішення «української кризи» (яка розпочалась після агресії Росії, і стала чинником, що впливає на безпеку Європи і всього світу) з позицій України як суб'єкта, а не об'єкта); 16) відмови вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб; 17) можливого «заморожування» російсько-українського збройного конфлікту з метою подальшої дестабілізації України; 18) посилення геополітичної і гео економічної нестабільності, активізації міжцивілізаційного та геополітичного протистояння у світі; 19) можливого занепаду демократії та піднесення авторитаризму в Україні; 20) розширення кордону з РФ (у разі поглинання нею Білорусі); 21) можливої дезінтеграції українського суспільства та світового українства; 22) подальшого порушення Російською Федерацією норм міжнародного

права; 23) загострення економічної та міграційної кризи в Європі; 24) радикалізації частини ісламського світу; 25) обумовлені розпадом СРСР.

Звичайно, до цих викликів, загроз і небезпек додається й забруднення оточуючого середовища та кліматичні зміни (але подібні проблеми треба вирішувати на глобальному рівні), й криза судової влади, й використання антиковідного фонду не за призначенням, й дегероїзація Майдану (учасників Революції на граніті, Помаранчевої Революції та Революції Гідності) та інші. Російсько-український збройний конфлікт і проблема вимушених переселенців є новітніми викликами безпеки України, а також великою небезпекою для існування незалежної європейської України. Сьогодні вкрай необхідна ефективна протидія викликам і загрозам безпеки та стійкому розвитку України. Нашій державі потрібен вихід з економічної депресії, прискорення соціально-економічного й політико-правового розвитку, відновлення дієвого міжнародно-правового формату та ефективних механізмів припинення російсько-українського збройного конфлікту, який вже сьомий рік триває на теренах України.

Розглянемо, як саме представники української влади реагують на зростаючі загрози національній безпеці України в інформаційній сфері.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст., в умовах становлення й розвитку інформаційної цивілізації, інформаційна безпека стала однією з найважливіших складових системи забезпечення національної безпеки будь-якої держави, адже інформаційно-комунікаційні технології почали суттєво впливати не тільки на соціально-економічну, політико-правову, соціокультурну сфери суспільного життя, але й на безпеку держави. Інформаційно-комунікаційні технології тісно пов'язані з формуванням інформаційної політики будь-якої держави, а також із забезпеченням захищеності життєво важливих інтересів суспільства у сфері інформаційної безпеки.

Відомо, що дослідники виокремлюють два види інформаційної безпеки – інформаційно-технічну (кібербезпеку) та інформаційно-психологічну, але сьогодні всебічно вивчаються технічні й технологічні аспекти інформаційної безпеки і майже не приділяється увага соціогуманітарному виміру інформаційної безпеки, тобто інформаційно-психологічній безпеці українського суспільства. Це негативна тенденція, оскільки об'єктом інформаційно-психологічного впливу є ментальність, свідомість і поведінка населення та військово-вслужбовців, системи формування громадської думки та прийняття суспільно важливих рішень. Сутність інформаційно-психологічної безпеки полягає в захищеності від заподіяння шкоди як національних інформаційних ресурсів, так і психічного здоров'я людини й суспільства. Інформаційно-психологічна безпека є невід'ємною складовою системи національної безпеки, адже деструктивний інформаційно-психологічний вплив на ментальну й духовну сфери суспільства за допомогою маніпулятивних технологій може активувати дисфункціональні

соціально-психологічні процеси, які будуть суттєво перешкоджати оптимальному функціонуванню соціальних і державних інститутів.

Врахування соціогуманітарного виміру інформаційної безпеки передбачає стан захищеності людини, родини, етносу, нації, а також їхніх традицій, звичаїв, прав, укладу життя, життєвих ідеалів, пріоритетів і цінностей, незалежно від расових, етнічних, національних, статевих, вікових, релігійно-конфесійних та мовних характеристик. При цьому необхідно також враховувати захищеність фізичного й психічного здоров'я людини, можливість вільного вибору, можливість вільної самоідентифікації суб'єктів на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях, можливість вільного розвитку людини, родини, спільноти, суспільства, держави. Концепції гуманітарної безпеки багатьох країн світу певним чином збігаються із запропонованою ООН Концепцією сталого розвитку. В контексті нових цивілізаційних викликів, доктрин «нових війн» Третього тисячоліття, спрямованих на деформацію колективної ідентичності, ментальності, самосвідомості, світогляду й поведінки громадян тих держав, які певні держави-агресори вважають своїми ворогами, проблема забезпечення інформаційної безпеки громадян України суттєво актуалізується.

Упродовж 1991 – 2020 років ми досліджували стан інформаційної безпеки України за допомогою методів контент- та інтен-аналізу. Було з'ясовано, що в інформаційній війні проти України й українського народу (яка розпочалась відразу після розпаду СРСР у 1991 році, кілька разів загострювалася (у 1994 – 1995 рр., 2000 – 2001 рр., 2003 р., 2004 – 2006 рр., 2010 – 2011 рр. і в 2013 – 2020 рр.) і закономірно переросла в нинішній російсько-український збройний конфлікт) використовуються різні інформаційні ресурси: преса, радіо, телебачення, Інтернет, хакерські атаки і т.п. При цьому протиборчі сторони застосовують методи «загострення уваги», «навішування ярликів», «містифікації», «вкидання дезінформації», «перенесення негативних образів», «найменшого зла», «стверджувальних заяв», «спрощення проблеми», «ігнорування», «відволікаючої пропаганди», «превентивної пропаганди», «тиражування страшилок», «експлуатації авторитетів і груп впливу», «порушення логічних і часових зв'язків між подіями», «вибіркового підбору інформації», «заміни джерел повідомлення», «руйнування культурних архетипів і базових цінностей», методи блокування і спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень. Використовуються також чутки, домисли, «фейки», «лексика ненависті», міфи, спекуляції, стереотипи тощо.

Наші наукові публікації про порушення інформаційної безпеки в українських засобах масової комунікації, а також письмові звернення з цього приводу до представників усіх гілок влади у 1994, 1999, 2003 – 2005, 2010, 2012, 2014 роках не отримали адекватної реакції представників влади. Хоча їм були наведені конкретні приклади: 1) маніпулювання громадською думкою, 2) деструктивного

ідеологічного впливу, 3) підриву міжнародного іміджу України, 4) дискредитації лідерів громадської думки, 5) провокування міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, 6) дискредитації базових цінностей населення, 7) дестабілізації ситуації в країні, 8) підриву морального духу населення тощо.

А. Rogozin заявив у своєму інтерв'ю «Російській газеті» (опублікованому 28 червня 2013), що «тепер інформаційні технології розглядаються як зброя першого удару», а коли «держава – жертва агресії стає практично паралізованою, наноситься удар класичними військовими засобами». Російсько-український збройний конфлікт на теренах України підтвердив ці агресивні наміри Російської Федерації.

Інформаційна безпека є однією з найважливіших складових системи національної безпеки, адже від рівня її забезпечення залежить успішне функціонування всіх інших видів нацбезпеки. Деструктивний інформаційно-психологічний вплив передбачає використання нематеріальної «зброї», яка не залежить від погоди, не вимагає великих фінансових витрат, але здатна маніпулювати суспільною свідомістю, культивувати квазі-цінності, насаджувати фальшиві пріоритети, завдання й цілі, а також дезорієнтувати, дезінформувати, деморалізувати, дезінтегрувати та дестабілізувати життєдіяльність великих груп.

Відсутність національної стратегії інформаційно-психологічної безпеки й кібербезпеки, а також погане законодавство є основними проблемами, що впливають на розвиток української національної політики у сфері інформаційної безпеки. Україна повинна розробити власну національну інформаційну стратегію і реалізувати її на державному, регіональному та глобальному рівнях. Це й буде **гідною відповіддю на виклик часу**.

Але є й позитивні приклади. У лютому 2020 р., під час і після завершення 56-ої Мюнхенської безпекової конференції Україна успішно використала **стратегію комплексного реагування на актуальні виклики й загрози**. Відомо, що Мюнхенська конференція з безпеки упродовж десятиліть є важливим міжнародним форумом для дебатів щодо політики безпеки [11]. 14 лютого 2020 р. на 56-ій Мюнхенській конференції з безпеки був репрезентований план «Дванадцять кроків до посилення безпеки в Україні та євроатлантичному регіоні», що був присвячений врегулюванню збройного конфлікту на Донбасі. Оприлюднили даний план три європейські неурядові організації разом із Російською радою міжнародних справ. Цей документ був спрямований на відновлення співпраці країн Заходу з Російською Федерацією, але без деокупації Криму та без виконання Росією вимог міжнародної спільноти щодо Донбасу. Пропонувалось поступове зняття санкцій з Російської Федерації та її зближення із Євросоюзом, а також започаткування «всеукраїнського загальнонаціонального діалогу» щодо визначення нової ідентичності України, який мусив урахувати погляди сусідніх країн, включаючи Росію [11].

Група високопоставлених американських дипломатів відразу ж дала адекватну відповідь на цей документ, правильно реагуючи на цей виклик і чітко розставляючи акценти. Вони заявили, що за цим планом стоїть Російська Федерація, яка продовжує нав'язувати свій «порядок денний» по Україні, на цей раз залучивши під свої прапори ряд європейських організацій [11]. Вже 14 лютого 2020 р. онлайн-видання UkraineAlert, що регулярно публікує новини і аналіз подій в українській політиці, економіці, громадянському суспільстві та культурі, оприлюднило матеріал «Невдалий мирний план для України не проходить», який підписали 29 відомих фахівців з національної та міжнародної безпеки, серед них Ян Бжезінський, Майкл Карпентер, Даніель Фрід, Мелінда Харінг, Джон Е. Гербст, Адріан Каратницький, Марк Д. Сімаковський, Олександр Вершбоу та інші [17]. Автори підкреслили, що «Конфлікт в Україні і навколо неї» почався тоді, коли російські війська, одягнуті в російську форму, але без розпізнавальних знаків, захопили український півострів Крим, і Москва «анексувала» його. Потім Москва почала гібридну війну на Донбасі і використовувала свій масивний дезінформаційний апарат, щоб представити це як громадянський конфлікт в Україні. Без кремлівського керівництва, фінансування, зброї (включаючи важкі озброєння), боєприпасів і, в деяких випадках, регулярних підрозділів російської армії, не було б «конфлікту всередині і навколо України» [17]. Тому «проблема, яку потрібно вирішити, – це агресія Москви в Україні – шляхом відновлення суверенітету і територіальної цілісності України, починаючи з Донбасу» [17]. 12-та рекомендація, яка закликає до «нового загальнонаціонального діалогу про ідентичність», є сумнівним втручанням у внутрішні справи України [17]. Керівництво 56-ої Мюнхенської безпекової конференції заявило, що не визнає «Дванадцять кроків до посилення безпеки в Україні та євроатлантичному регіоні» офіційним документом. Наголошувалося, що цей документ є приватною ініціативою, і його було видалено з офіційного сайту конференції. Однак вже 15 лютого план «Дванадцять кроків до посилення безпеки в Україні та євроатлантичному регіоні» знову з'явився на сайті конференції.

17 лютого 2020 р. Рух опору капітуляції відреагував на план «Дванадцять кроків...» своєю Заявою, в якій зазначалось, що треба змусити Російську Федерацію, як країну-агресора, відновити міжнародний правопорядок, для чого світове співтовариство має посилювати санкції, а не прагнути відновити співпрацю з нею. У Заяві йшлося про те, що Російська Федерація, відповідно до норм міжнародного права, мусить припинити збройну агресію, відновити порушений міжнародний правопорядок, вивести всі свої збройні формування з Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей, сприяючи відновленню українського контролю уздовж всієї лінії державного кордону. 18 лютого 2020 р. МЗС Німеччини заявило про власну

непричетність до скандального плану «Дванадцять кроків...», який був оприлюднений на сайті 56-ої Мюнхенської безпекової конференції. 19 лютого 2020 р. Світовий конгрес українців (СКУ) рішуче засудив план «Дванадцять кроків...», закликаючи світову спільноту посилити санкційний тиск на Російську Федерацію. У Заяві СКУ зазначалось, що антиукраїнський план «Дванадцять кроків...» є ще одним прикладом гібридної агресії Російської Федерації, а також черговою спробою нав'язати російську позицію усьому світу. 25 лютого 2020 р. заступник виконавчого директора в Міжнародному валютному фонді В. Рашкован підкреслив, що Росія поводить себе агресивно не лише в Україні, адже вона бере участь у великій кількості криз у різних кутках світу: в Афганістані допомагає зброєю талібам, в Ємені підтримує хуситів, в Буркіна-Фасо та Лівії активно працюють російські військові найманці, режим Ніколаса Мадуро в Венесуелі спирається на російські банки і військових фахівців. Крім цього Російська Федерація є основним міжнародним партнером для Ірану та Північної Кореї [11].

У багатьох заявах експертів та громадських організацій щодо плану «Дванадцять кроків...» задувалися великі міжнародні угоди, покликані забезпечити мир, безпеку і стабільність в Європі (зокрема, Гельсінський Заключний акт (1975 р.) і Паризька хартія (1990 р.)). Ці угоди, які гарантували суверенітет і територіальну цілісність держав, що їх підписали, були підписані й Москвою, проте були нею беззастережно порушені. Стратегія «розумної сили» (як основа для припинення збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій) передбачає необхідність акцентування уваги й на порушеному Російською Федерацією Будапештському меморандумі 1994 р.

Тривалий міжнародний збройний конфлікт неокolonіального типу, який РФ розпалила на теренах України, можна подолати (запустивши процеси врегулювання суперечностей, а також деескалації, дерадикалізації, дехаотизації та стабілізації соціуму з урахуванням принципів кризового менеджменту й конфлікт-менеджменту) за допомогою стратегії «розумної сили». Адже саме ця стратегія відповідає сучасним загрозам і викликам найоптимальнішим чином. Вона дозволить Україні діяти на міжнародній арені як «відповідальному суб'єкту», формувати більш стійку міжнародну систему прийняття колективних рішень і вирішувати завдання деокупації та реінтеграції України за допомогою стратегічно продуманих, інноваційних і гнучких підходів. Стратегія «розумної сили» дозволяє застосовувати як «м'які», так і «жорсткі» методи, а головне – уміти розрізняти випадки, коли доречні або перші, або другі, або перші і другі одночасно [19; 20], щоб у результаті виник синергетичний ефект від поєднання засобів «м'якої» та «жорсткої» сили. Концепцію «розумної сили» варто застосувати як стратегію стримування неоімперського реваншизму РФ та її неокolonіальної гібридної політики.

Застосування стратегії «розумної сили» дозволить вибудувати послідовність дій, спрямованих на зниження деструктивного політичного, економічного та інформаційного впливу РФ як на європейському просторі, так і у всьому світі [2].

Висновки і пропозиції. Таким чином, сучасні виклики, загрози й небезпеки, багато з яких перейшли в наш час із латентного стану у відкритий тиск на Україну одночасно на всіх фронтах: політичному, правовому, економічному, військовому й безпековому, саме тому українцям треба докласти істотних зусиль, які будуть спрямовані на пошук гідних відповідей на виклики часу. В умовах постбіполярного світу необхідний пошук конфліктно-кризового балансу, а також механізмів задоволення життєво важливої потреби світового співтовариства у мирі та безпеці для нинішніх і майбутніх поколінь. Найбільш важливими завданнями сьогодні є і посилення контролю за діями влади з боку громадянського суспільства, і зміцнення міжнародної коаліції для протидії російській агресії, і необхідність формування комплексу заходів (гуманітарних, соціально-економічних та політико-військових), спрямованих на запобігання викликам, небезпекам і загрозам національним інтересам України. Необхідно також підтримувати баланс сил, цінностей, ресурсів, політичних, правових та соціально-економічних проблем у суспільстві та державі.

Припинення міждержавного збройного конфлікту на теренах України та подолання його наслідків є вкрай важливими завданнями для усього європейського та світового співтовариства, адже збереження незалежності й відновлення територіальної цілісності України є одним із визначальних чинників підтримання стабільності й безпеки у Європі та всьому світі. Отже, виклики, загрози та небезпеки, з якими стикаються українці, можуть розкриватися на глобальному, континентальному та національному рівнях. Українці повинні знайти адекватні відповіді на сучасні виклики та механізми мінімізації загроз та небезпек; забезпечити стабільне економічне зростання; створити потужну систему національної безпеки, армії та оборонно-промислового комплексу; знайти шляхи забезпечення національних інтересів в умовах нинішньої кризи; розробити оптимальні моделі вирішення російсько-українського збройного конфлікту, реінтеграції населення окупованих територій та відновлення територіальної цілісності України.

1. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неокolonіальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (№ 6). Ч. 2. С. 7–11.

2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Стратегія «розумної сили» як основа для припинення збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 147 (№ 8). Ч. 2. Філософські науки. С. 7–13.

3. Бузгалин А. В. Диалектика: реактуалізація в мирі глобальних трансформацій. *Вопросы философии*. 2009. №5. С. 27–32.

4. Васильчук Є. О. Політико-правові аспекти загроз і викликів українській державності з боку російських екстремістських об'єднань. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 96. С. 427–432.

5. Воропаєва Т.С. Конфліктизаційні та деконфліктизаційні процеси в Україні: соціально-філософські аспекти. *Научний взгляд в будуще*. 2018. Вип. 10. Т. 2. С. 49–56.

6. Глущенко В. В. *Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление*. М.: ИП Глущенко В. В., 2008. 88 с.

7. Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики та загрози. *Дзеркало тижня*. 2009, 6 листопада.

8. Дикий М.А. Антикризисное управление организациями. *APRIORI. Серия: Гуманитарные науки*. 2016. № 1. С. 8–12.

9. Каширин В. И., Каширина О. В. *Информационное поле культуры: информационный отбор – цивилизационный выбор*. М.: МАКС Пресс, 2008. 240 с.

10. Кравченко В. І. Виклики і загрози Україні, її економіці та фінансам у першій третині ХХІ століття. *Ефективна економіка*. 2016. №10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_10_3.

11. Рашкован Владислав. *Трагедия человечества. Война идет не только на Донбассе: 10 конфликтов, за которыми следит мир в 2020 году* 25.02.2020. URL: <https://www.liga.net/incidents : /articles/voyna-idet-ne-tolko-na-donbasse-10-konfliktov-zakotorymi-sledit-mir-v-2020-godu>

12. Стариков Н. *Кризис: как это делается*. СПб.: Питер, 2017. 400 с.

13. Тойнби А. Дж. *Постижение истории*: пер. с англ. М.: Прогресс, 1991. 736 с.

14. Тойнби А. Дж., Хантингтон С. Ф. *Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации*. М.: Алгоритм, 2016. 288 с.

15. Щербин В. К. Кто изучает кризисы и риски? Научные ресурсы мировой риск-аналитики. *Журн. Белорус. гос. ун-та. Социология*. 2018. No 2. С. 35–47.

16. Bouilloud J.-Ph. From “Crisisology” to “Riskology”. *Communications*. Volume 91. Issue 2. 2012. Pp. 153–159.

17. Brzezinski Ian, Carpenter Michael, Fried Daniel, Haring Melinda, Herbst John E., Karatnycky Adrian, Simakovsky Mark D., Vershbow Alexander. *Flawed peace plan for Ukraine doesn't pass muster*. Feb. 14, 2020. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/flawed-peace-plan-for-ukraine-doesnt-pass-muster/>.

18. Mokiy M. System-Transdisciplinary Paradigm Implication to Solve Crisisology Problems Eadings. *Acta Europaea Systemica*. 2020. 8 (1). P. 127–138. URL: <https://doi.org/10.14428/aes.v8i1.56313>

19. Nye J.S. *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs. 2004. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/file/s/joe_nye_wielding_soft_power.pdf

20. Nye J. *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History. Longman Classics in Political Science. Sixth edition.* Cambridge: Harvard University Press. 2004. 288 p.

References:

1. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). Mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt na terenax Ukrainy: neokolonial'nyj vymir [Inter-state armed conflict on the territory of Ukraine: the neo-colonial dimension]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 145 (№ 6). Part 2. Filosofs'ki nauky. Pp. 7–11. (in Ukrainian).
2. Averianova N.M., Voropayeva T.S. (2019). Stratehiya «rozumnoyi syly» yak osnova dlya prypynennya zbroynoho konfliktu v Ukraini ta reintehratsiyi okupovanykh terytoriy [The “reasonable force” strategy as a basis for ending the armed conflict in Ukraine and reintegrating the occupied territories]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 147 (№8). Part 2. Filosofs'ki nauky. Pp. 7–13. (in Ukrainian).
3. Buzgalin A. V. (2009). Dialektika: reaktualizatsiya v mire global'nykh transformatsiy [Dialectics: Reactualization in the World of Global Transformations]. *Voprosy filosofii*. No. 5. Pp. 27–32. (in Russian).
4. Vasylichuk E. O. (2015). Polityko-pravovi aspekty zahroz i vyklykiv ukrajyns'kykh derzhavnosti z boku rosiys'kykh ekstremist-s'kykh ob'yednan' [Political and legal aspects of the threats and challenges of Ukrainian statehood by Russian extremist groups]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 96. Pp. 427-432. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_96_109 (in Ukrainian).
5. Voropayeva T.S. (2018). Konfliktizatsijni ta dekonfliktizatsijni procesy v Ukraini: social'no-filosofs'ki aspekty [Conflictization and deconflictization processes in Ukraine: social-philosophical aspects]. *Nauchnyi vzgliad v budushchee*. Vyp. 10. T. 2. Pp. 49–56. (in Ukrainian).
6. Gluschenko V.V. (2008). *Vvedenie v krizisologiyu. Finansovaya krizisologiya. Antikrizisnoe upravlenie* [Introduction to Crisisology. Financial Crisis. Crisis management]. Moscow: IP Gluschenko V.V. 88 p. (in Russian).
7. Horbulin, V. (2009). European security: possible way to ease the challenges and the threats. *Dzerkalo tuzhnya* (November, 6). Kyiv. (in Ukrainian).
8. Dikiy M.A. (2016). Antikrizisnoe upravlenie organizatsiyami [Crisis management of organizations]. *APRIORI. Seriya: Gumanitarnye nauki*. No. 1. Pp. 8-12. (in Russian).
9. Kashirin V. I., Kashirina O. V. (2008). *Informatsionnoye pole kul'tury: informatsionnyy otbor – tsivilizatsionnyy vybor* [Informational field of culture: information selection - civilizational choice]. Moscow: MAKS Press. 240 p. (in Russian).
10. Kravchenko V. (2008). Vyklyky i zahrozy Ukraini, yiyi ekonomitsi ta finansam u pershiy tretyni XXI stolittya [The challenges and the threats for Ukraine, its economy and finances in the first third of the XXI century]. *Efektivna ekonomika*. 2016. No. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_10_3. (in Ukrainian).
11. Rashkovan Vladislav (2020). *Tragediya chelovechestva. Vojna idet ne tolko na Donbasse: 10 konfliktov, za kotorymi sledit mir v 2020 godu* [The tragedy of mankind. The war is not only in the Donbass: 10 conflicts that the world is following in 2020]. 25.02.2020. URL: <https://www.liga.net/incidents/articles/voyna-idet-ne-tolko-na-donbasse-10-konfliktov-za-kotorymi-sledit-mir-v-2020-godu>. (in Russian).
12. Starikov N. (2017). *Krizis: kak eto delaetsya* [Crisis: how it is making]. Saint Petersburg: Piter. 400 p. (in Russian).
13. Toinbi A. Dzh. (1991). *Postizhenie istorii* [Comprehension of history] / per. s angl. Moscow: Progress Publ. 736 p. (in Russian).
14. Toinbi A. Dzh., Hantinhton S.F. (2016). *Vyzovy i otvety. Kak gibnut tsivilizatsii* [Challenges and answers. How civilization dying]. Moscow: Algorithm. 288 p. (in Russian).
15. Shcherbin V. K. (2018). Kto izuchayet krizisy i riski? Nauchnyye resursy mirovoy risk-analitiki [Who studies crises and risks? Scientific resources of the world risk analytics]. *J. Belarus. State Univ. Sociol.* No. 2. Pp. 35–47. (in Russian).
16. Bouilloud J.-Ph. (2012). From “Crisisology” to “Riskology”. *Communications* Volume 91. Issue 2. Pp. 153-159. (in English).
17. Brzezinski Ian & Carpenter Michael & Fried Daniel & Haring Melinda & Herbst John E. & Karatnycky Adrian & Simakovsky Mark D. & Vershbow Alexander (2020). *Flawed peace plan for Ukraine doesn't pass muster*. Feb. 14, 2020. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/flawed-peace-plan-for-ukraine-doesnt-pass-muster/>. (in English).
18. Mokiy M. (2020). System-Transdisciplinary Paradigm Implication to Solve Crisisology Problems Eadings. *Acta Europeana Systemica*. No. 8 (1). Pp. 127–138. <https://doi.org/10.14428/aes.v8i1.56313> (in English).
19. Nye J.S. (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf (in English).
20. Nye J. (2004). *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History. Longman Classics in Political Science. Sixth edition.* Cambridge: Harvard University Press. 288 p. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.9>
УДК 351(304)

Олена Газізова
кандидат історичних наук,
завідувач відділу освітніх технологій
та популяризації українознавства
Науково-дослідного інституту українознавства, м. Київ

ORCID: 0000-0002-5353-5637
email: olena.gazizova@ukr.net

ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ В ГУМАНІТАРНІЙ ПЛОЩИНІ: ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ АСПЕКТИ

Анотація. Дослідження зорієнтоване на виявлення загроз національній безпеці в гуманітарній сфері, пов'язаних з потребою окреслення ціннісно-смыслового наповнення в умовах соціальних зрушень, воєнних дій та ціннісної кризи, адже актуалізація історико-культурного спадку та етнонаціональних процесів накладається на аксіологічно неоднорідний та фрагментарний сучасний соціокультурний простір.

Складність формування політики національної безпеки в тому, що вона має увібрати суспільні, економічні, політичні та культурні ознаки єдності, репрезентувати національний простір, не заперечуючи права відтворення інших ідентичностей. Тому ключовим є творення спільного соціокультурного простору як горизонтальної солідарності суспільства, заснованого на ціннісних домінантах національної ідентичності. За концептуальну основу до такого підходу варто взяти поняття національних цінностей, оскільки воно, поряд із поняттям національних інтересів, найбільш повно відображає специфіку гуманітарної сфери. Важливою підставою подальшого відтворення українства в Україні та за кордоном є субстанційно-духовні надбання й етнонаціональні традиційні виміри, які становлять основу національного буття України та дозволяють відчувати постійний зв'язок з Батьківщиною.

У статті актуалізується увага на недостатньому відображенні гуманітарної проблематики, ролі національних цінностей у формуванні національних інтересів і цілей в стратегічних безпекових документах України. Реакції держави у безпековому вимірі вимагає факт конструювання фейкових ідентичностей та підживлення сепаратистських тенденцій в регіонах України, як елемент гібридної війни. Врахування національних ціннісно-смыслових домінант при розробці законодавчих документів в освітньому середовищі, мовному питанні, етнокультурних процесах дозволить прогнозувати конфліктні ситуації, безпекові загрози та розробляти механізми уникнення кризи.

Ключові слова: національна безпека, гуманітарний простір, національні цінності, етнонаціональні ідентитети, ідентичність, українство, культуротворення, соціокультурні трансформації, українознавство, інформаційна агресія.

Olena Hazizova
PhD in History,
Head of the Department of Educational Technologies
and Popularization of Ukrainian Studies,
Research Institute of Ukrainian Studies, Kyiv

THREATS FOR NATIONAL SECURITY IN THE HUMANITARIAN SPACE: VALUE- AND SENSE-BEARING ASPECTS

Abstract. The research is aimed at disclosing the threats to national security in the humanitarian sphere related to the need of outlining value- and sense-bearing contents in terms of social shifts, military actions, and an axiological crisis, as the actualization of historical and cultural heritage and ethnonational processes overlaps with the axiologically inhomogeneous and fragmentary modern sociocultural space.

The complexity of national security policy formation is due to the fact that it must encompass social, economic, political, and cultural features of unity; create national space without denying the right to represent other identities. Thus, it is crucial to form the common sociocultural space as horizontal solidarity of the society based on the national identity's dominant values. The notion of national values must serve as a conceptual basis for such an approach as, along with the notion of national interests, it most fully depicts the specifics of the humanitarian sphere. The legacy of substance and spirit, as well as traditional ethnonational dimensions, which are fundamental for the national being of Ukraine and allow feeling a constant connection with the Motherland, form an essential foundation for the further representation of Ukrainians and their culture in Ukraine and abroad.

The article draws attention to the insufficient depiction of humanitarian problems, the role of national values in the formation of national interests and goals in the strategic security documents of Ukraine. The fact of constructing fake identities and nourishing separatist tendencies in the regions of Ukraine as an element of hybrid warfare requires the state's reaction. Consideration of dominant meanings and values when working on legal documents in the educational field, language issue, and ethnocultural processes will allow the prognosis of conflict situations, security threats, and elaboration of tools to avoid the crisis.

Keywords: national security, humanitarian space, national values, ethnonational identities, identity, Ukrainian culture, formation of culture, sociocultural transformations, Ukrainian studies, information aggression.

Постановка проблеми. Усім відома фраза «залізного канцлера» Німеччини О. фон Бісмарка «Ворог іде туди, де програє вчитель і священик». Стан безпеки держави безпосередньо залежить від рівня національної самосвідомості і самоповаги її громадян, характеру взаємин представників різних національностей і національних угруповань, особливостей етнічних, демографічних і соціально-культурних процесів в Україні. Збройна агресія РФ у 2014 р., внаслідок якої було анексовано АР Крим та окуповано окремі райони Донецької та Луганської областей, актуалізувала роль засобів «м'якої» сили для досягнення воєнно-політичних та зовнішньополітичних цілей. У ході гібридної війни проти України РФ у свідомості населення окремих регіонів був створений сприятливий ґрунт для поширення антиукраїнських, сепаратистських настроїв, що поставило на перший план серед пріоритетів гуманітарної безпеки держави політику формування національних ціннісно-смыслових ідентитетів українського суспільства, відновлення історичної пам'яті, загальнонаціонального історичного нарративу.

Аналіз наукових публікацій. Аксиологічні засади вироблення державної політики у сфері національної безпеки стали об'єктом уваги вітчизняних учених П. Гай-Нижника, Г. Ситника, О. Власюка, В. Горбуліна, В. Горлинського, С. Здіюрука, А. Качинського, В. Кожінова, В. Ліпкана, О. Литвиненка, В. Чалого, Л. Чупрія, І. Кіраха та ін. Загрози національній безпеці в гуманітарній площині фундаментально досліджують науковці Національного інституту стратегічних досліджень [1; 14].

На думку П. Гай-Нижника, Л. Чупрія, саме національні цінності, національні інтереси є головними структуроформуючими чинниками системи забезпечення національної безпеки [5, с. 465]. За висновком Г. Ситника, «національні цінності вирішальною мірою визначають сутність, цілісність і стійкість; інтереси – структуру й характер; цілі – конфігурацію і спрямованість формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки» [23, с. 12–13]. Згідно з цим підходом гуманітарна сфера, як зазначає І. Каріх, визначається в основному світоглядно-ціннісними аспектами суспільного життя, а відповідна політика має на меті передусім вплив на суспільну свідомість, культуру, психологію як окремого індивіда, так і суспільства в цілому [15].

Мета статті. Дослідження спрямоване на визначення ціннісно-смыслового наповнення державних стратегій в освітньому середовищі, мовному питанні, етнокультурних процесах з метою

прогнозування конфліктних ситуацій та виявлення загроз національній безпеці в гуманітарній площині в умовах воєнних дій, інформаційної агресії РФ.

Виклад основного матеріалу. Загрози національній безпеці в гуманітарній сфері України викликають потребу зміцнення національного підходу до формування цінностей та пріоритетів. Результативність гуманітарної політики та її вплив на стан національної безпеки України тісно пов'язані з дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників. О. Власюк до внутрішніх чинників консолідації українського народу на основі загальнонаціональних інтересів і загальнолюдських цінностей відносить: розвиток національної самосвідомості, побудову системи цінностей демократичного суспільства та універсальних норм людського спілкування, відновлення історичної пам'яті українського народу, утвердження української мови та культури за всілякого сприяння мовно-культурному розвитку національних меншин, державна підтримка науки та освіти тощо. Зовнішні чинники поділяються на такі, що сприяють духовному й інтелектуальному розвитку українського народу, чи гальмують його. До перших слід відносити насамперед національно-культурний потенціал і реальні дії державних та недержавних інститутів в Україні, спрямовані на національно-культурне відродження. До других належать різноманітні спроби інформаційної блокади, дії, спрямовані на пониження гідності української нації та її лідерів, дезінформацію світової громадськості щодо суті змін в Україні, на створення штучного ґрунту для міжнаціональних та міжконфесійних суперечок і конфліктів [3, с. 33-34].

Формування національних ціннісно-смыслових ідентитетів українського суспільства неможливе без ідеології, яку сповідує, відстоює та поширює держава. Відсутність національного самовизначення держави має своїм наслідком те, що сьогодні для багатьох українців російські окупанти й досі залишаються якщо не братами, то ворогами «через непорозуміння». Ідеологія держави визначає як стратегію її розвитку, напрями діяльності органів влади, так і окремішність суспільства, а в сьогоденній ситуації також і засади протистояння російській агресивній українофобській пропаганді [1, с. 287].

Проте в стратегічних документах із національної безпеки України цим питанням не приділено достатньої уваги. Зокрема, в Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 серед основних напрямів державної політики національної безпеки України забезпечення гуманітарної безпеки

відсутнє. Є лише забезпечення інформаційної безпеки, серед пріоритетів якої захист національних цінностей, зміцнення єдності українського суспільства та впровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури. У Законі України «Про національну безпеку України», ухваленому 21 червня 2018 р., № 2469-VIII відсутня будь-яка згадка про гуманітарну площину (гуманітарну безпеку, гуманітарний розвиток, гуманітарний простір, гуманітарні загрози тощо) [11]. Це стосується і Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 р., № 392/2020 [26]. Серед пріоритетних завдань стратегії визначено рішуче протистояння гуманітарній агресії, розвиток української культури як основи консолідації української нації та зміцнення її ідентичності [26].

В Україні в умовах воєнної агресії РФ та інформаційно-психологічного впливу, нав'язування чужої ідентичності відбуваються активні зміни у суспільній свідомості, у системі цінностей та ідеалів, поширенні патріотичних настроїв та посиленні єдності українського суспільства. Важливу роль в цьому процесі відіграють законодавчі ініціативи, спрямовані на відновлення історичної пам'яті.

В Указі Президента України № 534 від 1 грудня 2016 р. «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості в цій сфері» значна увага приділена збереженню історичної пам'яті Українського народу, подоланню стереотипів та пропагандистських міфів, спрямованих на руйнування його єдності [28].

Важливими кроками української влади на шляху руйнування російсько-радянських історичних стереотипів в українській національній свідомості стало ухвалення 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакету законів про декомунізацію, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», який набрав чинності 5 травня 2018 р. Починаючи з 2014 р., з метою підвищення патріотичних почуттів українського суспільства було запроваджено нові календарні пам'ятні дні, пов'язані з воєнною історією і традиціями України – День Національної гвардії України 26 березня, День пам'яті та примирення 8 травня, День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу (1944) 18 травня, День Військово-Морських Сил Збройних Сил України 5 травня, День Сил спеціальних операцій Збройних Сил України 29 липня, День захисника України 14 жовтня, День Гідності та Свободи, День Десантно-штурмових військ Збройних Сил України 21 листопада тощо.

В умовах інформаційного протистояння та продукування фейкових дезінформаційних кампаній певними політичними і громадськими проросійськими силами в українському гуманітарному просторі на шляху відновлення національної пам'яті трапляються

серйозні перешкоди у вигляді інспірованого й підтримуваного з-за кордону внутрішнього спротиву. Однією з яскравих демонстрацій такого спротиву є щорічні акції під назвою «Бессмертний полк», які проходять 9 травня в багатьох містах України, стаючи постійним джерелом конфліктів і провокацій. Пошук рішення з протидії комплексним дезінформаційним кампаніям агресора має стати одним із пріоритетних завдань цілеспрямованої гуманітарної політики України. Багато в чому ефективність дезінформаційних кампаній базується на відсутності повноцінної системи навчання медіаграмотності в Україні, що має стати одним із критичних завдань державної інформаційної політики.

Після подій Революції Гідності відбулися позитивні зміни на шляху до проведення подальшої системної мовної політики, спрямованої на подолання загроз мовній ідентичності. Під натиском громадськості було скасовано Закон України «Про засади державної мовної політики» (відомий під назвою «закону Ківалова-Колесніченка»). В аналітичному огляді «Становище української мови в Україні у 2017 році», підготовленому громадською організацією «Простір свободи», українську мову називають рідною більше українців – 68 % (дані без урахування окупованих територій). Це на 10 % більше ніж у попередні п'ять років. [1, с. 289].

На зміцнення позицій української мови в засобах масової інформації спрямований Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» від 23.05.2017 № 2054-VIII, який встановлює на телебаченні обов'язкові щотижневі квоти передач і фільмів українською мовою. Йдеться про 75 % державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60 % – для місцевих, а також 75 % державної мови для програм новин на телебаченні [8]. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» від 16.06.2016 № 1421-VIII, частка україномовних програм мала поступово збільшуватися до 60 %, а частка пісень українською мовою – 35 % [9]. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова, проведеного з 14 по 19 серпня 2020 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, мовні квоти підтримують 65% українців. Абсолютне схвалення цієї ініціативи – на Заході (95%). У Східному ж регіоні 38% підтримують і 56% проти. Також опитування показало, що більшість українців (52%) вважають, що в Україні не порушують прав російськомовних громадян. Ще 26% вважають, що права російськомовних в окремих випадках порушуються, 10% говорять про постійні порушення [2].

Стратегічним ресурсом культурного, духовного та ідеологічного розвитку суспільства виступає кінематографія. Починаючи з 2014 р. відбувається суттєве збільшення видатків на створення та популяризацію вітчизняних фільмів, серед яких

значна частка патріотичних кінострічок. Голова Державного агентства України з питань кіно П. Ілленко у звіті за 5 років відзначив, що у 2014–2019 рр. було знято 173 фільми (23 анімаційних, 67 ігрових повнометражних, 24 ігрових короткометражних, 56 неігрових і 3 літописні матеріали), розпочато виробництво 194 нових фільмів, вийшло в прокат 110. Якщо у 2014 р. до сфери прокату національних фільмів надійшло 1,1 млн грн, то у 2019 р. – вже 22,6 млн грн [7]. Тоді як для порівняння з 2004 по 2013 рр. у вітчизняний прокат вийшло біля 35 українських стрічок. За державної підтримки Уряду та Міністерства культури України, в рамках виконання бюджетної програми «Виробництво (створення фільмів патріотичного спрямування», у 2019 р. планувалося завершення 49 фільмів. Серед них: «Заборонений» (Р.Бровка), «Ціна правди» (А.Холланд), «Чорний ворон» – екранізація українського бестселера В.Шкляра, «Додому» (Н.Алієва) в головній ролі А.Сеїтаблаєв відомий своїми режисерськими роботами над фільмами «Хайтарма», «Чужа молитва», «Кіборги», «Захар Беркут». Попри очевидні здобутки вітчизняної кінематографії, в телевізійному просторі мало демонструється українських стрічок, які репрезентують національну ідентичність. Наприклад, 14 жовтня 2020 р., в День захисника України, серед провідних українських каналів українське патріотичне кіно можна було подивитися лише на кількох: ICTV (т/с «Кіборги», т/с «Доброволець», х/ф «Червоний»), Київ TV (Документальні фільми: «Висота 307:5», «Війна на нульовому кілометрі», «На схід», «Луганський форпост»), UA:Перший (д/ф «Вибір»), телеканал «Україна» (х/ф «Захар Беркут» (1972), 1+1 в нічний час (фільми «Черкаси» о 22.10, «Чорний ворон» о 00.10 і «Крути 1918» о 02.25). Проте в найбільш затребуваний ефірний час з 17.30 до 22.15 демонструвалися серіали «Скажене весілля» і «Скажене весілля» – 2. Тоді як на більшості популярних телеканалів, зокрема на «Інтері», «Новому каналі», «СТБ», патріотичного українського кіно і загалом передач на патріотичну тематику в цей день не було взагалі.

Роль української мови як фактора єдності українського суспільства і національної безпеки України визначена в Законі України №2704-VIII від 25.04.2019 «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закон передбачає поступовий перехід на українську мову навчання в усіх школах країни [10]. Уже з вересня 2020 р. низка російськомовних шкіл повинні були перейти на навчання українською. Проте деякі критики вважають таке рішення дискримінаційним для нацменшин та вимагають його перегляду. Зокрема, на розгляд парламенту винесений проєкт закону члена фракції «Слуга народу» М.Бужанського № 2362 від 31.10.2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо навчання державною мовою в закладах освіти», яким пропонується відтермінувати цей перехід до 2023 року [20].

Для забезпечення сталого розвитку держави одним із головних завдань освітньої політики має стати формування в учнів та молоді національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності. Ціннісний потенціал освіти відображено в нових законодавчих документах. Зокрема, пріоритети виховного процесу в освітньому просторі України визначено в «Стратегії національно-патріотичного виховання», затвердженій Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019, в основу якої покладено ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства, формування патріотизму та утвердження національних цінностей. Основними складовими національно-патріотичного виховання є: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання [17].

У новому Законі України від 16.01.2020 № 463-IX «Про повну загальну середню освіту» звертається увага, що виховний процес є невід’ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина...» [12].

У Концепції державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р) визначено головну мету Нової української школи – виховання інноватора та громадянина, здатного на основі самостійного аналізу найрізноманітнішої інформації ухвалювати відповідальні рішення, дотримуючись прав людини та захищаючи інтереси особистості, громади, суспільства й держави [22].

З метою формування в учнів цілісної картини світу під час опанування соціального досвіду в межах НУШ з’явився новий інтегрований курс «Я досліджую світ». Він об’єднує 3 галузі: природничу, громадянську та історичну, соціальну та здоров’язбережувальну. На нашу думку, задля забезпечення компетентнісного підходу в освіті та формування патріотичних якостей підростаючого покоління доцільно було б до інваріантної складової навчального плану ввести курс «Українознавство», що теоретично інтерпретує ідею українськості в різних сферах наукових знань й у різних навчальних дисциплінах – в історії, літературі, етнопсихології, мові, географії тощо [29, с. 98]. На жаль, сьогодні «Українознавство» як курс за вибором вивчається лише в окремих закладах освіти і з кожним роком простежується зменшення їх кількості.

У сфері вищої освіти загрозливим є постійне скорочення викладання дисциплін суспільно-гуманітарного циклу (зокрема, української мови та літератури, національної та світової історії, правознавства, суспільствознавства). Враховуючи фундаментальний ціннісно-світоглядний та національно-консолідаційний потенціал цих дисциплін,

вважаємо за доцільне актуалізацію на державному рівні проблематики обов'язкового вивчення суспільних і гуманітарних наук у непрофільних вищих закладах освіти та їх ціннісного наповнення.

З огляду на чисельність української діаспори, яка прагне зберегти своє коріння і допомогти Україні у відстоюванні її незалежності, ключовим завданням є підтримка українознавчих шкіл за кордоном. Погоджуємося з думкою Л.Сорочук, що основна увага має бути зосереджена на освіту, організацію навчання українською мовою, забезпечення підручниками й книгами, створення умов для повноцінного й гармонійного навчання й виховання дітей українських родин у зарубіжжі й подальшого навчання у вищих навчальних закладах як в країнах проживання, так і в Україні [24, с.255].

У 2019 р. МОН України була затверджена навчальна програма українознавчого курсу «Я і Україна», яка розрахована на фахівців українських освітніх закладів за межами України, учителів суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя, а також батьків, які виховують своїх дітей на традиціях української національної культури [16]. Проте сьогодні фактично відсутні навчальні підручники та посібники для українознавчих шкіл за кордоном. Це є суттєвою проблемою для вчителів, які вимушені адаптувати мало придатні для закордоння підручники для закладів освіти України. Через брак державної підтримки і забезпечення українського освітнього процесу за кордоном вчительська спільнота намагається шляхом консолідації зусиль самостійно шукати шляхи виходу з цієї ситуації. Нещодавно українські вчителі в Нідерландах підготували серію українознавчих воркбуків «Глина» для дітей 4–6 і 7–9 років.

Визначальним чинником формування державної політики на засадах духовно-інтелектуального ціннісного національно орієнтованого розвитку українства є сфера науково-технічної діяльності. На необхідності пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти наголошується у Законі України від 26.11.2015 № 848-VIII «Про наукову і науково-технічну діяльність», у ньому закріплено амбітний показник, що держава забезпечує бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 % ВВП України [13]. Імплементоване цим законом забезпечення бюджетного фінансування наукової діяльності, підвищення її престижності, підтримку та заохочення молодих вчених не виконується, витрати на науку в Україні постійно зменшуються (з 0,75% у 2010 р. до 0,47% у 2018 р.). [21].

З початком Революції Гідності, протестними акціями 2013–2014 рр. з метою безпосередньої різнобічної підтримки учасників Майдану найнеобхіднішими і найпотрібнішими засобами почав формуватися активний волонтерський рух. Однією з характерних особливостей українського волонтерства є його національно-патріотична спрямованість. Засновниця «Української Волон-

терської Служби» Анна Бондаренко так окреслила ціннісно-мотиваційну сферу осіб, зайнятих волонтерською діяльністю: «Зазвичай люди приходять у волонтерство через одну з таких причин: перша – це коли хочуть бути причетними до чогось цінного й великого; друга – заради саморозвитку, досягнень, власного розвитку та змін у своєму житті; є люди, які приходять у волонтерство, бо вони хочуть керувати і проявити себе і свій лідерський потенціал, і ще одна група – це люди, які самі отримали певний досвід, стикнулися з соціальною проблемою з друзями або у родині, і вони хочуть розв'язати конкретну проблему» [4]. Сьогодні в суспільному і науковому дискурсі України найбільш значущим результатом Революції Гідності, крім усвідомлення українцями необхідності побудови національної держави, вважається виникнення волонтерського руху як важливої складової громадянського суспільства і головної рушійної сили реформування країни.

В умовах військових дій на Сході України, окупації АР Крим та частини Донецької і Луганської областей Україна вперше в історії незалежності зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції. Станом на грудень 2019 р., за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1430111 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей та АР Крим [18]. За даними звіту Центру моніторингу внутрішніх переміщень (IDMC) і Норвезького комітету з питань біженців (NRC) за 2017 р., Україна опинилася на першому місці в Європі та на 9 місці серед країн з найбільшою кількістю переселенців [6]. Новим викликом для українського суспільства постала проблема визначення ціннісних пріоритетів, пошуків культурних кодів, дискурсів, котрі б допомогли сформувати почуття належності внутрішньо переміщених осіб до нових громад. І хоча в процесі інтеграції ВПО у нові територіальні громади простежуються певні соціокультурні конфлікти, переважно через усталені стереотипи по відношенню до ВПО (чужі за духом, підтримують «Русский мир», не поважають українську мову, культуру тощо), різні дослідження підтверджують високий рівень інтеграції ВПО в приймаючі громади. Так, за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології на замовлення Агентства ООН у справах біженців (лютий – березень 2016 р.) майже всі опитані ставляться до вимушених переселенців із Донбасу та Криму позитивно (по Україні – 43%, у місцях найбільшої концентрації переселенців – 58%) або нейтрально (47 і 34%); українці схильні сприймати переселенців як громадян, які мають рівні права з іншими та які стали заручниками ситуації і потребують підтримки (по Україні – 89%, у місцях найбільшої концентрації – 96%) [25].

Важливою складовою національно-ціннісної сфери гуманітарної безпеки України є етнокультурне відродження народів, що постраждали від різних форм

геноциду. Особливого значення набули проблеми, пов'язані з поверненням та облаштуванням в Україні депортованих народів, зокрема кримськотатарського як корінного народу України. Важливим кроком у вирішенні кримськотатарського питання стало прийняття 20 березня 2014 р. Верховною Радою України Постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави» [19]. 17 квітня 2014 р. було прийнято Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 1223-VII [17, с. 1010–1011]. Указом Президента України від 3 листопада 2014 р. № 841/2014 «Положення про Уповноваженого Президента України в справах кримськотатарського народу» [17, с. 1018]. 12 листопада 2015 р., через 71 рік після трагедії кримськотатарського народу, Верховна Рада України прийняла Постанову № 792-VIII «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» [17, с. 1020]. Наразі задля забезпечення прав кримськотатарського народу в Україні необхідним бачиться ухвалення законодавчих актів «Про статус кримськотатарського народу в Україні»; «Про кримськотатарську мову в Україні»; «Про корінні народи в Україні».

Висновки і пропозиції. Військова агресія РФ, анексія АР Крим, гібридна війна з РФ зробила очевидним той факт, що здатність протистояти ворогу формується не лише на рівні військових дій, але й на рівні світогляду, складовою якого є формування системи національних цінностей, мовної, освітньої й етнокультурної політики та повернення історичної пам'яті. В законодавчих документах, прийнятих після 2014 р., особливий акцент зроблено на культурний, духовний та ідеологічний розвиток українського суспільства, зміцнення національної єдності, національно-патріотичне виховання учнівської молоді тощо. Попри значні здобутки української влади, виявлено проблемні зони аксіологічних вимірів державної безпеки, зокрема в ідеологічному протистоянні в умовах гібридної війни, державницьких підходах до формування патріотичного контенту в інформаційній сфері, викладових українознавчих практиках сучасної освіти, підтримці українського шкільництва за кордоном тощо. Також визначено недостатню присутність гуманітарної складової у стратегічних документах із національної безпеки України. Зважаючи на це, необхідним бачиться ухвалення Стратегії української гуманітарної політики, метою якої буде формування єдиного підходу органів державної влади до проблем національного ціннісно-сміслового наповнення гуманітарного простору України як важливого консолідуючого чинника розвитку українства, подолання стереотипів та пропагандистських міфів, інформаційної агресії РФ. Важливим є внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України», в якому необхідно чітко окреслити безпекові загрози в гуманітарній сфері, актуалізувати її аксіологічну складову.

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с.

2. Більшість українців підтримують мовні квоти. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3097335-bilsist-ukrainciv-pidtrimuut-movni-kvoti.html>.

3. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. 528 с.

4. Волонтерство – це спосіб формування ідентичності людини, ціннісної основи та проактивної позиції», – засновниця «Української Волонтерської Служби» Анна Бондаренко. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92763>.

5. Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. Гілея. 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 465–471.

6. Global Report on Internal Displacement 2018. Retrieved from. URL: <http://www.internaldisplacement.org/global-report/grid2018>.

7. За 5 років у прокат вийшли 110 українських фільмів, які заробили сотні мільйонів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2764558-za-6-rokiv-u-prokat-vijsli-110-ukrainskih-filmiv-aki-zarobili-473-miljoni.html>.

8. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» від 23.05.2017 р. № 2054-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text>.

9. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» від 16.06.2016 № 1421- VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text>.

10. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» №2704-VIII від 25.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

11. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

12. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

13. Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII «Про наукову і науково-технічну діяльність». URL: <http://science.univ.kiev.ua/upload/iblock/810/810a7bdbcb2286807c0ecc7f594075fc.pdf>.

14. Зубченко С. О. Гуманітарна складова у стратегічних документах із національної безпеки України. Аналітична записка. Серія «Гуманітарний розвиток». № 3. 2019. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-zubchenko-humanitarian-policy-3-2019-1.pdf>

15. Каріх І. В. Інституційно-правові засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 21.01.01. Сумський державний університет; Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. 218 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/*public/File/2019_01_17/dis_Kari_kh.pdf

16. Котусенко О., Михайловська Н., Ціпка А., Бойко Т., Газізова О. Краснодемська І. Хоменко О. Бойко С. Навчальна програма з курсу українознавства для суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя. Українознавство. №1 (70). 2019. С. 110–133.

17. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання: упоряд.: О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блащук, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. Київ: ТОВ «Видавництво «Клію», 2016. 1092 с.

18. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18030.html>.

19. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». Офіційний сайт ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>.

20. Проєкт Закону від 31.10.2019 № 2362 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо навчання державною мовою в закладах освіти». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67249

21. Репко Марія, Касперович Юлія. Скільки коштів витрачають на науку в університетах? Аналітична записка. URL: <https://ces.org.ua/money-for-science/>.

22. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80>.

23. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2004. 36 с.

24. Сорочук Л. Етнокультурна традиція українства у контексті світового культурного простору. Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 252–256.

25. Ставлення українців до переселенців не змінилось за два роки з початку кризи – дослідження Агентства ООН у справах біженців. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinytsestr/news/3888-stavlenniaukraintsiv-do-pe-reselestantsiv-ne-zminylos-zadva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhenniaahentstva-onu-u-spravakh-bizhentsiv>.

26. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL:

<https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

27. Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11>

28. Указ Президента України № 534 від 1 грудня 2016 р. «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості в цій сфері» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5342016-20814>

29. Ціпка А., Бойко Т., Газізова О., Бойко С. Програма курсу за вибором «Українознавство» для 5-11 класів закладів загальної середньої освіти України. Українознавство. 2020. № 1 (74). С. 98–147.

References

1. Analitichna dopovid' do Schorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovysche Ukrainy v 2017 rotsi». Kyiv: NISD, 2017. 928 p. (in Ukrainian).

2. Bil'shist' ukraintsiv pidtrymuut' movni kvoty. Ukrinform. URL: <https://vuv.ukrinform.ua/rubrics-sotsiety/3097335-bilsist-ukraintsiv-pidtrimuut-movni-kvoty.html>. (in Ukrainian).

3. Vlasiuk O. S. (2016). *Natsional'na bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishnoi polityky*: Vybr. nauk. pratsi. Kyiv: NISD, 2016. 528 p. (in Ukrainian).

4. Volonterstvo – tse sposib formuvannia identychnosti liudyny, tsinnisnoi osnovy ta proaktyvnoi pozytsii, – zasnovnytsia «Ukrains'koi Volonters'koi Sluzhby» Anna Bondarenko. URL: <http://vuv.nrtsu.gov.ua/nevs.html?nevsID=92763>. (in Ukrainian).

5. Haj-Nyzhnyk, P. and Chuprij, L. (2014). “National interests, national values and national goals as structure forming factors of national security policy”, *Hileia*, vol. 84 (No. 5), Pp. 465–471. (in Ukrainian).

6. Global Report on Internal Displacement 2018. Retrieved from. URL: <http://vuv.internaldisplacement.org/global-report/grid2018>. (in English).

7. Za 5 rokiv u prokat vyjshly 110 ukrains'kykh fil'miv, iaki zarobyly sotni mil'joniv. URL: <https://vuv.ukrinform.ua/rubrics-tsulture/2764558-za-6-rokiv-u-prokat-vijsli-110-ukrainskih-filmiv-aki-zarobili-473-miljoni.html>. (in Ukrainian).

8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy schodo movy audiovizual'nykh (elektronnykh) zasobiv masovoi informatsii» vid 23.05.2017 r. № 2054-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2054-19#Tekht>. (in Ukrainian).

9. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy schodo chastky muzychnykh tvoriv derzhavnoi movoi u prohramakh teleradioorhanizatsij» vid 16.06.2016 № 1421- 1421-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/1421-19#Tekht>. (in Ukrainian).

10. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy iak derzhavnoi» №2704-VIII vid 25.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2704-19#Tekht>. (in Ukrainian).

11. Zakon Ukrainy «Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy» vid 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2469-19#Tekht>. (in Ukrainian).

12. Zakon Ukrainy «Pro povnu zahal'nu seredniu osvitu» vid 16.01.2020 № 463-IKh. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/463-20#Tekht>. (in Ukrainian).

13. Zakon Ukrainy vid 26.11.2015 № 848-VIII «Pro naukovu i naukovo-tehnichnu diial'nist'». URL: <http://stsientse.univ.kiev.ua/upload/iblotks/810/810a7bdbtsb2286807ts0etsts7f594075fts.pdf>. (in Ukrainian).

14. Zubchenko S. O. (2019) *Humanitarna skladova u stratehichnykh dokumentakh iz natsional'noi bezpeky Ukrainy*. Analichna zapyska. Seriya «Humanitarnyj rozvytok». № 3. 2019 URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-zubchenko-humanitarian-politsy-3-2019-1.pdf>. (in Ukrainian).

15. Karikh I. V. (2018) *Instytutsijno-pravovi zasady polityky natsional'noi bezpeky v humanitarnij sferi*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata politychnykh nauk: 21.01.01. Sums'kyj derzhavnyj universytet; Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'. Kyiv, 2018. 218 p. URL: http://old2.niss.gov.ua/*publits/File/2019_01_17/dis_Karikh.pdf(in Ukrainian).

16. Kotusenko O., Mykhajlovs'ka N., Tsipko A., Bojko T., Hazizova O. Krasnodems'ka I. Khomenko O. Bojko S. Navchal'na prohrama z kursu ukrainoznavstva dlia subotnykh ta nedil'nykh shkil ukrains'koho zarubizhzhia. *Ukrainoznavstvo*. №1 (70). 2019. Pp. 110–133. (in Ukrainian).

17. BAZHAN, O., comp., et al. (2016). *Crimea under Social and Political Transformations (1940–2015)*. Collected Documents and Materials. 2nd ed. Kyiv: Klio, 1092 p. (in Ukrainian).

18. Ministry of Social Policy of Ukraine. [online] Available at: <https://www.msp.gov.ua/news/18030.html> (in Ukrainian).

19. Resolution of Verkhovna Rada of Ukraine “On the Declaration of Verkhovna Rada of Ukraine as for the Guarantee of Rights of Crimean Tatar People as Part of the Ukrainian State”. [online] Official Website of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> (in Ukrainian).

20. Proiekt Zakonu vid 31.10.2019 № 2362 «Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo navchannia derzhavoiu movoiu v zakladakh osvity». URL: http://v1.ts1.rada.gov.ua/pls/zveb2/vebprots4_1?pf3511=67249(in Ukrainian).

21. Repko Mariia, Kasperovych Yuliia. Skil'ky koshtiv vytrachaiut' na nauku v universytetakh? Analichna zapyska. URL: <https://ces.org.ua/money-for-science/> (in Ukrainian).

22. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 hrudnia 2016 r. № 988-r Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahal'noi seredn'oi osvity «Nova ukrains'ka shkola» na period do 2029 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/988-2016-%D1%80>. (in Ukrainian).

23. Sytnik, G.P. (2004), “Public administration in the field of national security of Ukraine: Theory and Practice”, Dr. Sc. Thesis, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv, 2004. 36 p. (in Ukrainian).

24. Sorochuk L. Etnokul'turna tradytsiia ukrainstva u konteksti svitovoho kul'turnoho prostoru. *Ukrainoznavchij al'manakh*. 2015. Vyp. 18. Pp. 252–256. (in Ukrainian).

25. The Attitude of Ukrainians to Displaced Persons Has Not Changed in Two Years since the Crisis – a Study by the UN Refugee Agency. [online] Available at: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/3888-stavlenniaukraintsiv-do-pereseleentsiv-ne-zminylos-zadva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhenniaahentstva-oon-u-spravakh-bizhentsiv> (in Ukrainian).

26. Stratehiia natsional'noi bezpeky Ukrainy, zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku № 392/2020. URL: <https://vvv.president.gov.ua/dotsuments/3922020-35037> (in Ukrainian).

27. Stratehiia natsional'no-patriotichnoho vykhovannia, zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 18 travnia 2019 r. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/286/2019#n11>(in Ukrainian).

28. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 534 vid 1 hrudnia 2016 r. «Pro priorytetni zakhody schodo spryannia zmitsnenniu natsional'noi iednosti ta konsolidatsii ukrains'koho suspil'stva, pidtrymky initsiatyv hromads'kosti v tsij sferi» URL: <https://vvv.president.gov.ua/dotsuments/5342016-20814>. (in Ukrainian).

29. Tsipko A., Bojko T., Hazizova O., Bojko S. Prohrama kursu za vyborom «Ukrainoznavstvo» dlia 5-11 klasiv zakladiv zahal'noi seredn'oi osvity Ukrainy. *Ukrainoznavstvo*. 2020. № 1 (74). Pp. 98–147. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.10>
УДК 304(477)

Ірина Грабовська

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ / ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНІ ДОБИ УРСР ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ГУМАНІТАРНОГО ДИСКУРСУ

Анотація. Стаття присвячена розгляду методологічної проблеми сучасного наукового гуманітарного дискурсу в Україні – співвідношенню понять «українська філософія»/ «філософія в (на) Україні» в добу УРСР. На основі короткого історичного екскурсу з історії розвитку філософського процесу на теренах України та діаспори, авторка показує, наскільки складним є завдання віднесення певних філософських теорій, ідей та постатей мислителів до однієї із зазначених категорій. У статті проведено аналіз існуючих розробок із даного питання, а також запропонована авторська версія його вирішення. Запропоновано також орієнтуватись на підхід, розроблений Віленом Горським, при вирішенні питання співвіднесення понять «української філософії»/«філософії в (на) Україні» в добу УРСР.

У висновках акцентовано увагу на тому, що, попри те, що питання «української філософії»/«філософії в Україні» радянського періоду певним чином викладено і вирішено навіть на рівні підручників із філософії, воно все ще залишається відкритим. Але, вочевидь, «остаточного і безповоротного» вирішення цієї дилеми ніколи не будемо мати, зокрема, і через певну умовність такого поділу, який все ж має сенс як символічне означення крайніх позицій у розвитку філософії на цих землях у добу УРСР, як і власне всієї гуманітарної культури загалом. Щодо пошуку критеріїв віднесення певного явища чи постаті до української філософії, він, безумовно, повинен продовжуватись при врахуванні принципу співвіднесеності низки критеріїв, які зрештою дозволять оцінити певне філософське явище як цілісність з точки зору розширення саме українського культурного кола через поглиблення його саморефлексії та самокритики.

Ключові слова: Україна, українська філософія, філософія в (на) Україні, доба УРСР, культурне коло, Вілен Горський, Дмитро Чижевський.

Iryna Grabovska

PhD in Philosophy, Senior Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN PHILOSOPHY / PHILOSOPHY IN UKRAINE IN THE TIME OF UKRAINIAN SSR AS A PROBLEM OF MODERN HUMANITARIAN DISCOURSE

Abstract. The article is devoted to the consideration of the methodological problem of modern scientific humanitarian discourse in Ukraine - the relationship between the concepts of "Ukrainian philosophy" / "philosophy in Ukraine" in the days of the USSR. Based on a brief historical digression on the history of the philosophical process in Ukraine and the Diaspora, the author shows how difficult it is to assign certain philosophical theories, ideas and figures of thinkers to one of these categories. The article analyzes the existing developments on this issue, as well as proposes the author's version of its solution. It is also proposed to focus on the approach developed by Vilen Horsky in addressing the issue of correlating the concepts of "Ukrainian philosophy" / "philosophy in Ukraine" in the days of the USSR.

The conclusions emphasize that, despite the fact that the issue of "Ukrainian philosophy" / "philosophy in Ukraine" of the Soviet period is in some way set out and resolved even at the level of philosophy textbooks, it still remains open. But, obviously, we will never have a "final and irreversible" solution to this dilemma, in part because of a certain conditionality of such a division, which still makes sense as a symbolic definition of extreme positions in the development of philosophy in these lands in the USSR, as well as the whole humanitarian culture in general. As for the search for criteria for assigning a certain phenomenon or figure to Ukrainian philosophy, it should certainly continue, taking into account the principle of correlation of a number of criteria that will ultimately assess a certain

philosophical phenomenon as a whole in terms of expanding the Ukrainian cultural circle through deepening its self-reflection.

Keywords: *Ukraine, Ukrainian philosophy, philosophy in Ukraine, the time of the Ukrainian SSR, cultural circle, Vilen Horsky, Dmytro Chyzhevsky.*

Однією із дражливих тем, яка фактично одразу актуалізувалася після отримання Україною незалежності у 1991 р. та із розвитком процесу «відмови» від советського минулого, стала тема наявності/відсутності української філософії доби УРСР. Питання ставилось настільки гостро, що мова йшла про можливість неіснування Інституту філософії тоді вже НАНУ. Навіть висловлювалась вимога закриття цього «головного ідеологічного рупору КПСС і тоталітаризму в Україні». Причини для формування такої думки були, хоча «головним рупором» Інститут філософії насправді ніколи не був, кілька його працівників на початку 1970-х були заарештовані чи звільнені з роботи, а під час перебудови значна частина філософів узяла участь у демонтажі тоталітарної та колоніальної систем. Втім, були і серйозніші причини – мовляв, академічної української філософії та гуманітаристики на загал немає – є тільки окремі постаті дисидентів. Як зазначав філософ В. Лісовий, «скептичне ставлення до української філософії, що у крайніх випадках призводить до заперечення існування української філософії, значною мірою зумовлене недостатньою ознайомленістю з інтелектуальними здобутками українців, у т.ч. і в галузі філософії» [10, с.30].

«Переоцінка цінностей» у галузі філософії активно розпочалась у 60-ті-початок 70-х рр. ХХ ст., під час так званої «хрущовської відлиги», зазначав В. Шинкарук. Рефлексію над пройденим та досягнутим на філософському терені періоду УРСР після початку горбачовської перебудови, а особливо ж після отримання Україною незалежності варто розглядати як другу хвилю самоаналізу філософською та більш широкою інтелектуальною громадськістю реальних здобутків філософії України за увесь період советської влади на цих землях [17, с.57-72].

Сьогодні вже напрацьований певний корпус текстів, від наукових, суто академічних, до науково-популярних та підручникових, у яких розглядається феномен філософії в Україні та власне української філософії доби УРСР як факт. Ці роботи обґрунтовано доводять, що філософія в радянській Україні таки була. Але поглиблене вивчення цього питання висуває низку нових проблем, а саме: а яка це філософія? Чи справді філософією можна назвати все те, що існувало в УРСР під цією назвою? Чи усі періоди функціонування філософських інституцій того періоду можна справді віднести до повноцінної філософської діяльності? Які періоди найбільш продуктивні у філософському плані в межах епохи УРСР? Тощо. Зрештою, всі ці питання виводять на основне методологічне для філософського розмислу запитання: чи існує національна українська філософія і чим, власне, відрізняється національна філософія від філософії як такої? До того ж

«...виникає питання про критерії віднесення індивідуального суб'єкта філософування до певної національної культури» [14], як і філософської теорії чи кола ідей.

Наведені вище проблеми залишаються актуальними і для нашого часу та даного дослідження. Зрештою, для будь якого дослідження важливим моментом є прагнення до порозуміння, якого, на думку філософа С. Кримського, важко досягти, не дотримуючись «принципу єдності концепту – єдності розуміння вживаних термінів. ... людям, які вступають у герменевтичні відносини, необхідно виробити єдність концепту» [11, с.276].

Для України доби УРСР зазначена методологічна проблема конкретизується у з'ясуванні питання відмінності української філософії від філософії в Україні (для того часу: на Україні).

Варто зазначити, що наведене вище питання повставало перед українськими філософами навіть і в добу УРСР, хоча, здавалось би, в епоху «єдино верного учення» навіть постановка цієї проблеми була неможливою. Класовий підхід виключав будь які різночитання у трактуванні тієї чи іншої філософської теорії чи постаті філософа. Ці феномени ставали легітимними, якщо вони слугували справі пролетаріату і йшли жорстко у річищі марксизму-ленінізму, на певному етапі до цієї двочленки ще додавалось «сталінізму». Саме такі потрапляли у коло дозволених для дослідження, вивчення і подальшого викладання у вузах. Якщо ж ні, їхні носії оголошувались буржуазними націоналістами або ж їхніми посіпаками, а самі теорії рішуче викидалися «на смітник історії».

Проте, як зазначають дослідники філософського процесу на теренах України, загальноєвропейський контекст був характерною ознакою вітчизняної філософії ще у 1920-ті роки. І це стосувалось не лише марксистської, але і немарксистської філософії. Вільний рух ідей, концепцій і теорій забезпечувався свободою пересування та проживання, як фізичного, так і інтелектуального, носіїв цих ідей у європейському просторі. Наприклад, В. Винниченко з його літературно-філософськими екскурсами тих років був яскравим «європейцем», при тому що його зібрання творів друкувалося в радянській Україні. До того ж рівень освіченості професійних філософів і культурологів в УСРР був достатньо високим. Ці мислителі як правило знали декілька мов і багатьма з них вільно спілкувались і писали [Див про це детальніше: 9]. Так, наприклад, філософ Юринець, розстріляний у 30-х рр. радянською владою, знав 10 мов.

Але українізації культурного життя не судилося збутися вповні на початку ХХ ст. «В 20-ті роки тільки почали розкриватися різноманітні можливості української культури, що їм розквітнути в найближчу

епоху не судилося, - зазначав М. Попович. - З наближенням «великого перелому» ситуація в українській науці ставала дедалі драматичнішою» [15, с.599]. Дана характеристика повною мірою стосується і розвитку філософського процесу на українських землях, що перебували під владою більшовиків.

Радикальна зміна ситуації відбулася з початком 1930-х. Філософський простір України в ті роки радянською владою вже розцінювався як «засмічений петлюрівськими кадрами». Від фізичної розправи, жорстоких репресій часто могла врятувати лише втеча. Так вдалось вижити ряду філософів з України завдяки втечі до Москви. Мова йде про відомого психолога Сергія Рубінштейна, Олександра Запорожця. До Ленінграду перебрався доцент філософії з Одеси Козерюк (після таборів – письменник Сергій Снегов, добре відомий в СРСР). Можна назвати ще кількох марксистів-філософів того часу, які були знищені наприкінці 1930-х – так само, як й академік В. Юринець: академік С. Семковський, професори П. Демчук та Т. Степовий. «Вчасно переїхав до Москви психолог і філософ, доктор філософії Марбурзького університету С. Рубінштейн, відбувши п'ять років ГУЛАГу, зумів під час війни виїхати на Захід й описати розгром української філософської науки колишній студент Юринця Гр. Костюк, пережив багаторічні поневіряння в ГУЛАГу, але втратив здоров'я та філософську наснагу професор філософії К. Ярошевський» [9]. Українська філософська думка разом з її носіями вбивалась у ГУЛАГу. Доба і марксистів європейського стибу, і «червоних професорів» закінчилася; як справедливо зауважує В. Білодід, «академічну філософію в Україні було буквально розстріляно... Тому, коли в 1936 р. ВУАМЛІН ліквідували і всі інститути передавалися Академії наук УРСР, Інститут філософії припинив існування не тільки фактично, а й юридично» [1, с.39]. Контакти з Європою та світом перервалися. «Доба Комінтерну», коли існувала можливість контакту з західними марксистами, теж реально закінчилася. Фактично увесь період від 30-х р. ХХ ст. до «хрущовської відлиги» в УРСР характеризується відсутністю філософії як такої та повною заміною її ідеологією, жорстко вивіреною у відповідності до сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)».

«Значно вільнішим був розвиток української професійної філософії за межами радянської України, в тому числі й на теренах Галичини. Тут слід назвати передусім таких мислителів, як-от доктора права Дмитра Донцова, докторів філософії Дмитра Чижевського, Миколу Шлемкевича та Івана Мірчука» [9]. У 1939-43 р. склалася тяжка ситуація і для філософів-українців за межами СРСР. До закінчення Другої світової війни говорити про якийсь розвиток української філософії не випадає. Позарадянська філософія існувала, та вона жевріла на маргінесах європейського культурного простору. Після війни – табори ДіПі, потім еміграційні заклади в Європі та США, потім – українознавчі інститути у США та Канаді, окремі професори західних вишів. А те, що

було в СРСР, могло зватися філософією тільки в межах студентських гуртків із вивчення початкового курсу філософії. В УРСР чи не єдиним академічним філософом, який мав авторитет як філософ серед науковців-нефілософів, був професор Омеляновський, обізнаний у проблемах природознавства. У 1946-1952 роках – перший директор Інституту філософії АН УРСР. Усі його філософські тексти писались російською мовою. У цей період історія філософської думки в Україні, як і все українське подавалося як частка того, що нині зветься «руським миром», включно з творчістю Тараса Шевченка. Логічним завершенням цього періоду стала книга з історії філософії України. «В результаті майже шестилітньої праці було написано текст обсягом у 44 друкованих аркуші, який в 1961 р. макетували у вигляді книги і розіслали до наукових центрів республіки для обговорення... При цьому – і це вражаюча і промовиста «деталь» – історію української філософської думки викладали російською мовою!» [1, с.168-169]. Та настав інший час, частина сталінських догм відійшла в минуле, і книга ця світу не побачила.

Новий етап у розвитку філософської думки на Україні наступив після ХХ з'їзду КПРС, який став поштовхом до процесу десталінізації. З кінця 1950-х років в УРСР починається відродження української філософської думки, яке ґрунтується на так званому «автентичному марксизмі» та на тій частині ленінської спадщини, яка в минулі десятиліття перебувала на другому плані («Філософські зошити»). Ці тексти та ідеї, які в них містилися, давали змогу розвивати різні напрями філософської, соціологічної та психологічної думки. Важливими імпульсами тут стали публікації у Москві перекладів низки західних філософів ХХ століття (передусім із так званого «прогресивного табору», до якого входили, втім, такі значні постаті, як Бертран Рассел), серед них – тих, хто пізніше був оголошений ревізіоністами – як-от Роже Гароді, Жан-Поль Сартр, а також польських і чеських неортодоксальних філософів (наприклад, Адам Шафф). Почалася участь радянських філософів у міжнародних конгресах, а також безпосередні контакти з польськими та чеськими філософами з числа неомарксистів. На загал, кінець 1950-х і 1960-ті позначені розвитком української філософії в УРСР синхронно з розвитком цілої низки західних філософських течій. Хоча це і був «запізнілий», «навздоганяльний» розвиток із використанням «реверансів» у бік «мудрої партії», але зі щирими посланнями на Маркса та Леніна, на ті їхні ідеї, які засадничо суперечили сталінізму (а таких ідей вистачало, передусім не у суто політичних, а в теоретичних творах і «метафізичних» начерках «для себе»).

У цьому плані показово, що Володимир Шинкарук у 1954 році захищає кандидатську дисертацію, присвячену філософським поглядам російського «революційного демократа», як тоді

писалось, О. Радищева, а в 1964 – присвячену філософії Гегеля. Власне, його монографія «Діалектика, логіка та теорія пізнання Гегеля» - це і є дисертаційна робота. Вона одержала широке визнання. 1964 року В. Шинкарук отримав за неї Золоту медаль Гегелівського Товариства (Париж). Хоча займатися німецькою класичною філософією Шинкарук почав ще у студентські роки (закінчив філософський факультет КДУ у 1950-му), але доводилося йти «правильним» шляхом. Відтак кандидатська дисертація Шинкарука не відрізняється оригінальністю. Не були надто оригінальними і статті Шинкарука з проблем діалектичного матеріалізму, надруковані в другій половині 1950-х. Але автор писав їх українською мовою, що слугувало розвитку української філософської термінології. Проте докторська дисертація та відповідна книга Шинкарука відрізняється цілісністю бачення філософії Гегеля, прагненням актуалізувати ідеї Гегелівської феноменології та іманентною енергетикою. В монографії про філософію Канта, яка вийшла через 10 років, усього цього було вже значно менше – часи знову змінилися, тепер уже на гірше [Див про це детальніше: 9].

Загалом советська філософія сталінського періоду являла собою плебейський варіант марксизму, неєвропейський за своєю суттю. Тож автентичний марксизм (а якраз у другій половині 1950-х були вперше опубліковані російською мовою тексти молодого Маркса) давав можливість дуже далеко відійти від сталінської догматики та від догматики як такої, обґрунтовуючи це відходження текстами самого Маркса. Тому-то звернулися ті молоді українські філософи, які прагнули вийти за межі догматизму, до автентичного марксизму, обравши в ньому пафос повернення людини до самої себе в повнокровному діяльному бутті, у безмежжі можливостей, з ідеєю людського самоздійснення шляхом знаходження своєї цілісності (нової, найвищої) та зняття відчуження індивіда і роду, роду і природи, можливості і дійсності, сутності й існування. Акценти ставилися на дослідженні свободи як історично конкретної діяльності, де людина набуває самостійності, творячи у складі «вільно асоційованого» суб'єкта і стверджуючи своїми вчинками вселюдські цінності.

У цій атмосфері та з використанням нових можливостей філософування й будував «київську школу» П. Копнін. Як зауважив пізніше, у середині 1990-х років, активний учасник тих процесів культуролог та історик філософії Вілен Горський, «наукові інтереси П.В. Копніна були зосереджені навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання й методології наукового пізнання. Всупереч вульгарному онтологізмові та вульгарному соціологізмові, притаманному офіційно декретованій версії філософії діалектичного та історичного матеріалізму, П.В. Копнін акцентує увагу на гуманістичній спрямованості філософії. Філософія, підкреслював він, повинна зосередити увагу не на

вивченні неблаганних, не залежних від людини, «об'єктивних законів», що діють в природі й суспільстві, а на тому, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі її діяльності. Розмірковуючи над природою знання, передусім знання наукового, він прагне окреслити його в контексті сукупного досвіду, здобутого людством. Цим визначалось спрямування наукового пошуку створеної ним київської школи «логіки наукового пізнання». Видана 1965 р. під такою назвою книга підготовлена колективом, який очолив П.В. Копнін, була перекладена на ряд іноземних мов й започаткувала широку популярність цієї школи серед фахівців багатьох країн світу. Наукові інтереси Копніна були зосереджені на дослідженні проблем логіки, гносеології й методології наукового пізнання. Копнін акцентує увагу на гуманістичній спрямованості філософії. У підручниках велася мова про ідеї марксизму-ленізму як щось готове до вжитку, цілісне й доконане, а Павло Копнін проголошував марксизм «відкритою теоретичною системою» та писав, що «кожна наукова ідея – історично минулий ідеал пізнання».

Наступником, другом і учнем П. Копніна був В. Шинкарук, з ім'ям якого пов'язують антропологічний поворот в українській філософії.

Характеризуючи інтелектуальні процеси доби шістдесятників В.І. Шинкарук зазначав: «Надзвичайно складним був процес "переоцінки цінностей" у царині філософії» [17, с.57]. Ці слова можна частково віднести і до часу горбачовської перебудови та періоду української незалежності. Частково, оскільки процес осмислення здобутків філософії доби УРСР як і раніше є складним, суперечливим і непростим. Зрештою, як і вся та епоха. З іншого ж боку, «хрущовська відлига» не минулася надаремне. Вона породила цілі покоління нових філософів України, які фактично провели ревізію догматичного марксизму-ленізму-сталінізму, створивши підґрунтя для усталення нових ідей і «протягнення» філософських західних ідей у вітчизняний інтелектуальний простір. Шинкарук так описує той час: «"Хрущовська відлига" не минула безслідно. 1960-ті роки сформували і в самому Інституті, і в університеті (завдяки випускникам якого відбувалося оновлення Інституту) колектив, який виявився здатним навіть під ідеологічним "ковпаком" творчо ставити й плідно досліджувати актуальні проблеми сучасної філософської науки» [17, с.71]. І далі філософ роздумує «чим же були насправді той філософський ревізіонізм і ті "методологічні збочення" та "помилки", за які нас критикували наприкінці 60-х – на початку 70-х років? Насправді це були новації у філософських дослідженнях, що виходили за межі філософської догматики офіційних курсів діалектичного та історичного матеріалізму, побудованих головно на працях В.І. Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм" та Й.В. Сталіна "Про діалектичний та історичний матеріалізм". Про новації у розумінні предмета філософії вже

засначалося. Інші істотно пов'язані, по-перше, з поверненням до "автентичного" прочитання "раннього" Гегеля ("Феноменологія духу" та ін.) і "молодого" Маркса ("Економічно-філософські рукописи 1844 року" та ін.), по-друге, з відходом від антропологізму плехановсько-ленінської концепції діалектичного матеріалізму на засадах розробки (як засадової ідеї філософії К. Маркса) поняття суспільно-історичної *практики*, предметної *діяльності* як способу людського буття у світі (а не лише як "критерію істини"), по-третє, з розрізненням *теоретичного* (філософія, наука) та *духовно-практичного* (світогляд, релігія, мистецтво) освоєння світу, із зосередженням уваги на останньому, по-четверте, з підвищенням інтересу до філософського осмислення екзистенційних вимірів людського буття (віра, надія, любов та ін.). Дослідження цих напрямків упродовж наступних років (70 – 80-ті) приводили нас до освоєння новітньої філософської проблематики, визначальної для ХХ сторіччя, що її дослідження відбувалося вже в річищі немарксистських філософських течій» [17, с.72].

Після 1968 й особливо 1972 років можливості філософів України для бодай відносно вільного розмислу різко скорочуються. Існує певна інерція, проте на перший план висуваються не оригінальні дослідження, хоч і вони є, і цікаві (книга «Человек и мир человека», наприклад), а коментарі, дослідження чогось часткового та критика західної філософії.

Чи не чільне місце займає критика західної філософії, причому в неї йдуть і ті, хто не був «ланцюговим собакою ЦК», а зарекомендував до цього себе оригінальними мислителями. Така критика дає їм можливість вкрапляти туди щось своє, хоч і не завжди (І.В. Бичку не дозволили дати в книзі «Пізнання і свобода» останню частину дисертації, де йшлося про авторське розуміння автентично-марксистського підходу до проблеми свободи). Цікавою була критика екзистенціалізму, особливо в 1960 – на початку 1970-х, бо екзистенціалізм вважався директивними органами минувшиною. Вартою уваги була критика «Праксису». З неї було зрозуміло, що існує неортодоксальний, вельми цікавий марксизм. Акцент робився не на аналіз мови, текстів, а на алгоритми практичної дії, на гуманізацію людського буття.

Закуповувалися оригінальні тексти для бібліотек. Скажімо, антологія західної естетики містила (англійською мовою) повний текст есе Сартра «Що таке література», де було те, що вилучили при перекладі російською.

Як згадував Василь Лісовий, Володимир Шинкарук (декан філософського факультету у 1965-1968 рр., до цього – доцент, потім професор цього ж факультету) «тримався настанови, щоб викладання у Київському університеті велося українською мовою. В одній із наших розмов у 90-і роки згадував, що йому самому це далось нелегко. Йшлося про розробку української історико-філософської термінології» [12].

У 1960-ті викладання філософії та психології у низці провідних вишів УРСР велося українською мовою, були опубліковані (хоча зі значними купюрами) деякі соціально-філософські твори Івана Франка, з'явилися книги про філософські погляди класиків української культури, почалося вивчення філософської спадщини Києво-Могилянської Академії. Водночас те, що не могло бути опубліковане легально, поширювалося у Самвидаві – скажімо, машинописні копії повних текстів Франка чи книг Шлемкевича й Маланюка.

«До цього слід додати, що сам Лісовий устиг написати і захистити дисертацію з лінгвістичної прагматики, написану українською мовою. А Мирослав Попович 1971 року ще встиг випустити україномовну монографію «Логіка і наукове пізнання». Потім україномовні дисертації з філософії зникнуть, а монографії та науково-популярні книги, навіть присвячені українській культурі та філософії, аж до останніх років перебудови виходитимуть (за дуже рідкими винятками) російською мовою – скажімо, книга того ж Поповича, присвячена культурі давніх слов'ян» [9].

З 1960-х фактом стала поява позаінституційної філософської думки; йдеться не лише про оприлюднені у Самвидаві чи призначені для поширення в ньому тексти, а й про те, що іноді проривалося в підцензурних виданнях (з відповідним покаранням авторів і редакторів, яке наставало після цього). Й одним із головних сюжетів, до яких зверталася неінституційна думка, стало те, що було майже нездійсненне в рамках інституційної філософії – хіба що на рівні окремих ідей і фрагментів, – а саме філософія українського буття [Див.: 7; 8].

Від автентичного марксизму – до різних напрямів неомарксизму і часом до постмарксизму. Такими, якщо коротко, були зміни в українській професійній філософії та гуманітаристиці наприкінці 1960 – на початку 1970-х років. При цьому найбільш суспільно резонансними були неомарксистські, а з тим і відверто немарксистські гуманістичні тексти. Але прихованих постмарксистів у ті часи було небагато; ще менше було немарксистів – таких, як Євген Сверстюк, який працював в Інституті психології, але зачіпав у своїх легальних текстах філософсько-світоглядні та теоретико-методологічні проблеми.

Разом із тим в УРСР складно, м'яко кажучи, було з філософією історії й історією української філософії, не дозволялася – так, як вона дозволялася росіянам – конструктивна критика концепцій національних немарксистських мислителів і видання їхніх праць. Чи не єдиним значущим твором, який можна віднести до філософії історії, стала стаття Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966), присвячена засадничим питанням українсько-російських відносин у минулому. Автор робив висновок про невідповідність для українців і соціально-реакційний характер поглинання

Гетьманщини Московщиною: «На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені; вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодалній машині царської Росії» [2, с.533-534]. Ця робота у контексті звернення до проблематики філософського розуму прикметна тим, що вона відіграла роль своєрідного філософсько-історичного маніфесту, який протистояв істмату та потужним уже тоді ідеям «східнослов'янської єдності».

Картина доби у розрізі розвитку української філософії буде неповною, якщо не згадати про те, що діялось у діаспорі. В ній продовжилася робота таких мислителів, як Д. Чижевський, М. Шлемкевич, Є. Маланюк, Д. Донцов та інш. Вочевидь, щодо співвідношення української філософії на еміграції та української на теренах матірної України, можна застосувати висновки щодо української літератури ХХ ст., зроблені Г. Грабовичем. Він писав, що існує дві окремі літератури: радянська й еміграційна. «Співвідношення між ними, ролі, які вони відігравали на протязі історії, не були симетричні...» Та нехтувати емігрантською традицією не варто. «Вона ж бо представляє нам прецікаву гаму фактів і досвіду й подає перспективу, яка є конечна для того, щоб зреконструювати тотальність українського життя в ХХ ст. – не тільки на еміграції, але й у радянській Україні; бо, якщо йдеться про доповнення офіційно прийнятого й допущеного образу дійсності, то навіть криве дзеркало є краще від жадного» [6, с.5]. Хоча, як видається, тут є певна частка спрощення: все ж контакти між літераторами та читачами в УРСР і на еміграції ніколи не переривалися, і в УРСР нелегально завозилися опубліковані на Заході художні твори.

Наведений вище короткий екскурс з історії розвитку української філософії/філософії в Україні показує, наскільки непростим є визначення меж і критеріїв віднесення тієї чи іншої філософської концепції чи постаті філософа до певної категорії. Зрештою, варто визнати, що вказаний поділ є досить умовним. Ще й сьогодні досить популярним є підхід до проблеми першого українського філософа-систематизатора Д. Чижевського, широко відомий філософському загалові. Він полягає у підході до систематизації у філософії на кшталт природничих наук. Д. Чижевський, який був яскравим представником гегельянства, розглядав українську філософію в структурі світової як висхідний, прогресивний рух «від нижчого до вищого». Не знайшовши у ній всесвітньо значимих ідей і так само відомих постатей, вчений відмовлявся взагалі визнавати існування окремих української філософії як унікального явища. Натомість Д. Чижевський вважав, що на Україні філософія існує на початковій стадії розвитку, вона не є вагомою складовою існуючої європейської філософської традиції. «...ми

знаходимося в досить скрутному становищі, коли захочемо схарактеризувати українську філософічну думку, бо ми можемо з певністю сказати, що маємо тут справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософічній творчості українських мисленників майбутнього, - стверджував дослідник у роботі «Нариси з історії філософії на Україні». - Власне, так само стоїть справа і в інших слав'ян. Ані релігійна філософія у росіян, ані „месіанізм“ у поляків теж не досягли такого рівня, щоб можна було говорити про світове їх значіння». Що ж до постатей філософів, то Україні, як і всій «слав'янській... філософії треба ще чекати на свого „великого філософа“. Тоді те оригінальне, що, може, є в зародку в творах дотеперішніх слав'янських мисленників, виступить у весь зріст, відкривши глибини національного духа, не лише перед усім світом, а й перед народом самим» [16]. Таким чином вчений прийшов до висновку, що української філософії як всесвітньо значимого явища ще не існує, тому мова може йти лише про «філософію на Україні». Втім, така його оцінка торкалася 1920-х років; з того часу Польща висунула таких добре знаних у світі мислителів, як Роман Інгарден, Юзеф Марія Бохеньський, Чеслав Мілош, Лешек Колаковський та логіки Львівсько-Варшавської школи.

Характеризуючи позицію Д. Чижевського, В. Горський зазначав: «Концептуальна позиція Д. Чижевського ґрунтується на виробленому ще з часів Просвітництва в західноєвропейській культурі погляді на філософію як тип науково-теоретичного знання, що будується відповідно до логіки наукового пізнання й фіксує одержаний результат у вигляді науково-філософських теорій, систем тощо. Такий погляд переважає в колі істориків філософії впродовж ХІХ ст., певною популярністю він користується й понині. В межах його формувалась і історико-філософська позиція Д. Чижевського. Адже не випадково обидві узагальнюючі праці його присвячені історії філософії "на" Україні, що передбачало погляд на Україну хіба що як на певний простір, в межах якого здійснюється розвиток єдиної, всесвітньої науково-філософської думки» [5].

На відміну від класового підходу до філософії, що панував в УСРС, Д. Чижевський вважав перс пективним погляд з національної точки зору, яку він сам характеризував як «романтичну» на противагу «раціоналістичній». Свою думку щодо цінності такого підходу мислитель обґрунтовував наступним чином: «Цілком ясно, як треба з цього пункту погляду розв'язати питання про відношення між нацією та людством, між національним та вселюдським, — кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в оцих обмежених і однобічних здійсненнях загально-людський ідеал і є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному оригінальному, у своїй "однобічності" і обмеженості і має вічне, загальне значіння. Як живі, різнманітні людські індивідууми у

суспільстві, так конкретні, різноманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе» [16].

Куди цікавішим і оригінальнішим, власне, в силу об'єктивних обставин більш сучасним видається підхід до питання співвідношення української філософії/філософії в (на) Україні, запропонований В. Горським [3; 4]. Дослідник пропонує поглянути на проблему не з точки зору методології конкретних наук. Тим більше, не з позицій класового підходу, а з точки зору культури, яка є «способом існування нації у світі». Філософія ж є найвищою формою самоусвідомлення, саморефлексії нації. Звідси витікає логічний висновок, що кожна національна культура, яка самоусвідомлює себе, має свою національну філософію. В. Горський елегантно знімає протиріччя українська філософія/філософія в (на) Україні («на» стосується суто періоду існування УРСР, тобто колоніального стану України), певним чином об'єднуючи та розширюючи предметне поле. Автор користується поняттям «філософська культура України», що включає в себе весь філософський процес, який протікає на землях матірної України, та філософію української діаспори. Філософія ж, яка є засобом самоусвідомлення нації, найвищою формою саморефлексії, за вказаною логікою, завжди притаманна культурі і може існувати як у раціональних формах – теоретичної філософії, так і у формах художньої творчості. Таким чином, знімається і питання про не існування/існування української філософії як певного феномена. Тут також є і заперечення думки Д. Чижевського, що української філософії ще немає, є тільки її зародки. Позитивним моментом методології В. Горського є і той факт, що його теорія є в принципі відкритою. Вона передбачає як мінімум діалог, дозволяє суперечність у визначенні українськості тієї чи іншої постаті філософа. Головним критерієм віднесення того чи іншого явища чи постаті мислителя до української філософії, який пропонує дослідник, є вписування його та позитивний вплив на розширення кола української культури, утвердження її самобутності та життєздатності. Філософ висловлює дуже слушну думку про те, що цінність процесу філософування полягає у «...здатності філософії розвиватись не лише до межі, яку встановлює пануюча культура, а й виходити за цю межу. Завдяки такій здатності філософія виявляється спроможною не лише здійснювати функцію самопізнання культури, а й виконувати роль засобу самокритики культури, усвідомлення нею власної обмеженості» [5].

Бурхливі дискусії з приводу пошуків критеріїв віднесення того чи іншого феномена саме до української філософії, які не вщухають і до тепер, очевидно, виявили принципову неможливість визначення цих координат раз і назавжди. Проаналізувавши більшість із того, що було написано із даного питання наприкінці 1990-х-початках 2000-х, дослідник І. Лисий приходять до обґрунтованого висновку, що, зрештою, жодний

набір цих критеріїв, запропонований авторами вказаних методологічних статей та навіть монографій із цього питання, не витримує серйозної критики. «Кожна із прикмет українського філософування, трактованих авторами як специфікуючі, звісно, ледве чи є унікальною для питомої філософської думки. Про її специфікуючу вагу може йтися лише при врахуванні їх особливих системних зв'язків, так би мовити - в комплексі. А системність такого роду оприявнює себе у змісті національної філософської традиції, яка, безумовно, варта пильнішої уваги істориків української філософії». І все ж І. Лисий визнає, що «...все ж таки увага до національної визначеності філософії посилюється. І сприяють цьому внутрішні трансформації самого філософського мислення — його перехід від сциєнтистської орієнтації до культуроцентристської, що означає зміну домінуючої моделі філософії у метафілософській рефлексії» [13].

Висновки. Попри те, що питання української філософії/філософії в Україні радянського періоду певним чином викладено і вирішено навіть на рівні підручників з філософії, воно все ще залишається відкритим. Проте, вочевидь, «остаточного і безповоротного» вирішення цієї дилеми ніколи не будемо мати, зокрема, і через певну умовність такого поділу, який все ж має сенс як символічне означення крайніх позицій у розвитку філософії на цих землях у добу УРСР, як і власне всієї гуманітарної культури загалом. Щодо пошуку критеріїв віднесення певного явища чи постаті до української філософії, він, безумовно, повинен продовжуватись при врахуванні принципу співвіднесеності низки критеріїв, які зрештою дозволять оцінити певне філософське явище як цілісність з точки зору розширення саме українського культурного кола через поглиблення його саморефлексії та самокритики.

1. Білодід В.Д. Сталін і академічна філософія в Україні. К.: СтилоС, 2011. 208 с.
2. Брайчевський. М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. *Вибрані твори*. Нью-Йорк-Київ: Видавничий дім "KM Academia", 1999. С. 489-535.
3. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій. К.: Наук. думка, 1996. 286 с.
4. Горський В.С. Біля джерел. Нариси з історії філософської культури України. К: Києво-Могилянська Академія, 2006. 260 с.
5. Горський В. Фундатор історико-філософського українознавства (до 110-річчя від дня народження Д. І. Чижевського). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S>
6. Грабович Г. У пошуках великої літератури. К.: Інститут української археографії АН України, 1993. 56 с.
7. Грабовська І. Українське шістдесятництво: пролог європейськості в добу тоталітаризму. *"Дні науки філософського факультету" - 2013,*

Міжнар.наук.конф. (2013; Київ): [матеріали доповідей та виступів]/редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. Ч.2. С. 247-249.

8. Грабовська І. Інтелектуальне шістдесятництво та його рецепція у працях вітчизняних та зарубіжних авторів. *Українознавчий альманах*. Вип. 14. 2013. С. 73-75.

9. Грабовський С. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.). Нотатки «включеного спостерігача». К.: НАУКМА, 2014. 80 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10847/Hrabovskyi_Vidrodzhennia_ukrainskoi.pdf?sequence=1&isA.

10. Історія української філософії: Підручник/загал. ред. Русина М.Ю., Огородника І.В. К.:Академвидав, 2008. 624 с.

11. Крымский С.Б., Чайка Т.А. Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь (Цикл интервью Т.А. Чайки). К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 436 с.

12. Лісовий В. Спогади. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212>.

13. Лисий І. Проблема національної визначеності української філософії (Огляд публікацій 2005–2006 рр.). *Могиланські історико-філософські студії*. 2008. URL: file:///D:/%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%BD%D1%8C%202020/Lysyi_Problema.pdf

14. Лисий І. Національно-культурна ідентичність української філософії у баченні Вілена Горського. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149243242.pdf>97 Іван..

15. Попович М. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк», 1998. 728 с.

16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992. 230 с. URL: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

17. Шинкарук В.І. «Хрущовська відлига» і нові тенденції в дослідженнях Інституту філософії АН України в 1960-х роках. *Вибрані твори: у 3-х т.* К.: Український Центр духовної культури, 2004. Т.3 Ч.1. С.57-72.

References

1. Bilodid V.D. (2011). *Stalin i akademichna filosofiya v Ukrayini* [Stalin and academic philosophy in Ukraine]. K.: Sty'los. 208 p. (in Ukrainian).

2. Brajchevs'kyj. M. (1999). *Pry'yednannya chy'vozz'yednannya? Kry'ty'chni zamitky' z pry'vodu odniiyei koncepciyi* [Joining or reuniting? Critical notes about one concept]. *Vy'brani tvory*. N'yu-Jork-Ky'yiv: Vy'davny'chy'j dim "KM Asademia". 489-535. (in Ukrainian).

3. Gors'kyj V. S. (1996). *Istoriya ukrayins'koyi filosofiyi: kurs lekciij* [History of Ukrainian philosophy: a course of lectures]. K.: Nauk. dumka. 286 p. (in Ukrainian).

4. Gors'kyj V.S. (2006). *Bilya dzherel. Nary'sy' z istoriyi filosof's'koyi kul'tury' Ukrayiny'* [Near the springs.

Essays on the history of philosophical culture of Ukraine]. K.: Ky'yevo-Mogy'lyans'ka Akademiya. 260 p. (in Ukrainian).

5. Gors'kyj V. *Fundator istory'ko-filosofs'kogo ukrayinoznavstva (do 110-richchya vid dnya narodzhennya D. I. Chy'zhevs'kogo)* [Founder of historical and philosophical Ukrainian studies (to the 110th anniversary of the birth of DI Chizhevsky)]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S> (in Ukrainian).

6. Grabovy'ch G. (1993). *U poshukax vely'koyi literatury'* [In search of great literature]. K.: Insty'tut ukrayins'koyi arxeografiyi AN Ukrayiny'. 56 s. (in Ukrainian).

7. Grabov's'ka I. (2013). *Ukrayins'ke shistdesyatny'cztvo: prolog yevropejs'kosti v dobu totalitary'zmu* [Ukrainian sixties: the prologue of Europeaness in the age of totalitarianism]. *"Dni nauky' filosof's'kogo fakul'tetu - 2013, Mizhnar.nauk.konf. (2013; Ky'yiv): [materialy' dopovidej ta vy'stupiv]/redkol.: A.Ye. Konvers'ky'j [ta in.].* K.: Vy'davny'cho-poligrafichny'j centr "Ky'yivs'ky'j univerty'tet". Ch.2. 247-249. (in Ukrainian).

8. Grabov's'ka I. (2013). *Intelektual'ne shistdesyatny'cztvo ta jogo recepciya u pracyax vitchy'znyany'x ta zarubizhny'x avtoriv* [Intellectual sixties and its reception in the works of domestic and foreign authors]. *Ukrayinoznavchy'j al'manax*. Vy'p. 14. 73-75. (in Ukrainian).

9. Grabov's'ky'j S. (2014). *Vidrodzhennya ukrayins'koyi filosofiyi v URSR (1960–1980 rr.). Notatky' «vkluychenogo sposterigacha»* [Revival of Ukrainian philosophy in the USSR (1960-1980). Notes of the "included observer"]. K.: NaUKMA. 80 s. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10847/Hrabovskyi_Vidrodzhennia_ukrainskoi.pdf?sequence=1&isA. (in Ukrainian).

10. Rusy'n M.Yu., Ogorodny'k I.V. (ed.). (2008). *Istoriya ukrayins'koyi filosofiyi: Pidruchny'k* [History of Ukrainian philosophy: Textbook]. K.: Akademvy'dav. 624 p. (in Ukrainian).

11. Krymskij S.B., Chaika T.A. (2012). *Sergej Krymskij: nash razgovor dlinoju v zhizn' (Cikl interv'ju T.A. Chajki)* [Sergei Krymsky: our lifelong conversation (TA Chaika's interview series)]. K.: Izdatel'skij dom Dmitrija Burago. 436 p. (in Russian).

12. Lisovy'j V. *Spogady'* [Memoirs]. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212>. (in Ukrainian).

13. Ly'sy'j I. (2008). *Problema nacional'noyi vy'znachenosti ukrayins'koyi filosofiyi (Oglyad publikacij 2005-2006 pp.)* [The problem of national certainty of Ukrainian philosophy (Review of publications 2005-2006 pp.)]. *Mogy'lyans'ki istory'ko-filosofs'ki studiyi*. URL: file:///D:/%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%BD%D1%8C%202020/Lysyi_Problema.pdf (in Ukrainian).

14. Ly'sy'j I. *Nacional'no-kul'turna identy'chnist' ukrayins'koyi filosofiyi u bachenni Vilena Gors'kogo* [National and cultural identity of Ukrainian philosophy in

the vision of Vilen Horsky]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149243242.pdf> Ivan.. (in Ukrainian).

15. Popovych M. (1998). *Nary's istoriyi kul'tury` Ukrayiny* [Essay on the history of Ukrainian culture]. K.: «ArtEk». 728 p. (in Ukrainian).

16. Chy`zhevs`ky`j D. (1992). *Nary`sy` z istoriyi filosofiyi na Ukrayini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. K. 230 p. URL: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.11>
УДК 314/316(477)

17. Shy`nkaruk V.I. (2004). «Xrushhovs`ka vidly`ga» i novi tendencyi v doslidzhennyax Insty`tutu filosofiyi AN Ukrayiny` v 1960-x rokax ["Khrushchev's thaw" and new trends in the research of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of Ukraine in the 1960s.]. *Vy`brani tvory` : u 3-x t.* K.: Ukrayins`ky`j Centr duxovnoyi kul`tury`. T.3 Ch.1. 57-72. (in Ukrainian).

Сергій Грабовський

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Відділ філософських проблем етносу та нації,
Інститут філософії імені Г.Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID 0000-0003-3041-8945
Email: HrabovskyS@gmail.com

УКРАЇНСТВО І ПРОБЛЕМА ФАЛЬШИВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Анотація. Стаття присвячена одній із найважливіших проблем національного самоствердження українців у сучасному світі – проблемі відновлення/очищення та добудови історичної пам'яті. Автор показує, що радянська і нинішня російська влада створили та постійно розвивали механізми насадження соціально-історичної міфології за допомогою потужної пропагандистської машини та репресивного апарату. Ця міфологія заміщала собою дійсну історичну пам'ять, ставлячи на її місце фальшиву історичну пам'ять. Особливо це стосувалося т.зв. «національних республік» СРСР, в яких насаджувалася не лише тоталітарна, а й колоніальна соціальна міфологія. Ця міфологія є одним із ефективних інструментів «гібридної війни» Росії проти України та проти всіх демократичних держав на пострадянському просторі.

Автор окреслює розвиток теоретичних уявлень про історичну (соціальну) пам'ять упродовж ХХ-ХХІ століть. У статті окреслені головні концептуальні моделі такої пам'яті, що були створені західними дослідниками. Критичний аналіз цих концепцій показує, що вони не враховують наслідків тоталітарного викривлення такої пам'яті та фактично ставлять знак рівності між впливом на історичну пам'ять, здійснюваним у сучасному демократичному та тоталітарному й неототалітарному суспільствах. Автор вказує на необхідність розрізнення таких впливів і посилається на тих українських мислителів, які ще у 1960-70 роках вели мову про специфіку тоталітарної пропаганди та політичної практики щодо формування фальшивої історичної пам'яті.

Висновок статті полягає в тому, що необхідними є витіснення соціально-історичної міфології класичного тоталітаризму та його новітніх російських форм, деконструкція та деструкція фальшивої історичної пам'яті, виворочення всіма тоталітарними режимами минушини та сучасності. Вартим дискусій є питання про ефективні методи та форми побудови та відбудови історичної пам'яті.

Ключові слова: історична (соціальна) пам'ять, тоталітаризм, тоталітарна соціальна міфологія, фальшива історична пам'ять, «клас-пам'ять», історична амнезія, українці.

Serhiy Hrabovsky

PhD in Philosophy, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine

UKRAINIANNES AND THE PROBLEM OF FALSE HISTORICAL MEMORY: FORMULATION OF THE QUESTION

Abstract. The article is devoted to one of the most important problems of national self-affirmation of Ukrainians in the modern world - the problem of restoration / purification and completion of historical memory. The author shows that the Soviet and current Russian authorities created and constantly developed mechanisms for planting socio-

historical mythology with the help of a powerful propaganda machine and repressive apparatus. This mythology replaced real historical memory, putting in its place false historical memory. This was especially true of the so-called "National republics" of the USSR, which were planted not only totalitarian but also colonial social mythology. This mythology is one of the effective tools of Russia's "hybrid war" against Ukraine and against all democracies in the post-Soviet space.

The author outlines the development of theoretical ideas about historical (social) memory during the XX-XXI centuries. The article outlines the main conceptual models of such memory, which were created by Western researchers. A critical analysis of these concepts shows that they do not take into account the consequences of the totalitarian distortion of such memory and in fact equate the impact on historical memory carried out in modern democratic and totalitarian and neo-totalitarian societies. The author points out the need to distinguish between such influences and refers to those Ukrainian thinkers who in the 1960s and 1970s spoke about the specifics of totalitarian propaganda and political practice in the formation of false historical memory.

The conclusion of the article is that it is necessary to displace the socio-historical mythology of classical totalitarianism and its latest Russian forms, deconstruction and destruction of the false historical memory created by all totalitarian regimes of the past and present. The question of effective methods and forms of building and rebuilding historical memory is worth discussing.

Keywords: *historical (social) memory, totalitarianism, totalitarian social mythology, false historical memory, "class-memory", historical amnesia, Ukrainians.*

Питання історичної пам'яті є одним із провідних для українства. Причому не суто теоретичним, а засадничо-практичним. Особливо у зв'язку з російською агресією, окупацією Криму та частини Донбасу, насаджуванням у самій Росії і поза нею тоталітарної міфології за допомогою потужної пропагандистської машини та – в самій РФ – ще й репресивного апарату. Сучасна російська історична міфологія, яка або замістила собою реальну історичну пам'ять, або викривила її, розповідає про росіян як «рятівників людства», про «здобуту власними силами велику перемогу» і «всесвітню місію російського народу». Відтак за нинішніх умов має йтися як про цілеспрямовану протидію поширенню соціально-історичних міфологем, продюкованих російською пропагандою, і не тільки офіційною, так і про своєрідне «промивання мізків» мільйонів українців. Зазвичай поняття «промивання мізків» уживають у негативному контексті, виходячи з наче «самоочевидного» засновку про апріорі правильні ментальні настанови, принципи поведінки та світоглядні цінності індивіда, які, мовляв, можуть бути лише «засмічені» пропагандою. Проте реально у людини, яка виростає за умов загального панування соціально-історичної міфології тоталітарного чи неототалітарного типу, тим більше у другому чи третьому поколіннях, не може бути таких настанов і навіть «моральної невинності» (С.Рубінштейн); світоглядні орієнтації та мисленнєві матриці такої людини будуються на фундаменті «словесних шлакоблоків» (М.Мамардашвілі), які геть унеможливають критичне мислення та самочинну діяльність. І соціальна пам'ять може бути відновлена/реконструйована тут лише у разі посиленого «промивання мізків», деконструкції всієї соціально-історичної міфології.

Але практика останніх десятиліть довела, що процеси очищення соціально-історичної пам'яті (цей термін знімає непринципові для нашої теми нюанси розбіжностей між поняттями «історична пам'ять» і «соціальна пам'ять»), її відновлення та переконструювання на основі фактів і критичного

мислення вельми непрості та потребують ефективних інструментів. Отож перш, ніж вести переходити до розмови про них, варто здійснити бодай стислий теоретичний екскурс.

Леонід Зашкільняк визначає історичну пам'ять як «здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній» [3, с.855]. Таке визначення видається занадто раціоналістичним, адже пам'ять включає в себе цілу гамму станів чуттєвого світу, навіть коли йдеться про події, які особисто з людиною не відбувалися; і не слід забувати, що крім зовнішнього, існує ще й внутрішній досвід. Тому про соціально-історичну пам'ять варто вести мову, враховуючи всі її компоненти, в тому числі й не артикульовані, не придатні до прямої вербалізації. Зазвичай початок системних теоретичних досліджень соціально-історичної пам'яті пов'язують із працею французького дослідника, представника соціологічної школи Дюркгайма Моріса Альбвакса «Соціальні рамки пам'яті». У цій праці проводиться ідея, що історична пам'ять формується під впливом соціальних факторів. Це стосується не тільки колективної пам'яті, а й індивідуальної. На думку М. Альбвакса, пам'ять індивідів здатна витримувати випробування часом лише тому, що вона спирається на соціальний контекст. Зазвичай без такого контексту індивідуальні спогади про пережите, як вважав автор, швидко зникають. Пам'ять тут тлумачиться як спосіб реконструкції минулого, причому соціальна група вибудовує образ минулого відповідно до потреби сьогодення. Для виявлення соціальної детермінованості пам'яті М.Альбакс запропонував поняття «соціальні рамки», які він характеризував як «найелементарніші та стійкі рамки колективної пам'яті» [10, с.318]. Соціальні трансформації обумовлюють «соціальні рамки» пам'яті через традиції, міфи, стереотипи свідомості тощо. При цьому пам'ять про минуле, за Альбваксом, одночасно і формується, і деформується, тому суспільні науки мають брати до уваги цей

суперечливий процес, щонайменше роблячи поправку на нього, коли йдеться про соціальну пам'ять.

Альбвас писав свої праці до Другої світової війни і не встиг врахувати тих механізмів насильницької трансформації соціальної пам'яті, які напрацювали тоталітарні режими. А потім події війни з її страхіттями витіснили чи відтіснили на задній план у населення десятків країн усі інші сюжети соціальної пам'яті. У перші повоєнні десятиліття пам'ять переможців де-факто стала єдиною правильною, яка не підлягала оскарженню. Причому підтримка цієї настанови здійснювалася переважно засобами мистецтва, поєднаними з живою пам'яттю десятків мільйонів людей. Схоже, саме тому на Заході – у тих країнах, куди не дійшли Червона армія й НКВД – не мали належного резонансу художні та документальні оповіді українських політемігрантів, які дисонували зі стереотипами цієї пам'яті, бо це була якась «інша пам'ять», часом істотно інша, що докорінно суперечила узвичаєній самоочевидності. В СРСР після початку хрущовської «відлиги», особливо після XX і XXII з'їздів КПСС, починається долання соціальних міфологем сталінського часу і бодай часткове відтворення засобами мистецтва загнаної у підсвідомість пам'яті про минуле, передусім Другу світову війну. Апогей такого часткового відтворення/реконструкції соціальної пам'яті припадає на середину 1960-х, на відзначення 20-ліття закінчення війни. Саме тоді з'являються – поряд із офіційними ідеологемами «священної пам'яті» - такі твори, як роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». Сам Кузнецов писав: «...Слово «ДОКУМЕНТ», поставлене у підзаголовку цього роману, означає, що тут мною наведені лише достеменні факти та документи, і що ані найменшого літературного домислу, тобто того, як це «могло статись» або «мало би статись, тут немає» [4, с.17]. І хоча приблизно чверть книги була ще перед надрукуванням вилучена цензурою, «Бабин Яр» став символом успішності реконструкції соціальної пам'яті.

У другій половині 1960-х і на Заході, і в СРСР відбулися зміни у ставленні до явища соціальної пам'яті. В СРСР влада почала активне конструювання за допомогою засобів пропаганди та репресій офіційно-оптимістичного ерзацу соціальної пам'яті, власне, всеосяжної соціально-історичної міфології. На Заході ж перемагає презентизм у нових формах, НТР і модернізаційні зміни соціальних відносин стають підґрунтям переосмислення тієї ролі, яку грає соціально-історична пам'ять у житті людських спільнот. Отож у 1969 році Дж.Х.Пламб відзначив, що «влада минулого слабшає в усіх сферах суспільного і приватного життя. ...Індустріальне суспільство [...] не потребує минулого. Інтелектуально й емоційно воно орієнтується швидше на зміну, ніж на консервацію... Минуле ж перетворюється на об'єкт цікавості, ностальгії, сентиментальної прихильності» [14, р.14-

15]. На думку цього дослідника, наукова історія повинна була швидко витіснити історичну пам'ять суспільства. Розпад традицій, згідно з Пламбом, супроводжується розквітом історії як науки, оскільки ми все ж потребуємо вкорінення в минуле. Іншими словами, на зміну «старому», міфічному минулому йде «нове минуле», достовірне та раціональне, і тому гідне людини доби НТР. На зміну «каталогу національних образ», робиться оптимістичний висновок, іде розповідь про те, як людство прийшло до тріумфу гуманістичних цінностей [14, р. 60-61].

Але вже через десятиліття під впливом глобальних процесів і змін у західному суспільстві типовими стали зовсім інші оцінки. Один з піонерів в дослідженні історичної пам'яті, американський історик Девід Ловентал, констатував, що «минуле зовсім не вмерло, як вважав Дж.Х.Пламб. ...З модерністської точки зору, індустріальне й постіндустріальне суспільство не потребує підпор застарілих традицій, а сучасна наука історії звільняє нас від тиранії минулого. Але, ностальгія, що нами заволоділа, маніакальний пошук витоків, повальне захоплення історичною консервацією, найсильніша прихильність до національної спадщини – все це показує, з якою інтенсивністю ми як і раніше відчуваємо минуле» [9]. Іntenсивність розробки проблеми історичної пам'яті торкнулася і пізносовєтських теренів з усім їхнім політично-селективним ставленням до минулого. Опонувало офіціозу тут передусім абстрактно-гуманістичне ставлення до необхідності історичної пам'яті, яскравим представником якого був дослідник культури Давньої Русі, свого часу – в'язень ГУЛАГу академік Д.Лихачов: «Подібно до того, як особиста пам'ять людини формує її совість, її совісне ставлення до її особистих предків і близьких – рідних і друзів, старих друзів, тобто найбільш вірних, із якими її поєднують спільні спогади, - так історична пам'ять народу формує моральний клімат, у якому живе народ» [5]. Але існувало, особливо в т.зв. «національних республіках» СРСР, і дисидентське інакодумство, яке чітко діагностувало викликану насадженням тоталітарної соціально-історичної міфології та фальшивої історичної пам'яті ситуацію з її небезпеками. Про це писав, зокрема, у 1972 році з ув'язнення Василь Стус: «Коли ж ми кажемо, що справедливе тільки те, що каже партія (фактично – сьогоднішній керівник партії), ми тим самим абстрагуємось від історії: мовляв, її не було, а ми – перші адами... В силу всього цього людина втрачає свої, вироблені історією, соціальні характеристики, соціальну "систему координат", вона ніби розгубила себе і вже не знає, де в неї рудименти, де в неї нові життєдіяльні органи». [8, с.415-416]. Тож проблема пам'яті вийшла на перший план суспільного життя і наукових досліджень. Але з нею західні дослідники не впоралися, бо запанувала мода на постмодернізм, на рівнозначність усіх світоглядних позицій і відмову від бачення світу у «примітивній формі добра і зла» (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі). Зауважу, що з совєтською

тоталітарною реальністю всі ці автори не стикалися. Ба більше – знати про її специфіку не дуже хотіли; натомість на постсоветських теренах із бодай частковим відкриттям архівів партії та спецслужб на суспільство у 1990-х впала ціла злива публікацій, частина яких справді відтворювала минуле, а частина ще більше фальсифікувала його.

Із постановням філософського постмодернізму новітнє осмислення історії й історичної пам'яті демонструє поряд із влучними метафорами, критичними заявами та спостереженнями відвертий теоретичний занепад й ігнорування реальних процесів. Адже, на думку Х.Вайта, постмодерністська критика показала ідеологічну природу метанаративів, більш того, вона побачила в історії лише віддеркалення мови (або ж дискурсу) історика [9]. Постає закономірне питання: невже ж Бухенвальд й Аушвіц, «архіпелаг ГУЛАГ» й «архіпелаг Ляогай» - це лише віддзеркалення мови істориків? Видається, де-факто така теоретична настанова дає індульгенцію тоталітарним й авторитарним режимам ХХІ століття стосовно вчинених злочинів, бо вона прирівнює їхні наративи до наративів демократії та гуманізму – мовляв, і там, і там ідеологія, і там, і там дискурси, тоді як в одних випадках ідеться про створення – за допомогою потужної пропаганди та каральних органів – соціально-міфологічного буття, в інших – про прояснення сенсів і цінування особистості, її свободи та відповідальності. Все це загалом не викликає подиву, бо постмодерністська парадигма народилася і зросла на підґрунті розчарування значною частиною лівих інтелектуалів Заходу у советському проєкті та у тих революційних ідеях, що вони сповідували та пропагували.

Найбільш впливовою на Заході теорією історичної пам'яті наразі є, очевидно, концепція «місць пам'яті» П'єра Нора. Ця концепція вкрай суперечлива та ігнорує самоочевидності сучасного світу. З точки зору Нора, «історія – національний роман» інтелектуально неможлива в сучасному світі, оскільки, мовляв, «нація Ренана мертва і ніколи не воскресне», а момент формування національних держав і їх легітимації за допомогою історії безповоротно минув. Як на мене, це звучить як поганий анекдот у добу постановня (чи відродження) на місці СРСР і Югославії двох десятків національних держав, легітимізованих за допомогою історії. Крім того, Нора стверджує, що після розпаду глобальних «функціоналістських парадигм» в соціальних науках (марксизм і структуралізм) історики не здатні створити цілісну картину історичної еволюції і пояснити її причини. Хоча ще на початку ХХ століття виникла «концепція взаємодії чинників» і концепція «викликів і відповідей» А.Дж.Тойнбі. За Нора, модернізація привела до радикальних змін соціальної структури, відтак і до зникнення груп – носіїв природної пам'яті, передусім селянства – «класу-пам'яті переважно» [6, с.17]. В результаті «прискорення історії» ми, мовляв, утратили природний зв'язок з минулим. Звідси й наш інтерес

до історичної пам'яті: «Про пам'ять стільки говорять тому, що її більше немає» [6, с.50]. І тим не менше вона всюди – штучна, сконструйована за живої участі істориків, але непідвладна науці. Вона є продуктом політичних маніпуляцій, державних ритуалів і культів, що транслюється в суспільну свідомість через систему освіти, літературу, мистецтво, пресу. Наші уявлення про історію хоч і «виряджаються в одяг природної пам'яті», але залишаються творіннями професіоналів. «Те, що ми називаємо пам'яттю сьогодні, – пише П. Нора, – це вже не пам'ять, а історія» [6, с.285].

Але ж чи було колись селянство базовим носієм природної історичної пам'яті? Щодо Європи це сумнівне твердження. Візьмімо Середньовіччя – базовими носіями історичної пам'яті були монастирі з ченцями-літописцями, університети з їхньою професурою, митецькі осередки. Чи могла би зберегтися історична пам'ять без освічених верств, які цю пам'ять плекали і транслювали? Досить поглянути на терени колишньої Візантійської імперії, щоб зрозуміти, що селяни не були і не є «класом-пам'яттю», принаймні, без постійної взаємодії з політичною елітою й освіченими ченцями та священиками. Ба більше: історична пам'ять селянства значною мірою (ре)конструювалася вже у ті часи. Як зазначав французький історик Едмон Поньон, у Х-ХІ століттях епічні пісні (жести, кантилен), які розповідали про героїчні події минулого, мали за собою вже чималу традицію, і їх слухали не тільки воїни, а й простолюди. Вони не були авторськими в сучасному розумінні слова, проте не являли собою і продукт стихійної селянської культури, їх творили професіонали і транслювали як нобілітету, так і селянству. «Жонглери (joculftores), мандрівні актори, які розважали публіку, звісно, не тільки піснями, включали їх у свій репертуар. Їх передавали усно з покоління в покоління: відомо, що слухова пам'ять дуже добре розвинута у тих, хто не користується письмом. Однак унаслідок природної схильності співаків підхльостувати інтерес публіки, кожен із них прикрашав тексти, додаючи від себе епізоди, вигадуючи нових героїв, тобто, розцвічуючи ці сюжети. [...] Ці історії про давні події змушували думати про сучасні проблеми. [...] Таким чином, навіть стилізована під жести історія, плодом якої завжди є сучасність, жила в серцях людей». [7, с.250-251]. І хоча мандрівні актори та співаки не були книжниками, тим не менше, у їхньому середовищі вистачало людей грамотних і достатньою мірою освічених.

У часи Середньовіччя історична пам'ять на українських землях, як і на Заході Європи, концентрувалася там, де існували осередки освіченості – в монастирях, у монастирських школах і в центрах літописання. Масова ж соціально-історична пам'ять майже повністю переривається у ХІІІ – ХV століттях у зв'язку з тими драматичними подіями, у фокусі яких опинилася Україна. Відлуння князівських часів залишилося тільки в кількох піснях й особливому

місці гідроніму «Дунай» у фольклорі. Нові часи розпочалися в Україні хвилею творення не лише козацтва, а і православних братств й освітніх закладів, а затим – і формуванням «козацької нації». Саме остання стала головним носієм соціально-історичної пам'яті – як у писемному вигляді (козацькі літописи та супровідні твори), так і в усному (кобзарі, більшість яких походила з козаків похилого віку). «Козацький міф» слугував осердям пам'яті про *Patria Cosacorum*; навіть після покіпачення більшості селян (хоча частина їх залишилася у козацькому стані) він залишився жити в їхньому середовищі; на більшій частині Наддніпрянщини та Слобожанщини класичне російське кріпацтво не протрималося і століття, а на Кубані та у Причорномор'ї його взагалі не було. А відсутність кріпацького (фактично – рабського) досвіду чи його досить коротка тривалість значили дуже багато.

Якими були риси українського селянства на теренах колишньої Гетьманщини зафіксував Антон Чехов 1888 року: «Окрім природи, ніщо не вражає мене так в Україні, як загальний добробут, народне здоров'я, високий ступінь розвитку тутешнього мужика, який і розумний, і релігійний, і тверезий, і моральний, і завжди веселий і ситий. Про антагонізм поміж пейзажами і панамі немає і гадки» [11]. З листів письменника і спогадів його колег відомо, що грамотні «хохли» читали Шевченка та нерідко мали вдома «Кобзар», що їхніх дітей місцева «панська» молодь навчала українською мовою, що ті ж самі українські «пани» організували лікування селян (до якого невдовзі підключився і сам Чехов), що ці селяни вміли не лише добре співати, а й грати на скрипках тощо. І не лише про селян ішлося – Чехов спілкувався і з робітниками цукрового заводу Харитоненка, які жили переважно у тих самих селах чи в Сумах; їхні звичаї були на загал такими ж, несхожими на російський чи советський «пролетаріат» пізніших часів. Інакше кажучи, якщо вважати селянство «класом-пам'яттю», то в Україні воно було вельми своєрідним; але «клас-пам'ять» не зводився до селянства.

Загалом на початку ХХ століття процеси, пов'язані з усталенням соціально-історичної пам'яті, розвивалися у тій частині України, яка входила до імперії Габсбургів, просто-таки бурхливо (внаслідок доволі ліберальної політики влади цієї імперії), а у частині, яка входила до імперії Романових, – із певним сповільненням, викликаним самодержавством і колоніальною політикою влади цієї імперії. Проте цей розвиток був самоочевидним і потужним, адже його основою було вільне селянство, козацтво, певна частина шляхти, яка плекала т.зв. «садибну культуру», та значна частина інтелігенції, особливо у провінції. Тож не дивно, що 1917 рік ознаменувався справжнім вибухом національного самоусвідомлення українців, позитивні та негативні складові якого ґрунтувалися на історичній пам'яті. В останню чергу саме тому зазнали на українських теренах поразок як Біла, так і Червона армії, але

більшовики зреагували на них оперативніше й ефективніше вже у 1919 році, тоді як білі – лише восени 1920-го, коли було вже запізно. Більшовицька українізація була явищем вимушеним і багатоплановим, проте однією з її складових (яка не враховується достатньою мірою дослідниками) стало переконструювання в потрібному напрямі соціально-історичної пам'яті, де робився акцент на діях «трудового народу» та фальсифікувалися цілі національно-визвольних рухів. Але навіть у такому вигляді, коли ставка Кремля на розпалювання революцій у Європі «зсередини» на початку 1930-х змінилася на стратегію реалізації «революцій іззовні», принесених на багнетах Червоної армії, українізація та її наслідки стали політично небезпечними. «Допоки Україна зберігає свою національну єдність, допоки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самого серця советської ідеї» [12, р.31-32]. Тож одним із завдань Голодомору-геноциду стало заміщення навіть коригованої соціально-історичної пам'яті системою соціально-історичної міфології, яка будувалася за допомогою потужних органів пропаганди та ще потужніших каральних органів за підтримки то більшої, то меншої, але завжди значної частини суспільства. Насаджувана владою ідеологія пронизувала всі сфери життя та підпорядковувала їх собі. Відтак вона закономірно перетворилася на сучасну міфологію; якщо ідеологія є засобом впливу на людину й остання більш-менш вільна у її виборі та сприйнятті, то міф – це спосіб життя, який не викликає заперечень, а міфологія – це система координат, якою керується людина і яка не може бути піддана запереченню чи навіть розмислу. Міфологія лежить поза досяжністю критичного розуму та сприймається на віру, незалежно від того, чи підтверджує реальність її настанови, чи ні. Міф для людини є чимось істотнішим і вагомим, ніж реальність. Тоталітарна чи неототалітарна соціально-міфологічна система світобачення заміщує собою (у більш м'якому, неостаточному варіанті – доповнює) реальну історію, і не тільки її, а й реальне сьогодення, відтак – і формує майбутнє. Советська всеосяжна соціально-історична міфологія значною мірою забезпечувала не лише тривалу суспільну стабільність, а й позитивне емоційне сприйняття влади значною частиною населення. Соціально-політичні міфи советського періоду – про «героїчні п'ятирічки», про «миролюбну лєнінську зовнішню політику», про «перемогу над фашизмом», про «визначні успіхи советської держави», про «найбільш читаючий народ світу» тощо – аж до середини 1980-х являли собою один із головних чинників буття тодішньої системи, а деякі з них у дещо видозміненому вигляді дають змогу режиму Путіна в Росії відчувати впевненість у майбутньому, які б економічні дурниці не коїла влада і які б локальні конфлікти вона не провокувала в Європі, Азії й Африці.

Щодо України й українців, то чільними в советські часи в цьому плані стали міфологеми «возз'єднання» та «мрій про нього», «двох братніх народів», «віковичної дружби», «України як молодшої сестри», «боротьби проти буржуазних націоналістів» тощо. А Переяславська рада 1654 року перетворилася на «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів – російського і українського». Історик Михайло Брайчевський відзначив у 1966 році: «Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності» [1, с.498]. Якого успіху сягнуло заміщення реальної історичної пам'яті фальшивою яскраво засвідчує запис Олеса Гончара у «Щоденнику» від 09.08.1982 року про розмову Миколою Бажаном щодо знаного літератора 1920-30-х років Майка Йогансена, де, зокрема, є такий фрагмент: «Десь він пише в жартівливих своїх коментарях, що жити йому до 1942-го... Здається, так воно і сталося... Кажуть, помер десь під Москвою, в електричці...» [2, с.529]. Тобто два першорядні українські письменники, обоє аж ніяк не советські ортодокси, лауреати всіх можливих премій, академіки АН УРСР, повністю загрузли у системі фальшивої історичної пам'яті, створеної владою. Бо ж Йогансен був розстріляний 27 жовтня 1937 року у київській в'язниці НКВД; щоб страхотлива кількість смертей діячів культури не припадала на два роки Великого Терору, родичам видавали довідки, що вони померли від хвороб чи у таборах, чи на засланні, чи по закінченні ув'язнення в діапазоні від 1939-го до 1944-го, а то й після завершення війни. Ці дати здебільшого перейшли в офіційні советські довідники після реабілітації жертв Великого Терору. Але при цьому чомусь Бажан і Гончар не задалися банальним питанням: яка могла бути електричка у прифронтовій зоні під Москвою у 1942-му? Мабуть, тому, що координати як соціально-історичної, так й індивідуальної (навіть в українській еліті!) пам'яті були істотно зміщені за допомогою всіх механізмів тоталітарного ладу, якщо не замінені суто фальшивими чи повною історичною амнезією.

У підсумку варто зазначити, що, здається, всі відомі визначення нації (крім сталінського) містять у собі як неодмінну складову історичну пам'ять. Іншими словами, нормальне національне життя неможливе без того, щоб мати спільну (бодай в головних рисах) візію свого минулого, спільну систему моральних вартостей, за допомогою яких оцінюються ті чи інші події минулого, а ще й закарбовану в мистецтві панораму розвитку своєї спільноти, її взаємодії з іншими народами, злети та падіння на роздоріжжях цивілізації тощо. Пам'ять загальнонаціональна складається з індивідуальних сегментів, хоча й не зводиться до них (бо ж й етичні норми, й мистецькі твори, й пантеони на честь загиблих у бою за Вітчизну – речі надіндивідуальні, але без них історична пам'ять не існує). Така пам'ять – не лише те, що ти пам'ятаєш особисто: це

національний досвід, який перейшов до тебе в об'єктивованих, опредмечених формах. Перифразуючи відомий вислів, можна констатувати: скажіть, яка у нації історична пам'ять (і чи є вона взагалі), і ми побачимо, чи життєздатна ця нація, чи ні. А те, що безнаціональне та позанаціональне життя є фікцією (принаймні, для абсолютної більшості людей, за незначними чи де-факто ілюзорними винятками), наочно доводять події останніх років, і не тільки в Україні.

Варто зауважити, що без розвитку філософії в усій її багатовимірності наразі неможлива ефективна відповідь на один із найнебезпечніших «гібридних» викликів сучасності, а водночас – реалізація об'єктивно поставленого перед інтелектуалами завдання. Йдеться про витіснення соціально-історичної міфології класичного тоталітаризму та його новітніх російських форм і видозмін, про деконструкцію та деструкцію фальшивої історичної пам'яті, витвореної всіма тоталітарними режимами минувшини та сучасності, про захист особистості від гнітючого тиску певних новомодних ідеологій із їхніми приписами, що є «гіршими за лєнінізм» (В.Буковський). Звісно, вартим дискусій є питання про найефективніші методи та форми побудови та відбудови історичної пам'яті, проте необхідність елімінації всіх різновидів тоталітарно-історичної міфології видається беззаперечною.

1. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. *Вибрані твори*. Нью-Йорк-Київ: Видавничий дім "KM Academia", 1999. С. 489-535.
2. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2008. Т. 2 (1968–1983). 607 с.
3. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. № 15. С. 855-862.
4. Кузнецов А. Бабин Яр. Роман-документ. Київ: Саміт-книга, 2009. 352 с.
5. Лихачев Д.С. Письма к молодым читателям. Письмо сороковое. О памяти. URL: <http://www.facets.ru/edu/likhachev14.htm>
6. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. *Франция-память*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. 328 с.
7. Поньон Эдмон. *Повседневная жизнь Европы в 1000 году*. М.: Молодая гвардия. 2009. 368 с.
8. Стус В. До П.Ю.Шелеста (від 72 р.). *В. Стус. Твори*. Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1994. Т.4. С. 411-432.
9. Уайт Х. *Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2002. 528 с.
10. Хальбвакс М. *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое изд-во, 2007. 348 с.
11. Чехов А /А. Чехов – М. Лейкину, 21 июня 1888 года, Сумы. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112>
12. Lemkin Raphael. *Soviet Genocide in Ukraine. Рафаель Лемкин: радянський геноцид в Україні*

(стаття 28 мовами). К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.

13. Lowenthal D. *The Past is a Foreign Country*. L, N.Y., 1985. P. XXIV-XXV. David Lowenthal. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015. xvii and 660 pp., photos, illustrations, notes, bibliography, index.

14. Plumb J. H. *The Death of the Past*. L, 1969. Publisher: Palgrave Macmillan ISBN: 9781349004201 Number of pages: 143.

References

1. Braychevs'kyi (1999). M. *Pryyednannya chy vozz"yednannya? Krytychni zamitky z pryvodu odniyeyi kontseptsiyi* [Annexation or reunion? Critical notes about one concept]. *Vybrani tvory*. N'yu-York-Kyyiv: Vydavnychy dim "KM Asademia". 489-535. (in Ukrainian).

2. Honchar (2008) O.T. *Shchodennyky: U 3-kh t. / uporyad., pidhot. tekstiv, ilyustr. materialu V.D.Honchar. 2-he vyd.* [Diaries: In 3 volumes / edited, prepared. texts, illustrations. material V.D. Honchar. 2nd type]. Kyiv: Veselka. T. 2 (1968–1983). 607 p. (in Ukrainian).

3. Zashkil'nyak (2006-2007) L. *Istorychna pam"yat' ta istoriohrafiya yak doslidnyts'ke pole dlya intelektual'noyi istoriyi*. [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. 2006-2007. № 15. 855-862. (in Ukrainian).

4. Kuznyetsov (2009) A. *Babyn Yar. Roman-dokument*. [Babyn Yar. Novel-document]. Kyiv: Samit-knyha. 352 p. (in Ukrainian).

5. Lykhachiov D.S. *Pys'ma k molodym chytatelyam. Pys'mo sorokovoe. O pamyaty*. [Letters to Young Readers. Letter fortieth. About memory] URL: <http://www.facets.ru/edu/likhachev14.htm> (in Russian).

6. P. Nora, M. Ozuf, ZH. de Pyuymezh, M. (1999) *Vynok. Frantsyya-pamyat'*. [Vinok. France-memory].

Sankt-Peterburh: Yzd-vo S.-Peterb. un-ta. 328 p. (in Russian).

7. Pon'on (2009) *Édmon. Povsednevnyaya zhyzn' Evropy v 1000 hodu*. [Daily life of Europe in 1000]. M., Molodaya hvardyya. 368 p. (in Russian).

8. Stus (1994). V. *Do P.Yu.Shelesta (vid 72 r.)* [Letter to P.Yu. Shelest (from 72 year)]. V. Stus. *Tvory*. L'viv. Vydavnycha spilka «Prosvita». T.4. 411-432. (in Ukrainian).

9. Uayt (2002) X. *Metaistoryya: Ystorycheskoe voobrazhenye v Evrope XIX veka*. [Metahistory: Historical Imagination in Europe XIX century]. Ekaterynburh: Yzdatel'stvo Ural'skoho unyversyteta. 528 p. (in Russian).

10. Khal'bvaks (2007) M. *Sotsyal'nye ramky pamyaty*. [Social framework of memory]. Moskva: Novoe yzd-vo. 348 p.

11. Chekhov A. A. *Chekhov – M. Leykynu, 21 yyunya 1888 hoda, Sumy*. [Letter from A. Chekhov to M. Leikin. June 21, 1888, Sumy]. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112> (in Russian).

12. Lemkin Raphael. (2009). *Soviet Genocide in Ukraine. Rafael' Lemkin: radyans'kyi henotsyd v Ukrayini (stattya 28 movamy.)*. K.: Maysternya knyhy. 208 p.

13. Lowenthal D. (2015) *The Past is a Foreign Country*. L, N.Y., 1985. P. XXIV-XXV. David Lowenthal. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015. xvii and 660 pp., photos, illustrations, notes, bibliography, index.

14. Plumb J. H. (1969). *The Death of the Past*. L. Publisher: Palgrave Macmillan ISBN: 9781349004201 Number of pages: 143.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.12>
ДК 329.11(71):271.4-054.72(=161.2)"1918/1939"

Олеся Дзира

кандидат історичних наук,
Ззавідувач відділу зарубіжної україніки,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, Київ

ORCID: 0000-0002-3928-3824
Email: dzyraolesya@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ КАНАДИ НА СТОРОЖІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 30-х рр. ХХ ст.

Анотація. Українська греко-католицька церква в Канаді в міжвоєнні двадцятиліття намагалась розширити межі свого впливу на громадське життя в діаспорі. Для здійснення цього завдання вона заручилась підтримкою консервативного об'єднання «Січ» (у 1934 р. реорганізоване в Союз гетьманців державників). У свою чергу, вона всіляко допомагала січовикам і посприяла наданню дозволу на легальне функціонування їх організації від канадських владних кіл. Монархісти видавали статті про свою діяльність та завдання товариства на сторінках греко-католицьких часописів, таких як «Канадійський українець», «Українські вісті». Однак, у 30-ті рр. ХХ ст. стався розрив між греко-католиками та монархістами. Прихід нового єпископа Василя Ладики замість Никити Будки, котрий з 1930-х рр. почав відсторонюватись від товариства, вилився у створення греко-католиками власної організації – Братства українців католиків – у 1932 р. Тепер БУК повинно було відстоювати їх погляди перед громадськістю. У релігійній царині товариство поширювало католицьку віру в українському обряді, разом зі священниками створювало парафії, будувало церкви, підтримувало церковні установи, організації тощо. У культурній сфері – заснувало й фінансувало українські школи, вечірні курси та лекції з українознавства, проводило концерти, спортивні змагання, драматичні вистави, будувало народні дома тощо. На полі суспільному – організовувало сиротинці, притулки, шпиталі, літні табори для молоді, молодіжні центри тощо. Не так активно, та все ж таки братство реагувало на політичні події в Україні та долучалось до загальних акцій національно-патріотичного блоку українських громадських об'єднань Канади на підтримку співвітчизників. Як результат, відбулось більш активне залучення греко-католиків до суспільно-політичного життя діаспори на рівні з православними та комуністами.

Ключові слова: консервативні громадські організації, гетьманці-державники, Братство українців католиків, греко-католицька церква, українці в Канаді.

Olesia Dzyra

PhD in History,
Head of the Department of foreign Ukrainianica,
V. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN PUBLIC ORGANIZATIONS OF CANADA AS SUPPORTERS OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE 1930s

Abstract. In the interwar period of the twentieth century, the Ukrainian Greek Catholic Church in Canada tried to expand its influence on the public life in the diaspora. To accomplish this task, it enlisted the support of the conservative Canadian Sitch association (reorganized into the United hetman organization in 1934). In its turn, it helped the Sitch in every possible way and provided the permission for the legal functioning of their organization from the Canadian authorities. The monarchists published the articles about their activities and tasks of the society in the pages of Greek Catholic newspapers, such as "Canadian Ukrainian", "Ukrainian News". However, in the 30s of the twentieth century Greek Catholics and monarchists have broken off their relations. Coming of the new bishop, Vasyl Ladyka, instead of Nikita Budka, who began to distance himself from the society in the 1930s, resulted in the creation of the Greek Catholic own organization, the Ukrainian Catholic brotherhood, in 1932. Now UCB had to defend their views before the public. In the religious sphere, the society spread the Catholic faith in the Ukrainian rite, together with priests created parishes, built churches, supported church institutions, organizations, and so on. In the cultural sphere, it founded and financed Ukrainian schools, evening courses and lectures on Ukrainian studies, held concerts, sports competitions, drama performances, built people's homes, and so on. In the public field it organized orphanages,

shelters, hospitals, summer camps for young people, youth centers and so on. Not so actively, but still the fraternity reacted on the political events in Ukraine and joined the general actions of the national patriotic bloc of the Ukrainian public associations in Canada in support of compatriots. As a result, Greek Catholics became more actively involved in the social and political life of the diaspora on equally with Orthodox and communists.

Keywords: conservative public organizations, hetmanite movement, the Ukrainian Catholic Brotherhood, the Greek Catholic Church, Ukrainians in Canada.

Постановка проблеми. Однією з головних інституцій, що об'єднувала українців за кордоном, була церква. Щоб збільшити кількість парафіян та зміцнити свій вплив на діаспору, церква використовувала зв'язки з громадськими організаціями та створювала власні. Тому дослідження цих зв'язків є актуальним і важливим як для історії суспільно-політичних рухів у Канаді, так і для історії релігії.

Аналіз наукових публікацій. Видатний діаспорний вчений М. Г. Марунчак стисло та інформативно передав основні віхи історії українських громадських об'єднань Канади в «Історії українців Канади» [3]. Про зв'язки «Січей» з Українською греко-католицькою церквою (далі – УГКЦ) в Канаді видано тези конференції асистентом кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича І. Патараком [5]. У них також подано короткий виклад історії Братства українців-католиків (далі – БУК) у міжвоєнний період. Передумови розриву відносин монархістів з УГКЦ проаналізував у своїй ґрунтовній монографії О. Мартинович [10]. Окремо історія заснування та розвитку БУК розглянута у статті О. Барана. Автор наголошує на вагомій позитивній ролі церкви у роботі братства, підкреслює заслуги мирської організації у збільшенні католицьких парафій [1]. Загалом історія українських консервативних угруповань у Канаді в міжвоєнні роки є малодослідженою і потребує різностороннього вивчення.

Метою даного дослідження є визначення результатів відносин Української греко-католицької церкви в Канаді з громадськими організаціями діаспори в міжвоєнний період. Згідно мети поставлено такі завдання: встановити причини й наслідки зв'язків греко-католицької церкви з гетьманцями-державниками; пояснити потребу церкви у створенні власного громадського об'єднання; проаналізувати напрями діяльності Братства українців католиків у Канаді в 30-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період перші тісні контакти греко-католицька церква встановила з напіввійськовою Канадською організацією січових стрільців, що постає у травні 1924 р. у Торонто на чолі з головним старшиною В. Босим. Дозвіл на поширення своїх осередків вона отримала від канадської влади в грудні 1924 р. Про надання дозволу на функціонування клопотався єпископ Никита Будка, який дав своє благословення об'єднанню. Церква загалом поділяла консервативні погляди гетьманців, котрі, у свою чергу, визнавали її авторитет. Їхня співпраця збільшила кількість

парафій та зміцнила вплив греко-католицького духовенства [5, с. 224]. Це підтверджує у своїх спогадах голова крайової ексективи Українського національного об'єднання М. Шарик: «Всі вони католики, як і сама велика частина католицького духовенства, були прогетьманського наставлення. Вони сильно сприяли гетьманцям, як і самому гетьманові Скоропадському», хоч він і був православним [7, с. 212].

Греко-католицьке періодичне видання «Канадський українець», де гетьманці мали свою сторінку й редактором якого певний час був В. Босий, підтримувало цю організацію, пропагувало ідеї гетьманства й регулярно висвітлювало діяльність «Січі». В. Босий відзначає, як працював учителем української мови у католицькій колегії святого Йосифа в Йорктоні «за старанням наших священників» [4, арк. 49], де мав нагоду поширювати січовий рух на заході країни. Тому вже на кінець 1926 р. у Саскачевані постає ряд січових осередків. Зі свого боку січовики завжди допомагали у будівництві церков і часом сплачували їхні борги.

У грудні 1927 р. В. Босий, не дійшовши згоди з новими видавцем «Канадського українця» Г. Курдидиком, який отримав часопис як заставу за невиплачену позику єпископом Никитою Будкою, був змушений видавати з квітня 1928 р. власний орган «Канадську Січ» (виходила до осені 1930 р.). Також розлад у відносинах назрів з греко-католицькою церквою. У 30-ті рр. монархісти послабили своє втручання в релігійне життя й зосередились на суспільно-політичних питаннях [10, р. 340, 346–347]. На нашу думку, це було пов'язано з нагальною потребою збільшити своє членство, і не тільки за рахунок греко-католиків.

Греко-католики ж вороже ставились до прихильності до православних мирян. Вони розраховували, що гетьманці будуть проповідувати їх віру. Греко-католицький едмонтонський часопис «Українські вісті» (з вересня 1928 до грудня 1929 р. був у власності «Січі» й називався «Західні вісті», змінив назву у 1932 р.) за редакцією В. Дикого публікував у переважній більшості статті про діяльність і проблеми, що турбували монархістів, і, незважаючи на прохання єпископа Василя Ладики, оминав релігійну тематику. Як результат, у 1934 р. «Українські вісті» відмовились бути речником гетьманців [10, р. 346–352].

Отже, у 30-ті рр. ХХ ст. назріває розрив між греко-католиками та монархістами. Прихід нового єпископа Василя Ладики замість Никити Будки, котрий з 1930-х рр. почав відсторонюватись від

товариства, вилився у створення греко-католиками власної організації – Братства українців католиків.

За даними перепису 1931 р. в Канаді проживало 10 353 778 осіб. З них українцями записалось 225 113 осіб, у тому числі 160 557 осіб греко-католицького віросповідання і 55 386 осіб православного. Решта українців діаспори належали до інших віровизнань. Переважаюча кількість греко-католиків спонукала до створення організації, яка мала формувати католицький світогляд [6, с. 52]. Папа Пій X проголосив, а Пій XI організаційно оформив «Католицьку акцію», що мала заохочувати парафіян брати участь у церковному житті через мирянські організації, базовані на ідеології «католицької акції». Такий рух був притаманний усім країнам, де діяла католицька церква [1, с. 157].

Правлячі кола греко-католицької церкви в Канаді, відійшовши від підтримки гетьманців-державників, вирішили сформувати власне товариство, що відстоювало б їхні погляди перед громадськістю. Спершу у Канаді формується товариство з учителів, членів шкільних рад, священників тощо як реакція на прийняття правок до Саскачеванського шкільного акту в 1930 р., який забороняв релігійну символіку й носіння релігійного одягу в державних школах. Це товариство лягло в основу БУК [10, р. 465–466], яке постало у грудні 1932 р. з ініціативи о. С. Семчука й поставило своїм завданням об'єднання всіх українців греко-католиків Канади. Головою першої управи БУК у 1934 р. став Я. Стратійчук. На цьому з'їзді було прочитано й затверджено статут братства, складений С. Семчуком, Ф. Мамчуром та М. Шкварком. Статут видано у «Бюлетні» БУК за січень 1933 р. [9, с. 54–55]. На його основі було вибудовано принципи братства: «а) Брацтво Українців Католиків Канади в першій мірі має за завдання зберігати і боронити права і закони Канади та цим робом бути як найбільше діяльним членом Канадійської нації. б) Брацтво Українців Католиків морально і матеріально допоможе родимцям у Старому Краю здобути державну самостійність і тому сприяє справі національного визволення України» [2, арк. 5]. У 1935 р. о. В. Кушнірем внесено зміни до статуту. У релігійній царині головною метою товариства було поширювати католицьку віру в українському обряді, разом зі священниками створювати парафії, будувати церкви, підтримувати церковні установи, організації тощо. У культурній сфері – засновувати й підтримувати українські школи, поширювати українську мову, літературу, музику, мистецтво, допомагати католицькій пресі. На полі суспільному – організувати сиротинці, притулки, шпиталі, літні табори для молоді, молодіжні центри, проводити спортивні змагання тощо. До братства приймалися як чоловіки, так і жінки [1, с. 159, 161].

Прихильники БУК визнавали себе повноправними членами канадського суспільства, що не прагнуть повернення на батьківщину, і не суперечили рішенням канадського уряду. Так, о. С. Семчук писав

у книзі «Братство українців католиків»: «Канада – це наша держава і все її є також нашим. Ми тут не засланці, ані сезонні робітники, котрих доля змусила шукати зарибків, чи прожитку, але господарі і власники країни. Тому її армія є нашою, її установи є нашими, її уряд є нашим урядом. Ми хочемо брати якнайживішу участь у всіх державних справах Канади...» (цитовано за М. Марунчаком) [3, с. 71]. Навіть у гімні братства звучать такі слова: «БУК кличе нас до праці! Католики в похід! В Канаді й для Канади живе наш славний рід» [2, арк. 7].

При заснуванні братство мусило мати аполітичний характер. Але з часом воно стало прихильником консервативних ідей. Підтримував діяльність БУК католицький тижневик «Українські вісті», який виходив у Едмонтоні ще з 1930 р. і також відстоював ідеї гетьманців у діаспорі Канади [8, с. 69].

Відомості про ідеологію католицької організації можна прочитати в брошурах: «Ідеологія БУК», «Наше відношення до життєвих питань дня», «Програма» і у періодичних виданнях братства.

Через релігійно-громадський характер БУК його ідеї знайшли підтримку серед населення, що дало змогу організації протягом року поширити свою діяльність у Саскачевані, Альберті й Манітобі, а в 1934 р. – і в Британській Колумбії та Квебеку.

Перший відділ братства постає у січні 1933 р. у Бруно (Саскачеван). Вже в грудні 1933 р. воно нараховувало 17 відділів із 750 членами і близько 75 відділів з більше ніж 2 500 членами у 1935 р. Напередодні Другої світової війни БУК мало 97 відділів разом з жіночими та молодіжними секціями з більше ніж 3 000 членів, що вказувало на не надто стрімке зростання його прихильників. У 1938 р. центральне управління переміщується до Вінніпега [10, р. 469, 481].

Активними членами братства в міжвоєнний період були М. Білинський, М. і В. Гриневичі, Ф. Мамчур, Й. Топущак, О. Жеребко, Ф. Мазуркевич, Д. Кобринський, Д. Байда, Б. Корчинський, о. П. Сулятицький, о. В. Кушнір, о. А. Трух та ін. Підтримували братство отці редемптористи [9, с. 58] в Йорктоні.

З січня 1933 р. почав щомісяця виходити друкований орган братства «Бюлетень БУК» за підтримки ордену редемптористів у Йорктоні за редакцією о. С. Семчука, що мав збільшити кількість прихильників товариства. Перейменований у 1938 р. на «Будучність нації», він уже видається як двотижневик [5, с. 225]. Його співредактором стає о. В. Кушнір. Окрім цього, братство видавало брошури на релігійну тематику.

БУК активно діяло в культурно-освітній сфері. Ним створювались дитячі садки, рідні школи, вечірні курси української мови для старших, начитувались лекції для бажаючих на релігійну, українознавчу та політичну тематику, проводились концерти, спортивні змагання, драматичні вистави, будувались церкви, народні доми тощо. У 1935 р. за ініціативи о. П. Сулятицького, о. П. Криворучка та учителя О. Прийми

товариство відкриває бурсу ім. М. Шашкевича у Саскатуні для греко-католицьких студентів, що пізніше була реорганізована в Інститут імені А. Шептицького [3, с. 71].

Не так активно, та все ж таки братство реагувало на політичні події в Україні. У 1933 р. воно виступало проти більшовицького терору в Україні та голодомору.

Наприкінці 1934 р. діяльність товариства активізували нові члени – Д. Ільчишин, А. Загарійчук, які одночасно були членами СГД, і В. Кушнір. Щоб розширити коло свого впливу, католики намагались привернути на свою сторону робітників, які не вірили в комуністичні постулати, і створити Католицьку робітничу організацію. 30 серпня 1936 р. вони скликали масові збори католиків-робітників, що продовжували проводитись протягом 1936–1937 рр. На цих зборах вони пояснювали бачення комунізму та соціалізму в більшовиків, шкідливість радикальних та революційних рухів. Однак Католицька робітничка організація, що складалась в основному з кваліфікованих робітників, торговців, дрібних бізнесменів, не мала великої популярності серед робітників діаспори. Її засадничі позиції та агітаційна діяльність були слабшими, ніж у ТУРФДому [10, р. 474–480].

Як зазначалось вище, БУК нараховувало у своєму складі жіночі та молодіжні відділення. Перші католицькі жіночі організації формувались при парафіях. Це були так звані сестринства, що ставили перед собою церковно-релігійні завдання. Характер жіночих об'єднань дещо змінюється у складі БУК, оскільки відтоді вони включаються в громадське життя діаспори. У жовтні 1938 р. було засновано товариство «Українське католицьке юнацтво» (далі – УКЮ). Його відділи ще раніше існували при БУК. Але з цього моменту воно набуло доміняльного статусу. Керівництво УКЮ розташовувалось у Вінніпезі, його капеланом був о. М. Горощко. Товариство мало свою сторінку в «Будучності нації». Його діяльність не відрізнялась від діяльності інших українських молодіжних організацій і полягала у проведенні концертів, театральних вистав, спортивних змагань, виступів, дебатів тощо [3, с. 83, 94].

Висновки і пропозиції. Як бачимо, УГКЦ у Канаді, відчувачи потребу впливу на діаспору через громадські організації, тісно співпрацювала з гетьманцями, які визнавали її авторитет, що призвело до зростання кількості парафій та впливу греко-католицького духовенства на мирське життя прихожан. Однак, це тривало недовго через намагання обох сторін використовувати ці зв'язки лише на свою користь. Тому греко-католики вирішили сформувати власне товариство – Братство українців католиків.

Таким чином, українська греко-католицька церква в Канаді також виступала формою самоорганізації та самоврядування в діаспорі. Вона несла свій вплив на утворення ряду громадських та освітніх інституцій, регламентувала спосіб життя українців у Канаді, обмежуючи контакти з

представниками інших віросповідань, об'єднуючи під своїм дахом українців, а отже, запобігаючи їх асиміляції. Греко-католики в діаспорі заснували БУК, ідеологія якого базувалась, у першу чергу, на католицькому віросповіданні як провідному в житті українців. Його напрямками діяльності стали поширення релігійного виховання, освіти, української культури, звичаїв і традицій серед населення діаспори.

1. Баран О. Як постало Братство українців католиків Канади? *Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії* / ред. кол.: О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1994. С. 153–162.

2. Документи (програми з'їздів, буклет, бюлетень та ін.) Братства українців католиків Канади з прим. Селешка М. Д., 22 липня 1933–1935 рр. *Центральний державний архів зарубіжної україніки*. Ф. 41. Селешко Михайло Дамьянович (1901–1981), український журналіст та громадський діяч, 1932–1980 рр. Оп. 1. Спр. 45. 8 арк.

3. Марунчак М. Г. *Історія українців Канади: у 2 т.* Т. 2. Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. 512 с.

4. Меморандум діяча Січових організацій в США і Канаді В. Босого до гетьманської управи в Берліні, до головної січової централі в Чикаго, до Східної Галичини стосовно своєї діяльності в 1914–1924 рр., 1926 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». Кінець XIX ст. – 1948 р. Оп. 1 (1911–1948 рр.). Спр. 107. Копія. 53 арк.

5. Патарак І. Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни. *Матеріали Першої міжнародної конференції з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011. С. 221–226.

6. Руснак І. С. *Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX – XX століття)*. Чернівці: Рута, 2000. 363 с.

7. Шарик М. *З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу*. Кн. 1. Торонто : накладом українського видавництва «Проблем», 1969. 432 с.

8. Українські нац. організації. *Календар «Нового шляху» на рік 1935*. Саскатун: Накладом видавничої спілки «Новий шлях», 1935. С. 68–75.

9. *Ювілейна книга апостольського екзархату українців католиків Саскачевану 1905–1955 з приводу золотого ювілею Саскачевану* / матеріали зібрали Володимир Івашко і Богдан Казимира. Саскатун: The Ukrainian catholic council of Saskatchewan, 1955. 214 с.

10. Martynowych O. T. *Ukrainians in Canada: the interwar years. Book 1. Social structure, religious institutions, and mass organizations*. Edmonton; Toronto

Canadian institute of Ukrainian studies press, 2016. XXIV. 650 p.

References

1. Baran O. (1994). *Yak postalo Bratstvo ukrainsiv katolykiv Kanady?* [How did the Ukrainian catholic brotherhood of Canada appear]. O. V. Herus, Herus-Tarnovets'ka, S. Yarmus' (Eds.). *Zhyttievij dosvid ukrainsiv u Kanadi: refleksii* [Life experience of Ukrainians in Canada: reflexions]. Winnipeg: Ukrains'ka vil'na akademiia nauk. Pp. 153–162. (in Ukrainian).
2. *Dokumenty (prohramy z'izdiv, buklet, biuleten' ta in.) Bratstva ukrainsiv katolykiv Kanady z prym. Seleshka M. D., 22 lypnia 1933–1935 rr.* [Documents (congress programmes, booklet, bulletin, etc.) of the Ukrainian catholic brotherhood of Canada with the notes of Seleshko M. D., July 22, 1933–1935]. (Fund 41. Seleshko Mykhajlo Damianovych (1901–1981), ukrains'kyj zhurnalist ta hromads'kyj diiach, 1932–1980 rr. [Seleshko Mykhailo Damyanovych (1901–1981), Ukrainian journalist and public figure]. Inventory 1. File 45. 8 f.). Central state archives of foreign archival Ucrainica. (in Ukrainian).
3. Marunchak M. H. (1991). *Istoriia ukrainsiv Kanady: u 2 t.* [The history of Ukrainians of Canada: in 2 vols.]. Vol. 2. Winnipeg: nakladom Ukrains'koi vil'noi akademii nauk v Kanadi. 512 p. (in Ukrainian).
4. *Memorandum diiacha Sichovykh orhanizatsij v SShA i Kanadi V. Bosoho do het'mans'koi upravy v Berlini, do holovnoi sichovoi tsentrali v Chykhah, do Skhidnoi Halychyny stosovno svoiei diial'nosti v 1914–1924 rr., 1926 r.* [The memorandum of the member of the Sitch organizations in the USA and Canada W. Bossy to the Hetman's Council in Berlin, to the main Sitch Centre in Chicago, to Eastern Galicia concerning his activities in 1914–1924s]. (Fund 269. Kolektsiia dokumentiv «Ukrains'kyj muzej v Prazi», Kinets' XIX st. – 1948 r. [The collection of documents «Ukrainian museum in Praha»]. Inventory 1 (1911–1948). File 107. Copy. 53 f.). Central state archives of public organizations of Ukraine. (in Ukrainian).
5. Patarak I. *Relihijnyj vplyv na formuvannia hromads'kykh orhanizatsij ukrainsiv u Kanadi do Druhoi svitovoi vijny* [Religious influence on the formation of the Ukrainian public organizations in Canada before the Second World War]. *Materialy Pershoi mizhnarodnoi konferentsii z kanadoznavstva, 26–28 liutoho 2010 r., Chernivtsi.* [Proceedings of the First international conference on Canadian studies, February 26–28, 2010, Chernivtsi]. Chernivtsi: Chernivets'kyj natsional'nyj universytet imeni Yurii Fed'koviycha, 2011. Pp. 221–226. (in Ukrainian).
6. Rusnak I. S. (2000). *Rozvytok ukrains'koho shkil'nytstva v Kanadi (kinets' XIX – XX stolittia)* [The development of Ukrainian schooling in Canada (the end of the XIXth – the XXth centuries)]. Chernivtsi: Ruta. 363 p. (in Ukrainian).
7. Sharyk M. (1969). *Z viddali 50 lit. Borot'ba za nashe oblychchia i voliu ukrains'koho narodu* [From a distance of 50 years. The struggle for our face and the liberty of the Ukrainian people]. Vol. 1. Toronto: Proboiem. 432 p. (in Ukrainian).
8. *Ukrains'ki nats. orhanizatsii* [Ukrainian nationalist organizations]. Kalendar «Novoho shliakhu» na rik 1935 [Calendar of «New pathway» 1935]. Saskatoon: Nakladom vydavnychoi spilky «Novyj shliakh», 1935. Pp. 68–75. (in Ukrainian).
9. Ivashko V., Kazymyra B. (Comps.) (1955). *Yuvilejna knyha apostol's'koho ekzarkhatu ukrainsiv katolykiv Saskachevanu 1905–1955 z pryvodu zolotoho iuvileiu Saskachevanu* [Jubilee book of the Apostolic Exarchate of the Ukrainian Catholics of Saskatchewan in 1905–1955 on the occasion of the golden anniversary of Saskatchewan]. Saskatoon: The Ukrainian catholic council of Saskatchewan. 214 p. (in Ukrainian).
10. Martynowych O. T. (2016). *Ukrainians in Canada: the interwar years. Book 1: Social structure, religious institutions, and mass organizations.* Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press. XXIV. 650 p. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.13>
УДК 930.23:069.013:908(477.41-21)"1950/1960"

Олена Жам

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Музею хліба - науково-дослідного філіалу
«Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав

ORCID: 0000-0001-6216-5167
Email: zham.olena@ukr.net

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ ФУНДАТОРАМИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО СКАНСЕНУ ЩОДО ЙОГО НАЗВИ ТА ТЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ (кін. 50-их – 60-ті рр. ХХ ст.)

Анотація. Пам'яткоохоронна та музейна справа в Україні в 1960–1970-их рр. ХХ ст. характеризується хвилею масового зацікавлення українською культурою та поширенням прогресивної ідеї створення етнографічних музеїв нового типу – музеїв просто неба, які прийнято називати скансенами. Першим таким музеєм в Україні став Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у м. Переяславі-Хмельницькому Київської області, що є однією з найбагатших скарбниць самотньої народної архітектури та побуту жителів наддніпрянських сіл ХІХ – початку ХХ ст. Музей входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зазначений проект не має прецедентів в Україні, тому шлях до реалізації цього задуму був складним і тривалим. Особливо корисним виявився іноземний досвід по створенню етнографічних експозицій під відкритим небом, адже музейній практиці України ще бракувало теоретичних знань, відшліфованої методики, чітких принципів музейно-знавства, міжнародних стандартів, належного досвіду роботи. Підходи переяславських музейників до цієї нової, методично й практично не розробленої справи, виявилися творчими й оригінальними. Досвід роботи його фундаторів став у нагоді при створенні інших музеїв народної архітектури та побуту в Україні.

У статті розглядається історія створення переяславського скансену. Аналізуються різні концептуальні підходи фундаторів скансену щодо його назви та тематичної структури. У запропонованій статті мова йде, насамперед, про наукову полеміку між директором Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М.І. Сікорським і громадським діячем Є.Ф. Іщенком стосовно визначення типу музею, його назви, тематичної структури, експозиційного наповнення, озеленення території та інших питань. Науковий дискурс мав і позитивні сторони. Полеміка, яка виникла між фундаторами, дозволила обом сторонам розгледіти вірні, логічні думки в теорії кожного з них.

Ключові слова: Переяслав, скансен, пам'ятка архітектури, М.І. Сікорський, Є.Ф. Іщенко.

Olena Zham

PhD in History, leading researcher of the Bread Museum,
a research branch of the «Museum of folk architecture and life of the middle Dnieper»
National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav»

CONCEPTUAL CONFLICT BETWEEN THE FOUNDERS OF THE PEREYASLAV SKANSEN REGARDING ITS NAME AND THEMATIC STRUCTURE (IN THE LATE 1950es AND 1960es)

Abstract. Monumental and museum work in Ukraine in 1960-1970's of XX century. characterized by a wave of mass interest in Ukrainian culture and the spread of the progressive idea of creating ethnographic museums of a new type – open-air museums, commonly called scans. The first such museum in Ukraine was the Museum of Folk Architecture and Life in the Middle Dnieper region in Pereyasla, Kyiv region, which is one of the richest treasures of original folk architecture and life of the inhabitants of the Dnieper villages of the 19 th – beginning of the 20 th. The museum is a part of National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav».

This project had no precedents in Ukraine, so the path to the realization of this idea was difficult and long. Foreign experience in creating open-air ethnographic exhibitions was especially useful, as the museum practice of Ukraine still lacked theoretical knowledge, polished methodology, clear principles of museum studies, international standards, and good work experience. The approaches of Pereyaslav museums to this new, methodically and practically not developed business, were creative and original. The experience of its founders was useful for creating other museums of folk architecture and life in Ukraine.

The article examines the history of the Pereiaslav scansen. Different conceptual approaches of its founders are analyzed. The proposed article deals, first of all, with the scientific controversy between the director of the Pereiaslav-Khmelnytsky State Historical Museum M.I. Sikorsky and public figure E.F. Ishchenko regarding the definition of the type of museum, its name, thematic structure, exposition content, landscaping and other issues. Scientific discourse also had its positive sides. The controversy that arose between the founders allowed both sides to consider true, logical ideas in the theory of each of them. Scientific discourse also had its positive sides. The controversy that arose between the founders allowed both sides to consider true, logical ideas in the theory of each of them.

Keywords: *Pereiaslav, scanen, architectural monument, M. I. Sikorsky, E. F. Ishchenko.*

Постановка проблеми. Великим надбанням скарбниці історії та культури України, однією з найбагатших скарбниць з історії народної архітектури, культури, побуту українців Середньої Наддніпрянщини є Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (далі МНАПЧН) в м. Переяславі Бориспільського р-ну Київської обл. (до 2020 р. Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Це один з найбільших етнографічних музеїв країни. Проблеми становлення і розвитку визначних етнографічних музеїв України належать до важливих завдань сучасної історичної та етнографічної науки й викликають постійний інтерес у дослідників. У справі збереження вітчизняного культурного надбання переяславський скансен займає почесне місце, тому вивчення історії його становлення, формування напрямків діяльності дає можливість розширити уявлення про вітчизняну музейну справу. Значимість досліджуваної проблеми визначається також відсутністю комплексного дослідження історії створення переяславського скансену та необхідністю переосмислення обставин його становлення.

Аналіз наукових публікацій. Не зважаючи на існуючі наукові праці, на сьогодні відсутні дослідження, в яких здійснено комплексний аналіз проблеми становлення переяславського скансену. Історіографія проблеми хоч і нараховує значну кількість праць, коло й тематика яких постійно розширюється, проте дослідники лише побіжно згадують про існування наукової полеміки між фундаторами скансену стосовно визначення типу музею, його назви, тематичної структури, експозиційного наповнення, озеленення тощо. Ця проблема становить безперечний інтерес, оскільки характеризує історію становлення скансену, ведення зазначеної інформації до наукового обігу дає змогу доповнити й уточнити усталені відомості. Питання, які стосуються сутності та причин виникнення конфлікту між фундаторами скансену М.І. Сікорським та Є.Ф. Іщенко досі залишаються невисвітленими, що і зумовило мету статті.

Виклад основного матеріалу. Фундаторами музею прийнято вважати членів Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (далі ПХДІМ), створеної у 1963 р. для розробки наукової концепції і генерального проекту забудови «етнопарку-музею просто неба». До її складу увійшли представники музею і громадськості: директор ПХДІМ М.І. Сікорський, завідувач етнографічного відділу М.І. Жам, науковий співробітник М.П. Палагута, гідромеліоратор і краєзнавець Є.Ф. Іщенко, архітектор

Г.В. Борисевич, археолог Р.О. Юра. Всі ці непересічні особистості зробили вагомий вклад у становлення переяславського скансену. Роль кожного з них в цьому процесі висвітлена нами в окремій публікації [3].

М.І. Сікорський на правах керівника закладу здійснював загальне керівництво роботою Вченої ради, формував її склад, визначав основні напрямки діяльності. М.П. Палагута відповідав за зв'язки із громадськістю, керівниками міського, районного, обласного рівнів. Р.О. Юра та Г.В. Борисевичем надавали консультативну допомогу в межах своєї компетентності – з питань археології та архітектури. М.І. Жам втілював теоретичні напрацювання своїх колег на практиці: організовував пошук, обстеження, перевезення, встановлення і реставрацію на території музею пам'яток архітектури, а згодом – створення в них різнопланових експозицій. Ідейним натхненником створення переяславського скансену був громадський діяч, меліоратор за освітою і краєзнавець за покликанням Є.Ф. Іщенко. Він здійснив топографічну зйомку земельної ділянки, на якій розташований музей, детально проаналізував особливості рельєфу, водозбору, ґрунтів, розробив районування території, виходячи із географічних факторів. Значну увагу Є.Ф. Іщенко звернув на теоретичні основи та методологічні засади побудови скансену. Не будучи спеціалістом у музейній сфері, він одноосібно розробив «Генеральний проект етнопарку-музею України просто неба в м. Переяславі-Хмельницькому та його околицях Київської області», в якому виклав власне бачення низки концептуальних питань, пов'язаних із створенням скансену. Збереглося два варіанти концепції – 1966 і 1969 рр. Перший проект більше скидається на концепт праць з вітчизняної історії, археології, мистецтвознавства тощо, доповнений власними судженнями та коментарями автора. У 1969 р. Є.Ф. Іщенко завершив роботу над останньою редакцією «Проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького етнопарку-музею просто неба», над яким він почав працювати, за його словами, ще в 1960-1965 рр. Ця версія наукової концепції має логічну структуру, послідовний виклад матеріалу, містить цікаві авторські ідеї.

Є.Ф. Іщенко був великим мрійником, тому його проект носив глобальний, всеохоплюючий характер. Лише однієї землі для розміщення музею потребувалось від 500 га для першого етапу і 2500 га для наступного. Ще більше вражає структура цього грандіозного задуму. Експозиція мала охопити період від початку проживання первісних людей на території України і до сучасності, а в перспективі –

представити «в зримих образах комуністичне майбутнє». Окремими розділами у музеї мали бути представлені етнозони: Подніпров'я, Полтавщина, Слобожанщина, Поділля, Полісся, Гуцульщина, Бойківщина, Галичина.

У зв'язку з тим, що М.І. Сікорський та й інші члени Вченої Ради не поділяли поглядів Є.Ф. Іщенко між ними наростала напруга і врешті-решт стався розкол. Ось як про цей період згадував відомий музейник України С. Верговський: «два мрійники – ініціатор Переяславського музею просто неба М. І. Сікорський і пенсіонер-маркшейдер Іщенко разом замріяли створити музей, і хоча в цьому були одностайними, але уявляли його по різному. Є. Іщенко уявляв, що все експоноване має перебувати у справжньому побуті конкретних родин, які орють поле, сіють, живують, мелють збіжжя, печуть запашний хліб, зустрічають свят вечірню зірку і вирощують дітей. М. Сікорський дотримувався більш реалістичних, як на політичні обставини часу, поглядів, що музей має складатись з експонатів, які оглядатимуть відвідувачі. Непоступливість обох призвела до відходу Є. Іщенка від реального процесу, очолюваного М. Сікорським – молодим, енергійним, наполегливим, незламним і невтомним директором музею. Для нас це був перший приклад дискусійності і невірності засад скансенів. Лише згодом прийшло усвідомлення, що обидва ініціатора цього видатного скансену були рівноцінними у пошануванні явищ народної культури, варіювали лише зовнішню сторону експонування пам'яток – у реальному чи уявному побутовому процесі. Мрійники Переяслава не помилилися, хоч і не досягли справжнього розуміння» [1, с. 83].

Аналіз текстів наукових концепцій Є.Ф. Іщенка наводить на думку, що він сподівався створити гігантський безмежний музей і показати в ньому всю велич України, відтворити її історію з найдавнішого часу і до сьогодні в усіх її деталях. У наші дні його ідеї сприймаються як фантастичні й сумбурні. Через надзвичайно широкі історичні часові рамки, широку та різнопланову тематику музейної експозиції, велику різноманітність експозиційного матеріалу у фундаторів музею виникло питання про неможливість і недоцільність висвітлення теми в такому глобальному масштабі. На цьому фоні між Є.Ф. Іщенком і керівництвом музею, членами Вченої ради музею часто виникали непорозуміння. Приводом до них могло стати будь-яке спірне питання стосовно розпланування чи розбивки території, встановлення конкретної пам'ятки, висадки зелених насаджень.

Чи не єдине питання, яке не викликало полеміки між сторонами, був вибір підходящої території для скансену. Ділянки, які запропонувала міська влада, забракували обидві сторони. Всі розуміли, що в разі підтоплення низинної території міста, пам'ятки будуть зруйновані або пошкоджені. Кілька років музейники добивалися виділення ділянки на пагорбі на околиці

міста й лише у 1963 р. за сприяння П.Т. Тронька вдалося досягти результату.

Стосовно наповнення музейної експозиції пам'ятками архітектури думки фундаторів скансену розходилися. М. І. Сікорський надавав перевагу класичному експонуванню автентичних пам'яток у відтвореному характерному історичному середовищі – змодельованому наддніпрянському селі XIX – поч. XX ст. Натомість Є.Ф. Іщенко бачив музей діючим, живим, утилітарним. На його переконання, в житлових спорудах повинні жити люди (працівники музею, відвідувачі), в господарських будівлях – утримуватися живність, городи й сади – оброблятися. З цього приводу він зазначав: «Справжній краєвид українського села буде відчуватись тоді, коли в селі буде не менше 150 хат (дворів, садиб), а ще краще, як 200-250. Село створене в музеї просто неба не повинно бути пустою. Воно повинно бути обжитим, щоб стежки і доріжки були нагопані і наїжджені, а колії на дорогах вулиць повинні бути тільки возові. Кожна з 250 хат несе якимось тематично-пізнавальне значення. Приміром біля 50 хат буде оформлено на тему «етнографія». Їх інтер'єр буде обладнано як експозиція пам'яток домашнього та сімейно-побутового призначення людей села, відповідно до соціально-класової приналежності сім'ї, величини сім'ї та природних зон України, але Переяславщина буде подана найдокладніше, як тут так і ж всіх інших розділах і темах. Внутрішнє планування і обладнання з врахуванням традицій біля 20 хат, буде пристосовано для проживання тих службових осіб музею, які по роду їх роботи доцільно проживати на території музею. Біля 10 хат буде обладнано теж традиційно для ночівлі відвідувачів, що приїдуть здалека (готель). Частина хат буде обладнана під харчоблок (ресторан, кафе). При цьому і кухня, і їдальня будуть розміщені в традиційних українських прохолодних хатах під солом'яною покрівлею, або столики будуть поставлені в «садок вишневий коло хати». Обов'язково треба, щоб і страва та напої були традиційні і готувати такі і так як це було у давнину. Останні хати (170) будуть обладнані на тему «Українська народна творчість в архітектурі жилого будинку», і будуть використані, як житлові приміщення для якогось культурно-освітнього закладу чи іншого закладу громадського користування, що може бути організований тут. В такий спосіб кожна хата і двір музейного села буде нести двойне навантаження – етнографічно-пізнавальне і утилітарне» [6, с. 23-24].

Частково позиція фундаторів сходилася в питанні експонування громадських, господарських, виробничих будівель. Ще на етапі проектування експозиції скансену планувалося, що в ньому будуть церква, церковно-приходська школа, сільська управа, шинок, корчма, гамазей, водянні та вітряні млини, виробничі будівлі ремісників. М. І. Сікорський планував просто наповнити зазначені вище об'єкти відповідними для них музейними предметами, а Є.Ф. Іщенко бачив їх діючими: «засоби виробництва по ремеслах та по

домашніх промислах будуть відтворені в виробничих комплексах та діючих станах, з тим щоб тепер можна було проробити всі виробничі операції по них як то робилось колись» [6, с. 25].

Сторони свідомо уникали обговорювати включення до музейної експозиції поміщицьких пам'яток. З одного боку, ці споруди були неодмінно присутні в українському селі ХІХ – поч. ХХ ст., з іншого боку – надмірне захоплення популяризацією побуту тогочасної панівної верхівки могло викликати невдоволення органів влади і переслідування музейних працівників. У планах Є.Ф. Іщенка було відтворення побуту всіх соціально-економічних прошарків сільського населення: «поміщики (великі і дрібні панки); заможні селяни; середняки (міцні та економічно нестійкі); бідняки (незаможного господарювання та напівпролетарі)» [5, с. 6]. М.І. Сікорський діяв більш обережніше. За його вказівкою до музею було перевезено три поміщицькі будинки, два з яких використані як тимчасові приміщення для Музею М.М. Бенардоса та Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини, і лише в будинку князя О.К. Горчакова було відтворено типовий інтер'єр, характерний для панського маєтку. В умовах панування партійної ідеології не особливо віталось пропагування засобами музейної експозиції поміщицької культури. Тому адміністрація музею через В. Г. Борисевича звернулася за консультативною допомогою до відомого російського архітектора та музеєзнавця О. В. Ополовникова. В листі від 26.01.1969 р. В. Г. Борисевич писав: «Показывал А. Ополовникову наш совместный проект и фотографии. В принципе ему наш проект понравился кроме помещения в музей помещичьей усадьбы... Памятники в помещичьей усадьбе должны быть на уровне мелкопоместного дворянства, а не быть памятниками профессиональной дворянской архитектуры. В этом случае она органично войдет в музей» [4, с. 502].

Не менш спірні моменти виникали й через експонування сакральних пам'яток. Є.Ф. Іщенко справедливо зауважував, що церква в українському селі була тим архітектурним елементом, який організовував простір села. Церкві, як культовій споруді, надавалося значення організуючого центру і духовного та побутового життя сільського населення. Тому церкву завжди і скрізь намагалися ставити в центрі села і ставили, якщо не в геометричному центрі, то в середині лінійно-повздовжнього напрямку головної вулиці села [2, с. 13]. У зв'язку з цим Є.Ф. Іщенко пропонував розміщувати сакральні споруди в центральній частині скансену. Всього в музеї експонується п'ять церков і одна дзвіниця. Оскільки земельні ділянки для розбудови музею виділялися поетапно, то центр села щоразу зміщувався і церкви встановлювалися за принципом доцільності. Невдоволення у Є.Ф. Іщенка викликало встановлення у 1969 р. на околиці села відомої церкви Св. Георгія, пов'язаної з перебуванням на Переяславщині Т. Г. Шевченка. На знак протесту він

розіслав листи в різні інстанції. Проте М.І. Сікорського це не зупинило. Церкву встановили на околиці села, так як вона стояла в Андрушах. Але місце обране Є.Ф. Іщенком теж не пустувало. Згодом тут була встановлена церква Св. Параскеви П'ятниці із с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну.

Не погоджувався Є.Ф. Іщенко з місцем, обраним музейними працівниками для встановлення водяного млина із с. Северинівка Таращанського р-ну Київської обл. За його задумом млин мав бути діючим, для цього частина конструкції млина мала розміщуватися у меліоративному каналі, розташованому поруч із музеєм. За допомогою нівеліра він визначив і зафіксував кілочками необхідний горизонт для встановлення водяного колеса та забивки паль під млин. Та оскільки гідрологічні умови каналу (стояча вода) не дозволяли зробити млин діючим, М.І. Сікорський з колегами вирішили розмістити його вище визначеного Є.Ф. Іщенком рівня і експонувати його як звичайну пам'ятку. На це отримали критичного листа: «Цим Ви нехтуєте щасливу можливість відтворити водяний млин, так би мовити, в натуральному образі його оригінала» [7].

Також Є.Ф. Іщенко був незадоволений розташуванням хати із с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл. Це була друга житлова споруда, яку перевезли на територію скансену. В цей час у розпорядженні музейних працівників було 5 га землі, тому значного вибору локацій для пам'ятки не було. Її встановили на території розділу «Кустарні ремесла в українському селі» (пізніше для розділу була обрана інша локація). На це Є.Ф. Іщенко зауважив, що потрібно дотримуватися генерального плану забудови музею, дочекатися виділення чергової земельної ділянки (6 га), розмістити на ній розділ «Громадянська війна на Україні» і встановити тут хату із Нової Ваблі (в ній у 1919 р. перебував штаб 2-ї бригади Г.І. Котовського) разом із хатою перших комунарів Переяславщини «з тим щоб до п'ятидесятиріччя Жовтневої Революції подати їх для загального огляду трудящих» [7]. На переконання Є.Ф. Іщенка таке підігрування владі дозволить швидше отримати землю необхідну для розбудови музею. М.І. Сікорський бачив хронологічні рамки експозиції музею значно вужчими, ніж Є.Ф. Іщенко і зводив її до показу архітектури «дожовтневого села» (ХІХ – поч ХХ ст.). В його плани не входило експонування пам'яток давнішого та пізнішого часу, особливо соціалістичної та в перспективі комуністичної доби.

Особливе значення Є.Ф. Іщенко надавав питанню озеленення території скансену. Зберігся документ під назвою «Попередній список основних дерев і кущів для посадки весною 1964 року при озелененні території лісопарку музею під відкритим небом в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл.», датований 8.03.1964 р. У ньому наведений перелік назв сортів кущів та дерев (38 позицій), які Є.Ф. Іщенко пропонував висадити в музеї на території трьох парків, які він називав «садами»:

«Сад мудрості» (1 га), «Сад кохання» (4 га), «Сад юності» (1 га). Для кожного саду Є.Ф. Іщенко підібрав свій склад рослинності. Натомість М.І. Сікорський надавав перевагу висадці тих рослин, які згадувалися у творах Т.Г. Шевченка, адже першочергово музей закладався як лісопарк (пізніше етнопарк) до святкування 150-річчя Кобзаря. Це було пов'язано з тим, що органи влади не погоджувалися виділяти земельну ділянку для створення етнографічного музею під відкритим небом, а лише давали згоду на закладку парку й то лише у зв'язку з ювілейною датою. Відомо, що М.І. Сікорський загадував друзям і колегам перечитувати твори Т.Г. Шевченка й вибирати назви рослин, які вони там зустрінуть.

Окремим пунктом у низці проблем з озеленення музею варто згадати так зване «алеїне питання», навколо якого точилася наукова суперечка між Є.Ф. Іщенком та М.І. Сікорським. Єфрем Федотович відмічав, що на території скансену занадто багато алей (це було обумовлено тим, що спочатку музей закладався як парк ім. Т.Г. Шевченка). Зваживши на справедливую критику з боку Є.Ф. Іщенка, кількість запроєктованих алей була значно зменшена. Їх залишили лише в тих місцях, де це було науково виправдано. Проте і задум Є.Ф. Іщенка стосовно розпланування на території музею трьох садів із набором рослин не характерних для українського села, також був далеко не науковим. Вищезгадані сади неодноразово ставали прецедентом для непорозумінь між сторонами. Так, у листі до М.І. Сікорського від 19.12.1965 р. Є.Ф. Іщенко писав: «Не в усьому Ви погоджуєтесь зі мною і що до естетичного оформлення етнопарку-музею. Так, садибу середняка Ви розмістили на площі розділу зелених насаджень «сад юності», ліквідувавши цей розділ» [7]. Саме це стало формальним приводом до всебічної критики цієї садиби з боку Є.Ф. Іщенка.

Причини непорозумінь між фундаторами скансену виникли через відмінне трактування поняття скансену. У грудні 1963 р. Є.Ф. Іщенко писав М.І. Сікорському: «В своїх думках, я продумав наше, так би мовити, «співробітництво» і дійшов того висновку, що воно було, є і буде не одностайним, бо ми виходимо зовсім із різного розуміння терміну «музей під відкритим небом» [10]. Є.Ф. Іщенко хотів відобразити в музеї зміни соціально-економічних формацій людського суспільства – від первісного суспільства і до соціалістичного суспільства, й охопити всю територію України з акцентом на Переяславщині. М.І. Сікорський та його команда розуміли всю неосяжність цього задуму, тому звузили хронологічні та територіальні рамки музею. Разом з тим, прогресивні ідеї громадського проектанта були втілені у життя. В 1968 р., коли вже була реалізована основна частина проекту, Є.Ф. Іщенко підсумував: «Ваше конкретне ставлення до мого доробку Ви особисто визначили так: «Ми від діда (тобто мене) беремо те, що корисне для нас (тобто для Вас). На жаль, чомусь, «некорисним» для Вас виявилось

багато чого із ідейно-тематичних основ, визначених мною опрацюванням матеріалів мого проекту. Багато що Ви відхилили і по знайдених мною формах зримих образів пам'яток минулого та порядку їх експозиції» [9].

Основною причиною конфлікту була невірність у вітчизняному музеєзнавстві теоретичних засад створення скансенів та відсутність практичного досвіду щодо їх реалізації. На етапі розробки наукової концепції скансену в його організаторів ще не сформувалося чітке уявлення про методичку, принципи структурної побудови музею, тому їм доводилося покладатися на власну інтуїцію, почуття життєвої правди, здобувати практичні навички в процесі роботи.

Висновки і пропозиції. Такими були основні проблемні моменти у відносинах фундаторів переяславського скансену М.І. Сікорського та Є.Ф. Іщенка. У М.І. Сікорського проглядається бажання як найшвидше побачити кінцевий результат, який мав узгоджуватися із загальноприйнятою в державі музейною методологією. Пристрасний мрійник Є.Ф. Іщенко прагнув, щоб роботи велися відповідно до розробленої ним концепції й втілення запланованого відбувалося після попереднього обговорення і узгодження між різними фахівцями музейної сфери та громадськими діячами. Легко передбачити, що в життя була втілена більш реалістична концепція М.І. Сікорського та його команди. Науковий дискурс мав свої позитивні сторони. Полеміка, яка виникла між фундаторами, дозволила обом сторонам розгледіти істину, вірні, логічні думки в теорії кожного з них. Є.Ф. Іщенко писав М.І. Сікорському: «... я хочу подати так щоб видно було, що тут спорять не просто дві людини, а два погляди на це діло, два підходи до нього, до свого громадянського обов'язку. Переможе звісно той, який визначений самим духом нашого часу» [8]. В процесі роботи фундаторам скансену в Переяславі доводилося як співпрацювати, так і конфліктувати, але лише так їм вдалося знайти оптимальний варіант проекту майбутнього музею і втілити його в життя.

1. Верговський С. Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України. *Народна культура України: традиції і сучасність: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України.* К., 2010. С. 81-90.

2. Жам О. До історії музеєфікації церкви Святого Георгія з с. Андруші Переяславського повіту Полтавської губернії в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *ПЕРЕЯСЛАВКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».* Переяслав, 2020. Випуск 17 (19). С. 10-27.

3. Жам О., Ткаченко Н. До історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої

Наддніпрянщини: напрацювання Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного історичного музею по створенню переяславського скансену (1960-ті рр. XX ст.). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 3. Ужгород, 2016. С. 42-52.

4. Жам О., Ткаченко Н. Пам'ятки із Ташанського маєтку Горчакових в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»*. Вип. 5. Хмельницький, 2015. С. 498-511.

5. Іщенко Є. До проекту етнопарку-музею України просто неба в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області. 1966 р. Рукопис. 12 с. Архів О.М. Жам.

6. Іщенко Є. До проекту Першого на Україні Переяслав-Хмельницького етнопарку-музею просто неба. Складено в 1960-65 рр. громадським проєктантом гр. м. Переяслава-Хмельницького Іщенко Є.Ф. 1969 р. Машинопис. 35 с. Архів О.М. Жам.

7. Лист Є.Ф. Іщенка до М.І. Сікорського від 19 грудня 1965 р. Рукопис. 4 с. Архів О.М. Жам.

8. Лист Є.Ф. Іщенка до М.І. Сікорського від 21 грудня 1965 р. Рукопис. 2 с. Архів О.М. Жам.

9. Лист Є.Ф. Іщенка до М.І. Жама від 22 січня 1968 р. Рукопис. 4 с. Архів О.М. Жам.

10. Лист Є.Ф. Іщенка до М.І. Сікорського від 27 грудня 1963 р. Рукопис. 4 с. Архів О.М. Жам.

References

1. Verhovskiy S. (2010). *Peredumovy, naukovi zasady stvorennia y perspektyvy rozvytku Natsionalnoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy* [Prerequisites, scientific principles of creation and prospects of development of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine]. *Narodna kultura Ukrainy: tradytsii i suchasnist: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, prysviachenoї 40-richchii zasnuvannia Natsionalnoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy*. Kyiv. 81-90. (in Ukrainian).

2. Zham O. (2020). *Do istorii muzeiefikatsii tserkvy Sviatoho Heorhiia z s. Andrushy Pereiaslavskoho povitu Poltavskoi hubernii v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny* [Do istorii muzeiefikatsii tserkvy Sviatoho Heorhiia z s. Andrushy Pereiaslavskoho povitu Poltavskoi hubernii v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny]. *PEREIA SLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*. Pereiaslav. Vyp. 17 (19). 10-27. (in Ukrainian).

3. Zham O., Tkachenko N. (2016). *Do istorii stvorennia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny: napratsiuвання Vchenoi rady Pereiaslav-Khmelnyskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu po stvorenniu pereiaslavskoho*

skansenu (1960-ti rr. XX st.) [To the history of the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper Region: the work of the Academic Council of the Pereiaslav-Khmelnysky State Historical Museum on the creation of the Pereiaslav open-air museum (1960s of the XX century)]. *Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu*. Vyp. 3. Uzhhorod. 42-52. (in Ukrainian).

4. Zham O., Tkachenko N. (2015). *Pamiatky iz Tashanskoho maietku Horchakovykh v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny* [Sights from the Tashansky estate of the Gorchakovs in the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper Region]. *Naukovo-kraieznavchyi zbirnyk Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Samchyky»*. Vyp. 5. Khmelnytskyi. 498-511. (in Ukrainian).

5. Ishchenko Ye. (1966). *Do proektu etnoparku-muzeiu Ukrainy prosto neba v m. Pereiaslavi-Khmelnyskomu Kyivskoi oblasti*. *Rukopys*. 12 s. [To the project of the open-air ethnopark-museum in Pereiaslav-Khmelnysky, Kyiv region]. Manuscript. 12 s. Arkhiv O. Zham. (in Ukrainian).

6. Ishchenko Ye. (1969). *Do proektu Pershoho na Ukraini Pereiaslav-Khmelnyskoho etnoparku-muzeiu prosto neba*. *Skladeno v 1960-65 rr. hromadskym proektantom hr. m. Pereiaslava-Khmelnyskoho Ishchenkom Ye.F.* [To the project of the First in Ukraine Pereiaslav-Khmelnysky open-air ethnopark museum Compiled in 1960-65 by a public designer gr. Pereiaslav-Khmelnysky Ishchenko E. F.]. *Mashynopys*. 35 s. Arkhiv O. Zham. (in Ukrainian).

7. Lyst Ye. F. *Ishchenka do M. I. Sikorskoho vid 19 hrudnia 1965 r.* [Letter E.F. Ishchenko to M.I. Sikorsky from December 19, 1965]. *Rukopys*. 4 s. Arkhiv O. Zham. (in Ukrainian).

8. Lyst Ye. F. *Ishchenka do M. I. Sikorskoho vid 21 hrudnia 1965 r.* [Letter E.F. Ishchenko to M.I. Sikorsky from December 21, 1965]. *Rukopys*. 2 s. Arkhiv O. Zham. (in Ukrainian).

9. Lyst Ye.F. *Ishchenka do M.I. Zhama vid 22 sichnia 1968 r.* [Letter E.F. Ishchenko to M.I. Jama of January 22, 1968]. *Rukopys*. 4 s. Arkhiv O.M. Zham. (in Ukrainian).

10. Lyst Ye.F. *Ishchenka do M.I. Sikorskoho vid 27 hrudnia 1963 r.* [Letter E.F. Ishchenko to M.I. Sikorsky from December 27, 1963]. *Rukopys*. 4 s. Arkhiv O.M. Zham. (in Ukrainian).

Світлана Кагамлик

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

МІЖКОНФЕСІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ФОРМИ ВИЯВУ ТА ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ

Анотація. Метою статті є з'ясування сутності головних форм вияву міжконфесійного протистояння в Україні в середовищі християнських церков та пошук шляхів протидії їм із метою релігійної і національної консолідації українського суспільства. Виявлено конфліктогенні фактори, які впливають на міжконфесійне протистояння в сучасній Україні. Визначено дві основні групи міжконфесійних конфліктів, кожній із яких властиві особливі форми вияву міжконфесійного протистояння та різні фази їх гостроти: конфлікти між православ'ям та іншими конфесіями; конфлікти в середовищі православ'я.

Обґрунтовано, що із відновленням українських Церков у часи постання української незалежності у 90-ті роки ХХ ст. міжконфесійні відносини набули гостроти, що пов'язане як з розколом українського православ'я, так і актуалізацією за давнього конфлікту між православ'ям і відродженою Українською Греко-Католицькою Церквою. Причинами протистояння у середовищі православ'я стали конфлікти корпоративних інтересів між окремими православними церковними інституціями, різне бачення кожної із них засад об'єднавчого процесу та кардинально протилежне розуміння канонічності. Утворення Православної Церкви України, хоча й інтегрувало інтереси двох православних конфесій (УПЦ КП і УАПЦ), водночас не ліквідувало міжконфесійних суперечностей з УПЦ у складі Московського патріархату.

Зроблено висновок, що реалії українського церковного життя спонукають активний пошук шляхів протидії міжконфесійному протистоянню, ключовим аспектом яких має бути налагодження нового формату суспільно-релігійного спілкування у координатах «Церква-Церква», «Церква – держава», «Церква – суспільство». У практичному сенсі ефективними засобами його реалізації можуть стати: міжконфесійний діалог, розбудова Православної Церкви України, протидія російській ідеологічній агресії, посилення ролі ЗМІ у подоланні релігійних загроз.

Ключові слова: міжконфесійне протистояння, Українська Греко-Католицька Церква, Православна Церква України, Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Православна Церква Московського Патріархату.

Svitlana Kahamlyk

PhD in History, Senior Researcher Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

INTERFAITH CONFRONTATION IN MODERN UKRAINE: FORMS OF MANIFESTATION AND WAYS OF COUNTERACTION

Annotation. The aim of the article is to clarify the essence of the main forms of inter-confessional confrontation in Ukraine among Christian churches and to find ways to counteract them in order to religiously and nationally consolidate Ukrainian society. Conflictogenic factors influencing the interfaith confrontation in modern Ukraine have been identified. There are two main groups of interfaith conflicts, each of which has special forms of interfaith confrontation and different phases of their severity: conflicts between Orthodoxy and other denominations; conflicts in the Orthodox environment.

It is substantiated that with the restoration of the Ukrainian Churches during the rise of Ukrainian independence in the 90s of the twentieth century. interfaith relations have become more acute, which is associated with both the split of Ukrainian Orthodoxy and the actualization of the long-standing conflict between Orthodoxy and the revived Ukrainian Greek Catholic Church. The reasons for the confrontation in the Orthodox environment were conflicts of corporate interests between individual Orthodox church institutions, different views of each of them on the principles of the unification process and a radically opposite understanding of canonicity. The formation of the Orthodox Church of

Ukraine, although integrating the interests of the two Orthodox denominations (UOC KP and UAOC), at the same time did not eliminate inter-confessional contradictions with the UOC within the Moscow Patriarchate.

It is concluded that the realities of Ukrainian church life encourage an active search for ways to counteract interfaith confrontation, a key aspect of which should be the establishment of a new format of socio-religious communication in the coordinates "Church-Church", "Church-State", "Church-Society". In a practical sense, effective means of its implementation can be: interfaith dialogue, building the Orthodox Church of Ukraine, countering Russian ideological aggression, strengthening the role of the media in overcoming religious threats.

Keywords: *interfaith confrontation, Ukrainian Greek Catholic Church, Orthodox Church of Ukraine, Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate.*

Постановка проблеми. Релігійна палітра сучасної України визначається надзвичайною строкатістю і неоднозначністю виявів, які віддзеркалюють глибинні суспільні і політичні трансформації. Значною мірою релігійні проблеми в українському соціумі продиктовані внутрішніми і зовнішніми загрозами. Серед останніх – російська військова агресія, інформаційна війна, яка ведеться силами російських урядових кіл із застосуванням неоімперських ідеологічних доктрин на кшталт «русского мира», втручання у сферу релігійного життя України зарубіжних релігійних центрів, світовий релігійний екстремізм. Водночас не менш небезпечними для суверенної України є й внутрішні загрози, зокрема, соціальна нестабільність, діяльність антиукраїнських сил, економічна криза, підсилена пандемією коронавірусу. Всі ці чинники поглиблюють конфліктизаційні процеси і загострюють міжконфесійне протистояння в сучасній Україні. Найгострішими є конфлікти між інституціями і вірянами християнських Церков, насамперед у середовищі домінуючого для українців православ'я.

Аналіз наукових публікацій. У розробці даної проблеми, до якої залучаються представники різних наукових галузей – історики, філософи, релігієзнавці, соціологи, політологи, провід ведуть науковці Інституту релігієзнавства НАН України – А. Колодний, Л. Филипович, А. Арістова, М. Бабій, В. Климов, В. Шевченко [1; 2; 9; 10; 12; 13; 14; 17]. У їхньому доробку як персональні, так і колективні дослідження, у тому числі присвячені питанням державно-церковних відносин, релігійним конфліктам, толерантності та міжконфесійному діалогу. Важливі питання міжконфесійних суперечностей і взаємодії етносу й релігії в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України порушують також науковці й інших установ. Так, природа міжцерковних конфліктів у православ'ї України становить пріоритетний інтерес для С. Здіюрука [6]. Динаміку конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційні та ідентифікаційні аспекти відслідковує В. Войналович [3].

На особливу увагу заслуговують спецвипуски наукових щорічників «Релігійна свобода» (за результатами науково-практичної конференції 2010 р. - «Міжконфесійні відносини у їх сутності і виявах в Україні» [13]) та «Українське релігієзнавство» (у 2011 р. на його сторінках опубліковано монографію із циклу «Релігія – Світ – Україна», друга частина якої була безпосередньо присвячена міжконфесійним відносинам [14]). У них аналізуються

трансформації конфесійної ситуації як у всеукраїнському масштабі, так і в окремих регіонах країни. Водночас існує потреба виокремити найбільш гострі форми міжконфесійного протистояння в Україні та визначити шляхів протидії їм з урахуванням нових суспільно-політичних обставин.

Метою статті є з'ясування сутності головних форм вияву міжконфесійного протистояння в Україні в середовищі християнських церков та пошук шляхів протидії їм із метою релігійної і національної консолідації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Визначальними тенденціями українського незалежного сьогодення, за даними експертів, є сплеск масової релігійності, потужний інституційний розвиток традиційних церков та виникнення нових релігійних організацій. Водночас спостерігається зміна конфігурації суспільно-релігійних відносин, яка характеризується зростанням міжконфесійних суперечностей, що фіксують результати дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, здійсненого у жовтні 2019 р. [5].

Серед конфліктогенних факторів, які значною мірою визначають міжконфесійне протистояння в сучасній Україні, – проблеми релігійного життя завершального етапу радянської партійної системи кінця 80-х рр., які заклали підвалини міжправославного і православно-греко-католицького конфлікту.

Деструктивний вплив на процеси суспільної консолідації в Україні справляє релігійна регіоналізація країни – поділ на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині домінуючим є вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату.

Аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, можна визначити дві основні групи міжконфесійних конфліктів: конфлікти між православ'ям та іншими конфесіями; конфлікти в середовищі православ'я. Кожній із них властиві особливі форми вияву міжконфесійного протистояння та різні фази їх гостроти.

Досвід історії Української Церкви виявляє різні форми вияву міжконфесійного протистояння – від мирних, зокрема, міжконфесійної полеміки, до збройних сутичок між їх прихильниками. Так, міжконфесійна полеміка, як форма суспільно-політичного протистояння, розпочалася з укладенням Берестейської унії і упродовж XVII – XVIII ст. витримала декілька етапів. У першій половині XVII ст. (після 1620 р.) провідні українські богослови створили блок полемічної літератури, пов'язаний із

відновленням православної ієрархії і спрямований виключно проти уніатських письменників. Пов'язані спільністю становища та киеворуської релігійної традиції, православні й уніатські полемісти оперували одними й тими самими джерелами та розходилися лише в їх трактуванні. У другій половині XVII ст. вістря полеміки православних ієрархів повернулося в бік католиків, а на початку XVIII ст. міжконфесійна полеміка набрала нового спрямування - між православними та протестантами, причому відбувалася в середовищі українських інтелектуалів на теренах Росії та була пов'язана з реформаторською діяльністю Петра I.

Із активною інституалізацією церковного життя у часи постанови української незалежності у 90-ті роки XX ст. міжконфесійні відносини набули гостроти, пов'язаної як з розколом українського православ'я, так і з актуалізацією за давнього конфлікту між православ'ям і відродженою Українською Греко-Католицькою (раніше Унійною) Церквою.

Водночас варто зазначити, що УГКЦ, яка зберегла підпільну структуру за умов тоталітарної системи і надзвичайно швидко стала дієвим чинником процесу відродження нації, на відміну від УПЦ Московського патріархату, за період незалежності довела свою відкритість до міжконфесійних контактів, головним чином з УПЦ КП, а в нинішніх умовах – з її наступницею, Православною Церквою України.

У 1996 р. створено Всеукраїнську раду Церков і релігійних організацій - першу в Україні міжконфесійну організацію, до складу якої увійшло 14 християнських Церков. Вона мала зіграти роль плацдарму для налагодження міжконфесійних контактів. Одним із її дієвих кроків стало підписання у 1997 р. Меморандуму християнських конфесій, який мав забезпечити несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах і зменшити ідеологічне протистояння.

Після нетривалого затишшя перших років XXI століття, міжконфесійні конфлікти в Україні стали особливо напруженими за часів президентства Віктора Януковича, який виявляв своє різнобічне сприяння проросійським церковним колам. Так, популяризації візиту в Україну з нагоди Дня хрещення Русі у 2010 р. Московського патріарха Кирила було надано виняткове право в українських ЗМІ. Перший Національний провів трансляцію наживо п'ятьох очолюваних патріархом Кирилом богослужінь, водночас ігноруючи заходи інших церковних ієрархів. Ще більшим виявом лобювання інтересів РПЦ тогочасним Президентом України стало нагородження Віктором Януковичем з нагоди Дня незалежності України (!) одного з апологетів ідеї «русского мира» митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня [7, с. 81].

Позаяк православна складова релігійних відносин в умовах українських реалій є переважаючою, саме від неї залежить стан

міжконфесійних відносин. Водночас інституційна розколота українського православ'я у 90-х роках XX ст. на три різні гілки (УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ) до цих пір вносить свої негативні корективи в процес церковної і національної консолідації в Україні.

Однією з форм вияву релігійного протистояння в умовах незалежності стали конфлікти корпоративних інтересів між окремими православними церковними інституціями. Саме через цю обставину зайшов у тупик переговорний процес між трьома гілками Православної Церкви в Україні – УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ, який почався з середини 90-х років XX ст. Відсутність результативних домовленостей у питанні створення єдиної Української Помісної Православної Церкви була пов'язана із різним баченням кожної із сторін засад об'єднавчого процесу (яка із нинішніх Православних Церков стане основою такого об'єднання) та різним, навіть кардинально протилежним, розумінням канонічності. Зокрема, керівництво УПЦ МП вважало, що таке об'єднання можливе саме на їхній базі як найбільш представницької в Україні, за результатами соціологічних досліджень, релігійної структури. Модель цього «об'єднання» полягала у зверненні до УПЦ КП: «покайтеся і приєднайтеся». Причому в основі церковної єдності, згідно з концепцією нинішнього предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, мало бути покладено ідею «русского мира», яка на сьогодні є, по суті, агресивною і антиукраїнською [8, с. 34].

Із наданням Православній Церкві України Вселенським Патріархатом Томосу про автокефалію на початку 2019 року розпочався об'єднавчий процес, який, проте, характеризувався своєю неоднозначністю. З одного боку, – активні переходи релігійних громад до новоствореної Церкви, а з іншого – гостре протистояння з РПЦ, яка не збиралася втрачати свою сферу впливу на Україну, а тому не визнала факт Томосу про автокефалію, як і її українська філія УПЦ МП. «Цей рік томосного марафону, – зазначив у цьому контексті оглядач Д. Горевої, – багатьом відкрив очі, він продемонстрував, що дуже часто церковними діями рухали політичні мотиви, які вони вміло маскували під високопарні, релігійні роздуми про «канонічність» чи «традиційність». За цей період ми побачили масу яскравих прикладів подвійних стандартів від РПЦ, а іноді і відвертій брехні» [4]. Отже, утворення Православної Церкви України, хоча й інтегрувало інтереси двох православних конфесій, водночас не ліквідувало міжконфесійних суперечностей з УПЦ у складі Московського патріархату, які посилювалися з переходом релігійних громад до новоствореної Церкви.

Сьогодні реалії українського церковного життя спонукають активний пошук шляхів протидії міжконфесійному протистоянню. Ключовим аспектом цього процесу в організаційному та ідейно-світоглядному плані має бути налагодження нового формату суспільно-релігійного спілкування у координатах «Церква – Церква», «Церква – держава»,

«Церква – суспільство». У практичному сенсі ефективними засобами його реалізації можуть стати:

1. Міжконфесійний діалог, який є визнаним засобом і умовою улаштування поліконфесійного середовища на толерантних засадах. Передусім йдеться про участь українських Церков у спільних заходах, що б дало можливість уникнути не лише міжконфесійного протистояння, а й релігійного індіферентизму, який є поширеним явищем для українських реалій. Такі заходи (конференції, фестивалі, форуми) можуть ініціювати і реально проводять відповідні церковні та світські установи – Українська Асоціація релігієзнавців (УАР), Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Центр релігійної інформації і свободи (ЦеРІС), Державний комітет України у справах національностей та релігій. Знаковим явищем у цьому плані став перший форум толерантності, що відбувся нещодавно (11.11.2020) у Києві [15].

У контексті потенційного церковного об'єднання важливі спільні дії – українських – Православної і Греко-Католицької – Церков, спрямовані на забезпечення духовних потреб і консолідацію вірних. Таким промовистим прикладом може служити єдина позиція зверхників обох конфесій, виявлена ними у 2010 р., коли у зв'язку із святкуванням 1000-літнього ювілею Києво-Софійського собору з ініціативи УПЦ МП постало питання про передачу їм храму для проведення богослужінь. У відповідь на ці дії предстоятель УПЦ КП Філарет Денисенко спільно з главою УГКЦ Любомиром Гузаром виступили з протестом проти таких намірів передачі Софійського собору у розпорядження УПЦ МП. Патріарх Філарет запропонував альтернативне рішення – надати право на проведення богослужінь на території Національного музею-заповідника «Софія Київська» по черзі представникам різних православних конфесій. Таке рішення могло б консолідувати український соціум, проте в умовах президентського правління Віктора Януковича позитивної відповіді на цю пропозицію не могло бути, водночас і посягання УПЦ МП на знакову пам'ятку української культури і духовності не досягли своєї мети.

Для налагодження інтенсивного міжконфесійного діалогу особливо цінним є досвід Майдану та Революції Гідності 2013–2014 рр. Саме в ці найважчі і переломні для народу України історичні моменти виявилася взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти, яка засвідчила її здатність виробляти спільні практики у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей.

2. Розбудова Православної Церкви України як вагомий чинник подолання впливу російського неоімперського чинника на українське суспільство і сучасних конфліктизаційних процесів у середовищі українського православ'я. Проте, на новоутворену незалежну Українську Православну Церкву очікує низка непростих викликів – забезпечення внутрішньої єдності, яка б дозволила подолати розділення між

українськими православними київської і московської орієнтації, утвердження цінностей відкритого європейського християнства.

Важливі заходи з метою зміцнення церковної єдності намітив Архієрейський собор Православної Церкви України, скликаний 14 грудня 2019 р. з нагоди річниці Об'єднаної собору (15 грудня 2018 р.). Заслухавши доповідь Предстоятеля, Митрополита Київського і всієї України Епіфанія, Архієрейський Собор засвідчив повну підтримку його діяльності. Ключовими стали рішення Собору, спрямовані на внутрішню консолідацію Церкви: «Помісна УПЦ зберігає внутрішню єдність та закликає єпископат, духовенство і вірних усі питання, які виникають, обговорювати та вирішувати в душі заповіданої Господом нашим Ісусом Христом братньої любові, уникаючи розпалення ворожнечі, протистоянь та розділення». Безпосереднім практичним кроком у цьому напрямку стала постанова: «Закликати Почесного Патріарха Філарета та його оточення до примирення і припинення самоізоляції, ствердивши гарантії положення Почесного Патріарха Філарета і забезпечення умов його життя та діяльності» [11].

3. Протидія російській ідеологічній агресії. Альтернативний шлях поширенню «русского мира», на думку предстоятеля УГКЦ Святослава Шевчука, – «будувати свій український світ, тобто розбудовувати суспільство, де панують українські цінності, українські візії, конструктивно змінювати пострадянські стереотипи і форми взаємодії між людьми і суспільними структурами» [16].

4. Важливу роль у подоланні релігійних загроз мають виконати **засоби масової інформації**. Характеризуючи їх як своєрідних камертонів суспільних настроїв, Л. Филипович у цьому контексті зазначає, що «ЗМІ покликані вчасно, об'єктивно, відповідально інформувати українське суспільство, не створюючи інформаційних фейків, не маніпулюючи інформацією <...>, не займатися підміною понять, не програмувати людей, а поважати їх свободу і право на правдиву інформацію. ЗМІ мають працювати не на відцентрові, а доцентрові процеси в українському суспільстві, на солідарність і консолідацію, оскільки є безліч викликів, кількість яких з кожним роком тільки зростатиме» [16].

Висновки. Отже, сучасний стан міжцерковних відносин в Україні віддзеркалює суспільні і політичні трансформації під впливом зовнішніх і внутрішніх викликів, які поглиблюють конфліктизаційні процеси і загострюють міжконфесійне протистояння в сучасній Україні.

Із активною інституалізацією церковного життя у часи постання української незалежності у 90-ті роки ХХ ст. міжконфесійні відносини набули гостроти, що пов'язане як з розколом українського православ'я, так і актуалізацією задоволеного конфлікту між православ'ям і відродженою Українською Греко-Католицькою Церквою. Водночас УГКЦ, яка зберегла підпільну структуру за умов тоталітарної системи і надзвичайно швидко стала дієвим чинником процесу

відродження нації, на відміну від УПЦ Московського патріархату, за період незалежності довела свою відкритість до міжконфесійних контактів.

Причинами протистояння у середовищі православ'я стали конфлікти корпоративних інтересів між окремими православними церковними інституціями, різне баченням кожної із них засад об'єднаного процесу та кардинально протилежне розумінням канонічності. Утворення Православної Церкви України, хоча й інтегрувало інтереси двох православних конфесій (УПЦ КП і УАПЦ), водночас не ліквідувало міжконфесійних суперечностей з УПЦ у складі Московського патріархату, які посилювалися з переходом релігійних громад до новоствореної Церкви.

Реалії українського церковного життя спонукають активний пошук шляхів протидії міжконфесійному протистоянню, ключовим аспектом яких має бути налагодження нового формату суспільно-релігійного спілкування у координатах «Церква – Церква», «Церква – держава», «Церква – суспільство». У практичному сенсі ефективними засобами його реалізації можуть стати: міжконфесійний діалог, розбудова Православної Церкви України, протидія російській ідеологічній агресії, посилення ролі ЗМІ у подоланні релігійних загроз. За умов поєднання та реального спрацювання визначених шляхів протидії міжконфесійним конфліктам у сфері суспільно-релігійних відносин зможе постати стабільність, взаєморозуміння і співпраця на рівні контактів між Церквою, державою та суспільством.

1. Арістова А. Релігійні конфлікти: природа, вияви, шляхи врегулювання. К., 2007.

2. Бабій М. Діалог у контексті міжконфесійних відносин: сутність і проблеми. *Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні*. К.: «Гнозис», 2001. С. 43-49.

3. Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та ідентифікаційні аспекти. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій*. К., 2017. С. 169–228.

4. Горевой Д. Томосний марафон довжиною у рік (2019). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/dhorievoy_colun/

5. Держава і церква в Україні – 2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). К., 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

6. Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів у православ'ї України. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 106–112.

7. Кагамлик С.Р. Divide at impera. Російський централізм як конфліктизаційний чинник для українського православ'я в ретроспективі та сучасних реаліях. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 25. С. 77–83.

8. Кагамлик С.Р. Ідея Української Помісної Православної Церкви: теорія і практика. *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: *Українознавство*. 2018. Випуск 20. С. 33–36.

9. Климов В. Міжконфесійний діалог як складова культурно-цивілізаційних відносин. *Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України*. К.: УАР, 2009.

10. Колодний А. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 81–99.

11. Постанови Архієрейського Собору від 14 грудня 2019 р. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhiyerejskogo-soboru-vid-14-grudnya-2019-r/>

12. Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів / за ред. проф. Анатолія Колодного. К.: УАР, 2019. 316 с.

13. Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини у їх сутності і виявах в Україні» / за ред. А. Колодного, В. Климова. К.: Світ знань, 2010. 208 с.

14. Релігія – світ – Україна / За ред. В. Колодного і Л. Филипович. Ч.2. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. К., 2011. 371 с.

15. У Києві відбувся перший форум толерантності (11.11.2020). URL: https://risu.ua/u-kiyevi-vidbuvnya-pershij-forum-tolerantnosti_n113520.

16. Філіпович Л. Релігійна безпека в Україні та шляхи її подолання (11.04.2019) https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-i-shlyahi-jih-podolannya_n97436.

17. Шевченко В. Актуалізація української релігійної духовності і міжконфесійні реалії сьогодення. *Релігійна свобода*. Науковий щорічник. 2007. №12. С. 42–5.

References

1. Aristova A. (2007). *Relihiini konflikty: pryroda, vyjavy, shliakhy vrehulivannia* [Religious conflicts: nature, manifestations, ways of settlement]. Kyiv. (in Ukrainian).

2. Babii M. (2001). *Dialoh u konteksti mizhkonfesiinykh vidnosyn: sutnist i problemy* [Dialogue in the context of interfaith relations: essence and problems] *Ekumenizm i problemy mizhkonfesiinykh vidnosyn v Ukraini*. Kyiv: "Gnosis". Pp. 43-49. (in Ukrainian).

3. Voinalovych V. (2017). *Dynamika konfesiinykh protsesiv u suchasni Ukraini: instytutsiini ta identyfikatsiini aspekty* [Dynamics of confessional processes in modern Ukraine: institutional and identification aspects] *Etnopolitychnyy kontekst sotsiokul'turnykh transformatsiy*. Kyiv., 2017. Pp. 169–228. (in Ukrainian).

4. Horievoi D. (2019). *Tomosnyi marafon dovzhynoiu u rik* [Tomosny marathon is a year long]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/dhorievoy_colun/ (in Ukrainian).

5. *Derzhava i tserkva v Ukraini – 2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (informatsiini materialy)* [State and Church in Ukraine - 2019: results

of the year and prospects for the development of relations (information materials)]. Kyiv. 70 p. (in Ukrainian).

6. Zdioruk S. (2005). *Pryroda mizhtserkovnykh konfliktiv u pravoslavii Ukrainy* [The nature of inter-church conflicts in the Orthodoxy of Ukraine]. *Relihiyna svoboda*. № 9. Pp. 106–112. (in Ukrainian).

7. Kahamlyk S.R. (2019). *Divide at impera. Rosiyskyi tseentralizm yak konfliktyzatsiyni chynnyk dlia ukrainskoho pravoslavia v retrospektyvi ta suchasnykh realiiakh* [Divide at impera. Russian centralism as a factor of conflict for Ukrainian Orthodoxy in retrospect and modern realities]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Issue 25. Pp. 77–83. (in Ukrainian).

8. Kahamlyk S.R. (2018). *Ideia Ukrainскоi Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy: teoriia i praktyka* [The idea of the Ukrainian Local Orthodox Church: theory and practice]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Ukrainoznavstvo*. Issue 20. Pp. 33–36. (in Ukrainian).

9. Klymov V. (2009). *Mizhkonfesiyni dialoh yak skladova kulturno-tsyvilizatsiinykh vidnosyn* [Interfaith dialogue as a component of cultural and civilizational relations]. *Religion in the context of socio-cultural transformations of Ukraine*. Kyiv: YAP. (in Ukrainian).

10. Kolodnyi A. (2005). *Mizhkonfesiini ta mizhtserkovni protystoiannia v nezalezhnii Ukraini* [Interfaith and inter-church confrontations in independent Ukraine. Religious freedom] *Relihiyna svoboda*. № 9. Pp. 81–99. (in Ukrainian).

11. *Postanovy Arkhieiereiskoho Soboru vid 14 hrudnia 2019 r.* [Decisions of the Bishops' Council of 14 December 2019]. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/postanovy-arhierejskogo-soboru-vid-14-grudnya-2019-r/> (in Ukrainian).

12. Kolodnyi A., (ed.). (2019). *Relihiina bezpeka / nebezpeka Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv* [Religious security / danger of Ukraine. Collection of scientific works and materials]. Kyiv: UAR. 316 p. (in Ukrainian).

13. Kolodnyi A., Klymov V., (ed.). (2010). *Relihiina svoboda. Mizhkonfesiini vidnosyny u yikh sutnosti i vyjavakh v Ukraini* [Religious freedom. Interfaith relations in their essence and manifestations in Ukraine]. Kyiv: Swit znan. 208 p. (in Ukrainian).

14. Kolodnyi A., Filipovich L., (ed.). (2011). *Relihiia – svit – Ukraina. Ch. 2. Mizhkonfesiini vidnosyny polikonfesiinoyi Ukrainy* [Religion - the world – Ukraine. Part 2. Interfaith relations of polyfaith Ukraine]. Kyiv. 371 p. (in Ukrainian).

15. *U Kyevi vidbuvsia pershyi forum tolerantnosti* (2020) [The first forum of tolerance took place in Kyiv]. URL: https://risu.ua/u-kyevi-vidbuvsya-pershij-forum-tolerantnosti_n113520. (in Ukrainian).

16. Fylypovych L. (2019). *Relihiina bezpeka v Ukraini ta shliakhy yii podolannia* [Religious security in Ukraine and ways to overcome it]. URL: https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-i-shlyahi-jih-podolannya_n97436 (in Ukrainian).

17. Shevchenko V. (2007). *Aktualizatsiia ukrainskoi relihiinoi dukhovnosti i mizhkonfesiini realii sohodennia* [Actualization of Ukrainian religious spirituality and interfaith realities of today]. *Relihiina svoboda. Naukovyi shchorichnyk*. №12. Pp. 42–45. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.15>
УДК (329.17=161.2):327.54

Катерина Кобченко

кандидат історичних наук, науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-2767-7620

Email: katrusiak@ukr.net

«БОРОТЬБА ТРИВАЄ Й СЬОГОДНІ, ОТРИМАВШИ ГАСЛО: 'КИЇВ ПРОТИ МОСКВИ!': КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПЕРІОДУ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлено огляд ідей українського націоналізму в період після Другої світової війни на прикладі однієї з націоналістичних організацій – революційної ОУН або її «бандерівського крила». Це зроблено на основі аналізу трьох програмних документів, оприлюднених упродовж періоду від 1948 по 1968 р. із щоразу десятирічним інтервалом (два з яких – авторства С. Бандери), які відображають напрямки ідей її лідерів та віхи організаційного розвитку цієї політсили.

Український інтегральний націоналізм сформувався та організаційно оформився в міжвоєнний період у контексті свого часу, позначеного утвердженням ідей авторитаризму та вождизму. У роки Другої світової війни ОУН-УПА стала основною силою національного протипу окупаційним режимам.

Проте нові політичні реалії та умови еміграції після Другої світової війни поставили еміграційні партії, включно з націоналістами, перед новими викликами – як ідейними, так і організаційними, спонукаючи їх до перегляду підходів та методів боротьби за визволення України. Ключовим пунктом формулювання оновлених ідейних засад і принципів стратегії і тактики боротьби стали постанови та декларації Четвертого Великого Збору революційної ОУН у 1968 р. – першого, який відбувся в повоєнні роки. Тут значну роль відіграли погляди та ідеї Я. Стецька – останній показав себе не лише діячем антикомуністичного руху, але й політичним публіцистом, який зумів допасувати націоналістичну ідеологію до нових політичних реалій, «вписати» її в актуальний на той час міжнародний контекст. У питаннях антиколоніального дискурсу та антикомуністичної критики його тези знаходили резонанс з ідеями епохи Холодної війни, що дозволило актуалізувати програмні засади націоналізму на новому етапі їхнього розвитку.

Ключові слова: Українська еміграція, ідеологія, націоналізм, Холодна війна, ОУН, Закордонні частини (ЗЧ) ОУН, Революційна ОУН, УПА, УГВР, бандерівці, «двійкарі», національно-визвольна революція, УНРада.

Kateryna Kobchenko

PhD in History, Research Associate
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko national university of Kyiv

«THE STRUGGLE IS CONTINUING TODAY, WITH ADDED RALLYING CALL: ‘KYIV AGAINST MOSCOW!’»: CONCEPTS OF UKRAINIAN NATIONALISTS IN THE TIME OF COLD WAR

Abstract. The author proposes the overview of the ideas of Ukrainian nationalism after WWII on example of one of the nationalistic organizations, revolutionary or Bandera's OUN. It is done through the analysis of three program documents published during the period from 1948 till 1968 with every time 10-years distance (two of them of S. Bandera's authorship), which shows the ways of thinking of its leaders and points of institutional development of this organization.

Ukrainian integral nationalism was formed as an ideology and found its institutionalization in the interwar period and in the context of time marked with spreading of authoritarianism and the idea of a strong national leader. During WWII the OUN and the UPA became the main power of the Ukrainian national resistance to the occupational regimes.

But in the new political realities after WWII and in the situation of emigration the Ukrainian exile parties incl. nationalists were faced with the new ideological as well as organizational challenges and had to search for the new methods and attitudes to the struggle for Ukraine's liberation. The key point for the formation of new ideas and political program became the resolutions and declarations of the Fourth Grate Meeting of the Bandera's OUN in 1968, the first so important party's assamble in the after war time. The views and ideas of J. Stetsko played a significant role on it, he appeared to be not only a participant of an international anticommunist movement, but also a political thinker who managed to integrate the nationalistic ideology with the new political realities and with the context of international policy of that time. In the questions of anticolonial discourse and anticommunist critic his theses corresponded to the most important ideas of the Cold War period and allowed to actualize the nationalistic ideas on their new stage of development.

Keywords: Ukrainian emigration, ideology, nationalism, Cold War, OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), ZCh OUN (Foreign parts of the OUN), Revolutionary OUN, UPA (Ukrainian Insurgent Army), UHVR (Ukrainian Supreme Liberation Council), Bandervitsi (Bandera-supporters), «Dvijkari», national-liberation revolution, UNRada (Ukrainian National Council).

Вступ: націоналізм в епоху демократії. Дослідження ідеології та інституційної історії українського націоналізму переважно стосуються міжвоєнного часу, а також періоду Другої світової війни. Значно менш вивченою є історія розвитку ідей та практик українського націоналізму в повоєнний період, коли представники різних організаційних частин ОУН перебували в еміграції, головним чином у країнах Західного світу.

Попри те, що представники й прибічники кожної з трьох організацій, що вважали себе спадкоємцями та носіями націоналістичної ідеології – мельниківці, бандерівці та «двійкарі» – залишили власні версії історії своїх партій та їхніх ідейних засад, науковий

аналіз шляхів розвитку українського націоналізму в період після Другої світової війни наразі представлений або короткими оглядами [7; 10], або й ширшими дослідженнями, які однак охоплюють переважно лише перші повоєнні роки [8], тож комплексне вивчення шляхів розвитку українського націоналізму цілого повоєнного періоду ще попереду.

Завданням цієї статті є зробити внесок у вирішення заявленого питання шляхом загального огляду одного з напрямків розвитку українського інтегрального націоналізму після Другої світової війни. Його буде здійснено завдяки аналізу кількох програмних документів революційної (бандерівської) ОУН, відомої також як Закордонні частини (ЗЧ) ОУН

або реолоційної ОУН – однієї з найвпливовіших політичних організацій української еміграції повоєнного періоду.

Український інтегральний націоналізм постав як ідейний напрям та організаційно оформився в міжвоєнний період. Він був не лише реакцією на поразку Української революції 1917–1921 рр., але сформувався в контексті свого часу, позначеного поширенням ідей авторитаризму та вождізму, включно з крайніми формами у вигляді тоталітарних ідеологій.

Головним ідеологом українського інтегрального націоналізму вважається уродженець Наддніпрянської України Дмитро Донцов, а своєї інституалізації націоналістичні ідеї набули вже як «еміграційний проєкт», насамперед у вигляді заснованої в 1929 році у Відні Організації українських націоналістів. Проте як «чинний», тобто дієвий націоналізм, як визначали цю ідеологію її послідовники, у 1930-х рр. він знайшов практичний вияв у методах антипольської терористичної боротьби на теренах Західній Україні.

У період Другої світової війни вже розділені та конкуруючі мельниківська та бандерівська фракції ОУН намагалися реалізувати свої політичні програми здобуття незалежної України в умовах німецької окупації. Зі створенням УПА як військової сили бандерівська ОУН стає найпотужнішою національною політичною силою, зумівши об'єднати в своїх лавах представників й інших політичних течій, які не мали можливості легальної діяльності. А сформована з різних політичних та регіональних представництв Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) фактично відіграла роль національного політичного керівництва визвольною боротьбою.

Після Другої світової війни політичний провід революційної ОУН та члени закордонного представництва УГВР опинилися в еміграції, в т.ч. у перші повоєнні роки – на теренах окупованих Німеччини та Австрії. Пізніше провід революційної ОУН так і залишився в Німеччині, а саме – в Мюнхені як центрі української політичної еміграції повоєнного часу.

Тимчасом політичний лад повоєнної Європи та світу зазнав істотних змін, тож носії ідеології чинного українського націоналізму, орієнтованого на активні форми національно-визвольної боротьби, опинилися в умовах західних демократій, підтримки яких вони шукали у своїй боротьбі з СРСР за національно-державне визволення України. Єдиним політичним супротивником українських націоналістів віднині залишився Радянський Союз, проте в умовах мирного часу та еміграції основним методом боротьби з СРСР ставало ідейно-політичне протистояння. У перші повоєнні роки, однак, ще існували надії на перехід західних союзників до відкритого зіткнення з Радянським Союзом, у ході якого революційна ОУН планувала стати на чолі визвольного походу в Україну. Проте упродовж першого повоєнного десятиліття стало очевидним, що ситуація як в Європі загалом, так і в самій Україні

істотно змінилася: протистояння між Заходом та СРСР не перейшло в гарячу фазу, а набуло вигляду Холодної війни, а спротив УПА радянським спецслужбам і внутрішнім військам на початок 1950-х рр. був фактично придушений.

Ці нові умови поставили еміграційні політсили й насамперед націоналістів перед викликами – як ідеологічними, так і організаційними, спонукаючи їх до перегляду ідейних засад та методів визвольної боротьби. Одним із наслідків внутрішніх суперечностей та пошуків нових форм спротиву став черговий розкол у лавах революційної ОУН і постановня її нового організаційного відгалуження – ОУН(з), тобто закордонної ОУН або «двійкарів» під керівництвом Лева Ребета та Зенона Матли в 1954 р. Навіть якщо припустити, що це відгалуження було тактичним кроком задля пошуку підтримки з боку американців у статусі демократизованої інституції [6, с. 266], цей новий розкол ОУН мав, поза сумнівом, комплексні причини, серед яких – різне бачення напрямків пошуку нових програмних засад та політичних перспектив у змінених реаліях, а також і відмінності у уявленнях про організаційну структуру та керівництво націоналістичним рухом у мирний час.

Натомість Степан Бандера та його прибічники з революційної ОУН схилилися як до збереження вірності ідеям інтегрального націоналізму, так і до авторитарного стилю керівництва організацією [10, с. 134]. Проте й вони стояли перед необхідністю вироблення нових форм стратегії й тактики та узгодження програмних положень революційної ОУН із новими геополітичними реаліями. Однак Четвертий Великий Збір (бандерівської) ОУН, він же – перший повоєнний – відбувся лише в 1968 р., до цього часу партійні зібрання відбувалися у вигляді конференцій. (Принагідно відзначимо, що мельниківська фракція ОУН на той час вже встигла провести власні Великі Збори двічі – в 1955 та 1960 рр.) Причини такої затримки були, поза сумнівом, комплексними: внутрішні розбіжності й подальший розкол в організації, а також і вбивство її керівника Степана Бандери у 1959 р.

Самого С. Бандеру навряд чи можна назвати одним з ідеологів українського націоналізму. Його роль і авторитет в організації трималися насамперед на практичному досвіді націоналіста-революціонера в Польщі міжвоєнного часу та політичного в'язня в роки німецької окупації. Після загибелі від рук радянського агента він, зусиллями послідовників, перетворився також на символічну фігуру, оточену ореолом героїзму та мучеництва. Але в умовах повоєнної еміграції він, як очільник ЗЧ ОУН, мав давати відповіді на актуальні питання розвитку своєї політсили і заявляв про необхідність постійно перевіряти напрямки та методи боротьби і вдосконалювати їх [2, с. 3].

Його перу в період після 1945 р. належить ряд публікацій, переважно у партійній газеті «Шлях перемоги», які стосувалися більшою мірою поточних питань стратегії і тактики, ніж глибинних засад

націоналістичної ідеології. Після смерті С. Бандери очільником ОУН(р) упродовж десяти років був Степан Ленкавський, який у попередні десятиліття заслужив звання одного з ідеологів ОУН; проте його внесок у становлення партійної ідеології повоєнного часу виявився скромнішим. Значно більший вплив на формулювання партійної програми і конкретно – постанов Четвертого Великого Збору ОУН(р) – здійснив Ярослав Стецько, який у 1968 р. очолив цю організацію: частина документів Збору належать його перу, інші – натхненні його ідеями.

Огляд віх формування повоєнних програмних засад ЗЧ ОУН ми зробимо на основі розгляду трьох документів, оприлюднених упродовж періоду від 1948 по 1968 р. із щоразу десятирічним інтервалом, які відображають напрямки та етапи ідейного та організаційного розвитку цієї політсили та є відповідями на тогочасні політичні виклики.

Стратегія й тактика повоєнної ОУН(р) у баченні С. Бандери. Одним з програмних документів після завершення Другої світової війни стало «Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном» С. Бандери, оприлюднене в 1948 р. Цей документ є спробою підвести перші підсумки повоєнної ситуації й намітити плани дій в умовах еміграції, де немає «властивного нам середовища безпосередньої боротьби, немає безпосередньої зустрічі з ворогом» [2, с. 68]. «Слово» не лише перебуває під впливом підсумків Другої світової війни для України, але й базується на переконанні у новому неминучому зіткненні з радянською державою – головним і досі нерозгромленим противником: «звідси треба всім ввійти назад у збройно-політичну боротьбу з ворогом, і до того треба найкраще підготуватися» [2, с. 68]. А до цього моменту безпосереднім завданням революційних націоналістів за кордоном мала бути боротьба з прихованим ворогом і допомога визвольному руху на Батьківщині.

Визначаючи природу і характер своєї політсили, Бандера не зраджував ідеям інтегрального націоналізму міжвоєнного зразка, розуміючи очолювану ним організацію як загальнонаціональну та визвольну, не обмежену інтересами партійних чи соціальних груп. В основі такого підходу лежало розуміння націоналізму не як однієї з ідеологій, а як свого роду органічного національного світогляду, репрезентації базових національних інтересів українців [3, с. 19], які виходять «з потреб цілого українського народу, його природи й історичного розвитку, з сучасного стану, з його життєвих прагнень і настанов», але водночас становлять гармонійну частину вселюдського поступу [2, с. 4]. Відповідно метою діяльності організації була боротьба за Самостійну Соборну Українську Державу – ССУД, а головним ворогом, який у цей час стояв на заваді її втілення, був російсько-більшовицький імперіалізм уособлений у СРСР, цьому «тотальному концтаборі, державі найгіршої тиранії, диктатури й невільництва» [2, с. 5].

Питання про форму державного устрою майбутньої ССУД, як і її назви, очільник революційної ОУН вважав вторинними і відкладав їх до часу досягнення української державності, тобто до моменту реалізації базового принципу визвольної політики.

При цьому справа національного визволення українців як «єдина реальна визвольна концепція» могла бути, згідно з поглядами С. Бандери, досягнута лише самими українцями [2, с. 9]. Зовнішньополітична ситуація могла бути сприятливою, а природними союзниками мали виступити інші поневолені радянським імперіалізмом народи, проте ці фактори були лише допоміжними [2, с. 9]. Ця визвольна концепція не допускала компромісів ні у вигляді «облуди федералізму» чи перебудови цілого СРСР та не визнавала «фіктивної» участі України у міжнародних організаціях до здобуття власної самостійної держави – відтак, прихильники бандерівської ОУН не вважали членство УРСР в ООН дійсним представництвом українського народу.

Запорукою успіху Бандера оголошував однакостайність поглядів та дій усіх учасників із середовища зарубіжного українства та єдину наскрізну лінію самій ОУН(р), спрямовану на «неухильне здійснення визвольної концепції» [2, с. 10]. При цьому об'єднання та консолідація усіх політичних сил мали відбуватися на «правильному визвольному шляху» [2, с. 10], тобто на платформі та під орудою революційної ОУН. У разі, якщо інші політсили не були готові «йти найтяжчим шляхом безкомпромісової визвольної боротьби і політики» – ОУН мала бути готовою змагатися не лише без них, але, за потреби, – й проти них [2, с. 11].

У цій своїй позиції С. Бандера апелював до народних мас, на які, як він вважав, ОУН(р) опиралася та чий інтереси представляла. Цей аргумент масової підтримки своєї політсили представниками еміграційної громади С. Бандера пізніше розвинув у наступному документі, який ми розглянемо нижче.

Значну частину свого програмного твору очільник ОУН(б) присвятив історичній ретроспективі, насамперед подіям воєнного часу, доводячи, що політика ОУН – не лише послідовна й безкомпромісна, але й незмінна, на відміну від зовнішніх обставин і ставлення до ОУН(р) різних українських політичних сил. [2, с. 11]. Тож здійснений бандерівцями «революційним порядком» Акт Відновлення української Держави 30 червня 1941 р. у Львові мав на меті заявити українську позицію, не здаючись на милість окупаційних режимів, натомість ламаючи їхні плани, завдяки чому «основна лінія облудно-підступної політики Гітлера супроти України була перекреслена» [2, с. 16]. Вочевидь перебільшуючи як роль цього Акту, так і цілої діяльності ОУН(р) у провалі гітлерівських планів щодо України, Бандера фактично продовжував мислити в категоріях та реаліях воєнного часу, прагнучи надати своїй політсилі того ж значення, яке ОУН-УПА мала в роки

війни: єдиного центру національно-визвольної боротьби [2, с. 20].

Водночас позиція керівника ЗЧ ОУН була далекою від рефлексій над питанням колаборації з нацистською Німеччиною: він повторив тезу про тодішню готовність ОУН(р) до спільної з нею боротьби проти більшовицької Росії, але за умов її прихильності до України, якої гітлерівська Німеччина однак не виявила [2, с. 17-18].

Водночас С. Бандера пропонував власне бачення об'єднання різних політичних сил та умов компромісу з Українською Національною Радою – УНРадою. Остання була утворена в тому ж таки 1948 р. як орган Державного Центру УНР в екзилі та квазі-парламентське об'єднання еміграційних партій на основі пропорційного партійного представництва. Цей принцип був критикований Бандерою, який вбачав у ньому применшення ролі ОУН(р), що користувалася широкою підтримкою в еміграційному середовищі. Умовою вступу ОУН(р) до УНРади міг бути, на його думку, свого роду компроміс: визнання бандерівською ОУН переформованого і оновленого Державного Центру УНР, тоді як останній, зі свого боку, мав визнати УГВР головним органом визвольної боротьби, що мав зберігати цю роль до проголошення ССУД. [2, с. 3-4]. При цьому склад оновленої УНРади мав відповідати політичному впливу кожної окремої партії та рівню її підтримки громадою [2, с. 44] й бути пропорційним її внеску у визвольні змагання [2, с. 49].

Такі вимоги самі по собі залишали небагато шансів для компромісу, а мета, з якою революційна ОУН прагнула співпраці з іншими політсилами, майже унеможливлювала його: «спрямувати цілість української політики за кордоном на правильний шлях, такий, який відповідає вимогам визвольних змагань, тобто на шлях, яким ми самі хочемо йти» [2, с. 58]. Іншими словами, йшлося про «органічне, ідейно-політичне проникнення й узмістовлювання цілості українського життя, як на рідних землях, так і за кордоном» [2, с. 61], тобто про претензію на ідейно-політичне керівництво цілим національним рухом.

Другий програмний документ, укладений С. Бандерою, був написаний не лише після провалу спроб знайти компроміс між ОУН(р) та УНРадою, але й після розколу в самій революційній ОУН та створення ОУН(з). Він вийшов друком у ряді публікацій у партійному органі «Шлях перемоги» та окремо брошурою у 1958 р. під назвою «За виборний Національно-Визвольний Центр». Він фактично є продовженням активної полеміки з УНРадою за модель політичного представництва в еміграційній громаді та за посилення впливу власної організації в цьому представництві.

Не лише внутрішні процеси в партійному житті української еміграції вплинули на погляди С. Бандери, але й зміни міжнародної ситуації. Якщо десять років перед тим він сподівався долучитися до боротьби в Україні, то вже у 1958 р. усвідомлював неможливість цього. Тож заявлений Національно-

Визвольний Центр мав репрезентувати саме закордонне українство, а боротьба в Україні та на еміграції мала відбуватися автономно [1, с. 7]. Попри це, його переконання щодо провідної ролі ОУН(р) як очільниці визвольної боротьби залишалося незмінним, адже «український народ під більшовицькою займанщиною надіється і жде, що ціла українська спільнота на чужині об'єднаними зусиллями розгортатиме якнайсильнішу і всебічну визвольницьку акцію» [1, с. 16].

С. Бандера вчергове поставив питання єдиного політичного представництва закордонного українства, для якого бракувало «найтонших, але загальних рамок побудови і авторитетного, репрезентативного завершення» [1, с. 4], запропонувавши власну модель його вирішення. Повторивши очевидну думку про те, що відсутність загальної репрезентації та партійний розбрат шкодили українському політичному життю, Бандера запропонував спосіб вирішення проблеми у створенні Українського Закордонного Національно-Визвольного Центру (УЗНВЦ) на виборній основі [1, с. 6]. Отже, оскільки про закордонне представництво УГВР як революційно-визвольний центр вже не могло йтися, він сформулював ідею цілком нового утворення, яке мало формуватися за принципами демократичних країн, щоб дати українському політичному життю «зімкнену та завершену структуру», але без уніфікації політсил [1, с. 6]. Основною відмінністю нового органу від УНРади мав стати виборний принцип та рішення волею більшості, а не міжпартійної домовленості.

Такий Центр мав би бути керівним осередком загальнонаціональної політичної акції за межами батьківщини (не підміняючи собою національно-визвольної організації) й мав бути відкритим для всіх самостійницьких сил, революційних й неревольюційних [1, с. 8]. Результатом виборів мало стати обрання голови (президента) Центру, ухвалення структури та статуту останнього, а сам Центр фактично мав бути законодавчим органом та утворити Екзекутиву (Виконавчий орган) у складі ресортів та відділів. Така структура була очевидною претензією на створення нового – альтернативного УНРаді – національного центру й державної репрезентації. Водночас він повен був мати представництва в різних країнах проживання українців – крайові національні комітети.

С. Бандера також запропонував систему обрання УЗНВЦ шляхом утворенню виборчих комісій, висунення кандидатів та описав саму систему виборів. Крім безпосереднього обрання УЗНВЦ, вибори, на думку С. Бандери, мали б водночас мобілізувати український еміграційний загал до активнішої політичної діяльності [1, с. 12].

Очільник революційної ОУН був свідомий того, що його ідеї будуть критиковані, а головним аргументом опонентів буде те, що такий виборний орган репрезентуватиме тільки еміграцію, а не цілу Україну, адже походження емігрантів впливатиме на

розподіл політичних сил – вочевидь на користь його організації. Зі свого боку Бандера закидав УНРаді, що остання стала міжпартійним осередком, а не державницьким органом із широкою громадською підтримкою [1, с. 16].

Ідея С. Бандери про вибори в середовищі української діаспори в різних країнах одразу багатьма сприймалася скептично як мало-реалістична, насамперед через організаційні труднощі та юридичну невизначеність порядку подібних виборів у різних країнах. Втім спробам їхньої реалізації завадила й загибель самого Бандери у 1959 р.

Ідея виборів серед закордонних українців мала на меті використати значну підтримку еміграційного середовища, яку мала ОУН(р). Водночас С. Бандера намагався обернути на користь своєї організації механізми демократії, усталені в країнах проживання українців.

Наведені тексти Степана Бандери, як і чимало творів його політичних опонентів з еміграційного середовища, значною мірою залишилися політичними деклараціями без можливості втілення. Вони однак цікаві тим, що дозволяють скласти уявлення про конкурентні політичні моделі, можливі в плюралістичному політичному середовищі. У випадку С. Бандери такі ідеї стосувалися насамперед питань партійного будівництва та боротьбою за політичний вплив. При цьому його праці не відзначалися яскравою стилістикою, натомість мали тенденцію до роз'яснень і деталізації, на відміну від ідейно та стилістично значно яскравіших текстів, написаних або натхненних Ярославом Стецьком, який може претендувати на роль ідеолога революційного націоналізму епохи Холодної війни.

Постанови IV Великого Збору ОУН як політична програма революційних націоналістів. Наступники Бандери на чолі з Я. Стецьком вочевидь змирилися з фактом існування двох політичних центрів української еміграції в особі ОУН(р) та УНРади, які сам Стецько визначав відповідно як ідейно- та реально-політичний центри [4, с. 87]. Оскільки неможливість створення єдиного політичного центру української еміграції на кінець 1960-х рр. стала очевидною, стосунки ОУН(р) з іншими партіями мали визначатися потребами визвольної боротьби, а принципові домовленості були можливі лише з тими політичними силами, які поділяли близькі до ОУН політичні концепції [5, с. 185].

Тому документи цього періоду зосереджені вже не на спробах навернення ідейних конкурентів до «правильної» ідеології та організаційної легітимації власного політичного впливу. Натомість вони містять більш широку ідейну палітру та є результатом її адаптації до тогочасних політичних реалій, отже можуть вважатися новим етапом у розвитку ідеології інтегрального націоналізму в епоху демократії – домінуючої форми політичного ладу держав Заходу, а також ситуації Холодної війни в міжнародно-політичній сфері.

Документом, який комплексно відобразив оновлену партійну лінію, стали Постанови Четвертого Великого Збору ОУН, оприлюднені в 1968 р., на момент обрання Ярослава Стецька її очільником. Віднині він поєднав керівництво ОУН(р) із головуванням у її зовнішньополітичному представництві – АБН¹ і виступив розробником стратегії боротьби в «епоху термоядерного й ідеологічного змагу» [5, с. 22]. Підготовці Четвертого Великого Збору ОУН(р) передувала робота з вивчення ситуації в Україні та світі, на основі якої й було сформульовано й затверджено «генеральні лінії стратегії революції й переходового етапу закріплення української державності» [5, с. 4].

Серед іншого в документі декларувалося «змагання до заокругленого світогляду» [5, с. 5] – що вочевидь слугувало осучасненим відповідником цілісної ідеології інтегрального націоналізму. Тяглість націоналістичних поглядів виявлялася в оголошенні їх особливої актуальності епохи розпаду імперій. Таким чином, звільнення України визначалося як природний процес, а створення ССUD – як історична закономірність, адже визвольна боротьба українців розумілася як форма антиколоніального та антиімперського спротиву і описувалася в категоріях відповідного дискурсу. Всесвітні процеси розпаду останніх імперій, насамперед Британської, та проголошення незалежності колишніх колоній слугувало політичним тлом і джерелом натхнення та наслідування для послідовників українського націоналізму. Створення національних держав колишніх колонізованих народів резонувало з їхньою ідеєю про націю як «наріжний камінь впорядкування світу», який заперечує імперіалізм [5, с. 17-18]. Тож оскільки тогочасні державотворчі тенденції полягали у розпаді імперій та творенні національних держав, декларувалося, що ідея ССUD «відповідає світовому розвитку», а ідеї української нації – «найпоступовіші ідеї нашої епохи» [5, с. 107].

Названі процеси слугували актуалізації ідеї про національну державу як природне й органічне явище та «гарантію справедливості та миру». Самі ж поняття нації та держави залишалися незмінним у дусі інтегрального націоналізму 1930-х рр.: «Національна держава є постійна об'єктивація волі нації й одиниці, а її структура відповідає притаманним прикметам нації і потребам її життя» [5, с. 10]. Націоналізм при цьому, як і раніше, розумівся як комплексний всеохоплюючий феномен, який виступав не лише як теорія та практика національно-визвольного руху і націєтворча програма, але й був різновидом світогляду, ба навіть проявом іманентного «національного духу» [5, с. 111].

¹ АБН формально була об'єднанням закордонних представництв поневолених СРСР народів, проте бандерівська ОУН відіграла в ньому вирішальну роль.

Водночас – в руслі актуальних тенденцій та відмежування від націонал-соціалізму – заперечувався етнічний та расовий характер українському націоналізму, натомість у ньому проголошувався «примат духовного первня» [5, с. 17]. Отже, поняття нації хоча формально й не зводилося до етнічної, але не ставало й політичною, будучи потлумаченим радше як форма квазі-релігійного об'єднання. У рамках цієї концепції логічним виглядало проголошення націоналізму результатом природного стану і внутрішнього розвитку української нації, що мав свої витoki в християнських ідеях.

У тому ж квазі-релігійному й історично-місіонерському дусі змальовувалася ціла українська історія, що поставала як протистояння тиранії і загарбництву з боку Москви, яких би облудних форм не набувала її імперська державна ідеологія – від «месіянзму московського православ'я і ідеї все-слов'янського об'єднання під царською короною» до «інтернаціональної єдності» під проводом комуністичної партії [5, с. 88]. У часи ж оприлюднення постанов Великого Збору, на думку їхніх авторів «російський імперіалізм увійшов у вирішальну фазу свого змагання за світове панування» [5, с. 86]. Аналізу та критиці російського імперіалізму та його колоніальної політики щодо національних республік СРСР в постановах приділено значну увагу, як і викриттю лицемірної політики Москви загалом, яка, прикриваючись гаслами інтернаціоналізму, веде до «перетворення національних спільнот на безструктурну масу 'єдиного советського народу' при панівному становищі москалів» [5, с. 85]. Ключовим пунктом при цьому було те, що питання поневолення не обмежувалося критикою комуністичного режиму, але пов'язувалося з російським імперіалізмом [5, с. 90].

Щитом на шляху реалізації та поширення цих імперіалістичних ідей та форпостом на Сході Європи [5, с. 109] завжди стояла Україна з центром у Києві як осерді християнських цінностей на протигагу «варварській» Москві. Таким чином, ідея національного визволення та протистояння України Росії знаходила вияв на всіх рівнях – від політичного, історичного до релігійного і навіть метафізичного у вигляді дихотомії не просто свободи й неволі, цивілізації й варварства, але Добра і Зла. Тож не дивно, що в цій версії національного світогляду особливе місце займали «християнська і національна містика, культ святих і героїв» [5, с. 114].

У той же час вона каналізувалася в новому політичному гаслі, проголошеному Четвертим Великим Збором ОУН(р): «Київ проти Москви!» [5, с. 18], яке й стало лейтмотивом усіх постанов. Разом із тим проголошувалося, що «нескорена Україна, а не УССР, високо несе закривавлений прапор свободи від Визвольних змагань 1918 року, через УПА, повстання в концтаборах, АБН до сьогоднішнього часу» [5, с. 6]. При цьому під «Україною» розумілася опозиційна Україна, що бореться проти радянського

режиму, а не УРСР, яку націоналісти вважали фальшивим і декоративним прикриттям колоніального стану України. [5, с. 94]. Тому власна історія України упродовж ХХ ст. були описані кризь призму боротьби з окупантами, а повоєнні події в Україні – як чергування хвиль та форм спротиву радянському режиму, як появи «стихийного українського націоналізму»: спершу – як всенародної повстансько-партизанської боротьби УПА, пізніше – як періоди страйків і повстань у таборах ГУЛАГу, а надалі – як рух, нині відомий як дисидентство та «шестидесятництво» [5, с. 99-101].

Тим не менше, цього внутрішньо-українського спротиву було недостатньо для досягнення головної мети – створення ССУД, тому складниками успіху мали стати: масовість визвольного руху, керівництво ним з боку бандерівської ОУН та координація дій з іншими поневоленими народами СРСР.

Зосередивши в своїх руках керівництво ОУН(р) та АБН, Я. Стецько уявляв свою політсилу не лише репрезентантом інтересів України, але й самостійним політичним актором, який виступав на міжнародній арені спільно з іншими «уявними народами» [5, с. 170]. Міжнародна активність АБН зводилася не лише до участі в антикомуністичних об'єднаннях, але й у спробах запропонувати країнам заходу власний сценарій протистояння СРСР та навіть у критиці країн Заходу за толерування Радянського Союзу чи недостатній спротив йому. Вважаючи поділ світу на два табори шкідливим для України, Стецько та його однодумці з АБН претендували на роль окремої сили на міжнародній арені.

Подібно до ситуації з антиколоніальною риторикою, тут також мало місце прагнення тримати руку на пульсі міжнародної ситуації й інструменталізувати визвольні рухи в світлі етапів Холодної війни й актуальних проблем міжнародної безпеки: «Збройне повстання й синхронізовані координовані національні революції поневолених народів стають альтернативою до атомової війни і тим самим найпевнішим шляхом до визволення» [5, с. 22]. Конкретними кроками були також звернення до західних країн із закликами бойкотували Росію методами, говорячи сучасною мовою, санкцій, як політичних (шляхом її виключення з міжнародних організацій), так і економічних (припинивши торгівлю з нею), а також інформаційних [5, с. 60]. Значною мірою, завдяки гнучкому реагуванню на порядок денний міжнародної політики та особистим зусиллям подружжя Стецьків, АБН вдалося пережити усі зміни американської антикомуністичної визвольної політики (Liberation Policy) й проіснувати до завершення Холодної війни [9, с. 82] та розпаду свого головного ворога – СРСР.

Якщо С. Бандера відсував питання устрою майбутньої держави до моменту її здобуття, Четвертий Збір ОУН(р) запропонував концепцію організації майбутньої ССУД як «національної, правової та всенародної». Українська національна революція мала призвести таким чином не лише

до національного і соціального, але й релігійного визволення [5, с. 129]. Описана модель держави, як і перші кроки її здобуття теж є спробою поєднання, точніше, «вписування» традиційних націоналістичних поглядів в умови західної демократії. Так, ідея двопалатного парламенту, президентсько-парламентської республіки та місцевого самоврядування стояли поряд із постаттю сильного президента і головнокомандувача «з правом відклику до народу» [5, с. 147]; свобода віросповідань декларувалася паралельно з державною підтримкою християнської церкви та прагненням «патріаршого завершення наших церков» [5, с. 148], деколективізація сільського господарства – з утвердженням особливої ролі аграрної сфери в українській економіці, а ствердження рівнозначної ролі жінки у визвольній боротьбі – з державною опікою над нею як насамперед дружиною та матір'ю. Таким чином, відбулося формальне поєднання актуальних на то час демократичних форм суспільно-політичного устрою з базовими ідеологічними настановами націоналізму та апеляцією до традицій.

Підсумки. У ключових ідейних моментах публікації як С. Бандери, так і Я. Стецька залишалися в руслі вироблені раніше націоналістичної концепції й у різних формах повторювали основні тези про «органічний» характер націоналізму, наголошували на домінуючій ідейній та організаційній ролі їхньої політики у майбутньому визвольному поході й пропонували шляхи підготовки до нього в умовах еміграції. Тобто вони в цілому повторювали положення, які відповідали ідейним традиціям інтегрального націоналізму, однак без найбільш радикальних компонентів політичної самопосвяти цим ідеям, властивим початковому – міжвоєнному – періоду історії ОУН.

Водночас – і це стосується насамперед періоду діяльності ОУН(б) після вбивства С. Бандери й епохи під головуванням Я. Стецька – останній показав себе не лише діячем антикомуністичного руху, але й політичним публіцистом й аналітиком, який зумів допасувати націоналістичну ідеологію до нових політичних реалій, «вписати» її в актуальний на той час політичний, у т.ч. міжнародний контекст. У питаннях антиколоніального дискурсу та антикомуністичної критики його тези знаходили резонанс з ідеями епохи Холодної війни, що дозволило актуалізувати ідеї націоналізму на новому етапі й робило його політичні погляди цікавим інтелектуальним феноменом та ідейним внеском у становлення націоналізму повоєнного часу. Практичні ж зусилля з імплементації цих ідей дозволили ОУН(р) – насамперед по лінії АБН – претендувати на роль міжнародного учасника антикомуністичного руху.

1. Бандера С. (1958). За виборний Національно-Визвольний Центр. Мюнхен: відбиток з часопису «Шлях перемоги», 1958. 20 с.

2. Бандера С. (1948). Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном. Б.м.: На чужині. 1948. 69 с.

3. Зайцев О. (2013). Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика. 488 с.

4. Кобченко К. (2019). Українська еміграція після Другої світової війни: історія крізь призму ідейно-політичних конфліктів. *Українознавчий альманах*. Вип. 24. С. 84–91.

5. Четвертий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН). Перший том: постанови. (1968) Б.м.: Видання ОУН. 249 с.

6. Golczewski F. (1993). Die ukrainische Diaspora nach dem Zweiten Weltkrieg. *Geschichte der Ukraine*. Hg. von F. Golczewski. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. S. 261–268.

7. Marcus V. (1992). Political Parties in the DP Camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, Univ. of Alberta. P. 111–124.

8. Shkandrij M. (2015). Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929-1956. New Haven-London: Yale Univ. Press. 332 p.

9. Stöver B. (2002). Die Befreiung vom Kommunismus. *Amerikanische Liberation Policy im Kalten Krieg 1947–1991*. Köln-Weimar u.a.: Böhlau. 992 p.

10. Yurkevich M. (1992). Ukrainian Nationalists and DP Politics, 1945-50. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, ed. by W. Isajiw Yu. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, Univ. of Alberta. P. 125–143.

References

1. Bandera S. (1958). *Za vybornyj Natsionalno-Vyzvolnyj Tsentri* [For elected National-Liberating Center] Munich: reprint from the newspaper "Shliakh peremohy" ["The Way to Victory"]. 20 p. (In Ukrainian).

2. Bandera S. (1948). *Slovo do Ukrajinjskykh Natsionalistiv-Revolutsiонерiv za kordonom* [Word to the Ukrainian Nationalists-Revolutionaries abroad]. Na chuzhyni [No place, no date]. 69 p. (In Ukrainian).

3. Zaitsev O. (2013). *Ukrajinjskyj integralnyj natsionalizm (1920-1930s): Narysy intelektualnoji istoriji* [Ukrainian Integral Nationalism of the 1920s and the 1930s: Essays in Intellectual History] K.: Krytyka. 488 p. (In Ukrainian).

4. Kobchenko K. (2019). *Ukrajinjska Emihratsija pislia Druhoji svotovoji vijny: istorija kriz pryizmu idejno-politychnykh konfliktiv* [Ukrainian Emigration after WWII: History in the light of ideological and political conflicts]. *Ukrajinoznnavchij Almanakh* [Almanac of Ukrainian Studies]. Issue 24. Pp. 84-91. (In Ukrainian).

5. *Chetvertyj Velykyj Zbir Orhanisatsiji Ukrainiskykh nationalistiv (OUN). Pershyj tom:*

Postanovy [The Forth Grate Convent of the Organization of Ukrainian Nationalists. Vol. I: Resolutions]. (1969). Publishing of the OUN [No place, No date]. 246 p. (In Ukrainian).

6. Golczewski F. (1993). Die ukrainische Diaspora nach dem Zweiten Weltkrieg. *Geschichte der Ukraine*. Hg. von F. Golczewski. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Pp. 261–268.

7. Marcus V. (1992). Political Parties in the DP Camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, Univ. of Alberta. Pp. 111-124.

8. Shkandrij M. (2015). *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929-1956*. New Haven-London: Yale Univ. Press. 332 p.

9. Stöver B. (2002). Die Befreiung vom Kommunismus. *Amerikanische Liberation Policy im Kalten Krieg 1947–1991*. Köln-Weimar u.a.: Böhlau. 992 p.

10. Yurkevich M. (1992). Ukrainian Nationalists and DP Politics, 1945-50. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies press, Univ. of Alberta. Pp. 125-143.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.16>
УДК 321:316.821.477

Людмила Ковтун

пошукувач,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-8388-7169

Email: vintagek@ukr.net

РОЛЬ КОЛОРИСТИКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КОНФЛІКТНОСТІ

Анотація. Поточна ситуація в Україні є доволі непростою: сьомий рік триває російсько-український збройний конфлікт, у суспільстві відбуваються системні зрушення й зміни, кардинальна переоцінка цінностей і продукування якісно нових соціокультурних парадигм. В цих умовах активізуються різнопланові конфлікти: міжособистісні, міжгрупові, міжпартійні тощо. Українські військові, які брали участь в Антитерористичній операції (АТО) та Операції об'єднаних сил (ООС), потребують якісного лікування, відновлення втрачених функцій, соціальної, фізичної і психологічної реабілітації та повернення до повноцінного життя.

Стаття присвячена вивченню особливостей вибору кольорів ветеранами Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил. Доведено, що сприймання людиною різних кольорів залежить від її емоційного стану, а також від її прихильності до одних кольорів, байдужості до других та неприйняття третіх. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що колір є базовим компонентом і атрибутом культури будь-якої спільноти. Кольори пов'язуються із надзвичайно різноманітною системою асоціацій, образів, значень, смислів, символів, які є носіями інформації про традиції, ментальність, етнічну картину світу, національний характер, національний образ світу різних народів. Проведене дослідження дозволило визначити важливу роль колористики при вивченні конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. Запропонована нами схема формування діагностичної функції кольорів: відображення – стани – категоризація – уявлення – знання – ставлення – використання, уможливує визначення ролі колористики у дослідженні конфліктності різних суб'єктів.

Проаналізовано дослідження з використанням кольорового тесту М. Люшера, в якому були виявлені індивідуальні й колективні закономірності конфліктизації різних сфер життя в умовах російсько-українського міждержавного збройного конфлікту. Колірний тест М. Люшера є унікальною «системою раннього попередження» конфліктності й стресових станів на початковій стадії їх розгортання. Цей тест надає також додаткову інформацію для психотерапевтичної роботи з пацієнтами, дозволяючи виявити компенсаторні можливості суб'єктів. Конфліктизаційний вимір тесту М. Люшера є надзвичайно важливим для психологічної реабілітації ветеранів АТО й ООС, оскільки може виявляти передконфліктні, конфліктні та постконфліктні стани суб'єктів.

Ключові слова: конфлікт, збройний конфлікт, конфліктність, ветерани, колір, формування діагностичної функції кольорів, 8-кольорова версія тесту Люшера.

Liudmyla Kovtun

external PhD candidate,
Center for Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE ROLE OF COLORISTIC IN THE CONFLICT STUDIES

Abstract. *The current situation in Ukraine is quite difficult: the Russian-Ukrainian armed conflict has been going on for seven years, systemic shifts and changes are taking place in society, cardinal reassessment of values and production of qualitatively new socio-cultural paradigms are taking place. In these conditions, various conflicts intensify: interpersonal, intergroup, interparty, and so on. The Ukrainian military, which took part in the Anti-Terrorist Operation (ATO) and the Joint Forces Operation (JFO), needs quality treatment, restoration of lost functions, social, physical and psychological rehabilitation and return to full life.*

The paper is concerned with the study of peculiarities of colors choice by veterans of the Anti-Terrorist Operation and the Joint Forces Operation. It is proved that a person's perception of different colors depends on the emotional state, as well as attachment to one some colors, indifference to the second colors and the rejection of the third colors. The study allows us to conclude that color is a basic component and attribute of the culture of any community. Colors are associated with an extremely diverse system of associations, images, meanings, meanings, symbols, which are carriers of information about traditions, mentality, ethnic picture of the world, national character, national image of the world of different peoples. The study identified the important role of color in the study of conflict of both individual and collective actors. Our proposed scheme for the formation of the diagnostic function of colors: reflection – state – categorization – representation – knowledge – attitude – use, allows us to determine the role of color in the study of the conflictivity of different subjects.

The research with the use of M. Luscher's color test in which individual and collective laws of conflict of various spheres of life in the conditions of the Russian-Ukrainian interstate armed conflict were revealed is analyzed. M. Luscher's color test is a unique "early warning system" for conflicts and stressful situations at an early stage of their deployment. This test also provides additional information for psychotherapeutic work with patients, allowing to identify the compensatory capabilities of the subjects. The conflictizational dimension of the M. Luscher test is extremely important for the psychological rehabilitation of ATO and OOS veterans, as it can detect pre-conflict, conflict and post-conflict states of subjects.

Keywords: *conflict, armed conflict, conflictivity, veterans, color, formation of the diagnostic function of colors, 8-color version of the Luscher Test.*

Постановка проблеми. Нинішня ситуація в Україні є доволі непростою: сьомий рік триває російсько-український збройний конфлікт, у суспільстві відбуваються системні зрушення й зміни, кардинальна переоцінка цінностей і продукування якісно нових соціокультурних парадигм. В цих умовах активізуються різнопланові конфлікти: міжособистісні, міжгрупові, міжпартійні тощо. Українські військові, які брали участь в Антитерористичній операції (АТО) та Операції об'єднаних сил (ООС), потребують якісного лікування, відновлення втрачених функцій, соціальної, фізичної і психологічної реабілітації та повернення до повноцінного життя. Відомо, що метою фізичної та психологічної реабілітації є не тільки збереження, але й відновлення фізичного та психічного здоров'я учасників бойових дій, профілактика агресивної, конфліктної та саморуйнівної поведінки. Формами психологічної реабілітації є психологічна діагностика, психологічне консультування, психологічна просвіта й інформування, психологічна підтримка і супровід, різні види психотерапії [1] тощо. У зв'язку з цим доволі актуальним є визначення ролі колористики та

колористичних уявлень у дослідженнях конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів.

Аналіз наукових публікацій. Сучасні дослідники вважають, що колористика (від лат. «solor») – це розділ кольорознавства, що вивчає закономірності застосування кольорів у різних сферах людської життєдіяльності, де колір використовується як один з виразних засобів. Кольорознавство – це наука про колір та колористичні уявлення людей, яка концентрує знання про природу кольорів, про їхні основні характеристики та функції, про колірну гармонію та колористичну культуру. Відомо, що колір є однією з фундаментальних ознак буття. Колір обумовлює візуальне сприймання, має значний вплив на свідому та підсвідому сфери людини, може змінювати ставлення людини до будь-яких об'єктів, може детермінувати реакції та дії людей. Сучасні вчені інтерпретують колір насамперед як: 1) світлове явище, яке стосується візуального сприймання, дозволяючи людям розрізняти різні явища й об'єкти, котрі за відсутності кольорів здавалися б однаковими, 2) ознаку об'єктів і явищ, що виникає

завдяки світлу, яке випромінюється або відбивається цими об'єктами і явищами. Основними властивостями кольору є тон, яскравість, хроматичність і насиченість. Представники багатьох професій (художники, архітектори, дизайнери, психологи та ін.) можуть використовувати колір як потужний інструмент впливу на людей та діагностики багатьох їхніх характеристик.

Колір як давня реальність людського буття і особливий соціокультурний феномен має тривалу традицію вивчення і входить в проблемне поле багатьох наук, таких як філософія (Аристотель, Платон, І. В. Гете, О. Лосев та ін.), фізика (І. Ньютон, Р. Івенс, Ч. Ізмайлов, Ч. Педхем, Дж. Сондерс, Є. Соколов та ін.), психологія (Л. Виготський, В. Оствальд; Р. Арнхейм, М. Серов, П. Яньшин та ін.), мистецтвознавство і естетика (І. В. Гете, Г. В. Гегель, В. Кандинський, Б. Манаків, В. Нестеренко та ін.), культурологія (В. Тернер, Л. Миронова, Е. Бенц, М. Серов та ін.) [4; 5; 6; 7; 11; 12; 14; 16; 22; 23; 24; 26; 27; 28; 32; 34; 36]. Кольори вивчаються з точки зору словотворення (Є. Коміна, Л. Полубиченко, А. Василевич, І. Дегтяр та ін.); їх семантичного розвитку (Р. Алімпієва, П. Антоненко, Р. Булигіна, В. Гак, Н. Пелевіна та ін.); в порівняльному і порівняльно-історичному аспектах (Є. Іссерлін, Л. Грановська, А. Брагіна, В. Гак, Н. Бахіліна, Р. Алімпієва, О. Огурцова, А. Івахницька, В. Кульпіна, Ю. Норманська та ін.); з позицій психолінгвістики (Р. Фрумкіна, Дж. Лакофф, Є. Рахіліна, К. Роу та ін.) та лінгвокультурології (С. Григорук, І. Макеєнко, В. Маслова та ін.) [5; 15; 17; 18; 20].

Колір, з одного боку, розглядається як явище, що визначає візуальне сприйняття навколишньої дійсності, з іншого – як функціонально навантажена інформаційна система, наповнена значеннями, а також емоційним та смисловим змістом. Колір і світло – це дві сторони одного явища, оскільки освітлення завжди поєднується із забарвленням. Кольори дають можливість різним формам життя орієнтуватися, спілкуватися і взаємодіяти з урахуванням специфіки біологічного виду кожної особини. Біологічні функції кольору можуть впливати на естетику культурного простору, визначаючи можливі форми візуальної комунікації між людьми. Експресивний, комунікативний та смисловий потенціал кольору змінюється по мірі культурного розвитку як окремих індивідів, так і соціумів у цілому. Колір може відобразитися у всіх сферах людського життя: у словах, образах, зображеннях, об'єктах, структурах простору та діях. Колір є не тільки найбільш важливим інструментом естетичного оформлення середовища, він здатний формувати й підтримувати колективну й індивідуальну ідентичність, впливати на становлення у людини системи уявлень та світогляду.

Колористичні уявлення українців є особливою соціокультурною реальністю, що має світоглядне значення і виступає засобом репрезентації соціальних, економічних та владних відносин, а

також природних, соціальних, часово-просторових і духовних (морально-етичних, художньо-естетичних, ціннісно-смислових) та інших явищ в індивідуальній свідомості етнофорів. Ми розглядаємо колористичні уявлення як своєрідний засіб «полегшення» функціонування когнітивних процесів. Адже колористичні уявлення допомагають суб'єкту (як індивідуальному, так і колективному) певним чином упорядкувати і зрозуміти оточуючий світ, категоризувати його прояви і побудувати власний образ світу. Вони формуються на основі повсякденного досвіду, виступаючи потенційним підґрунтям для смислоутворюючих процесів. Поза колористичними уявленнями неможливе повноцінне існування й відтворення значної кількості соціокультурних феноменів.

Аналіз публікацій останніх років свідчить, що, в основному, науковці вивчають проблеми сприймання кольорів (див. наукові дослідження Ф. Біррена, З. Богуславської, А. Боярського, Л. Венгера, І. Венєєва, О. Запорожця, Ч. Ізмайлова, Й. Іттена, А. Мелік-Пашаєва, О. Обозова, Ч. Педхема, Є. Соколова, Ж. Сондерса, Ю. Фоміної, А. Черноризова та ін.), а також психологічні особливості впливу кольорів на людину (Р. Арнхейм, Б. Базима, М. Серов, Л. Шалімова, П. Яньшин та ін.). Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда, С. Жижек, Ж. Лакан, Д. Макдугал, М. Мід, Дж.Т. Мітчелл, Дж. Рубі, М. Фуко, П. Хенлі, К. Янг та інші науковці досліджували різні феномени візуальної культури.

Цивілізаційний поступ давніх суспільств, розвиток нових форм господарської діяльності (скотарства, землеробства), соціальної організації спільнот та духовної сфери людей зумовили розширення базової тріади кольорів, до якої долучилися синій (колір неба і води), жовтий (колір піску й землі (у деяких регіонах)) і зелений (колір рослинності) [23, с. 10-11]. Семантика природних кольорів почала поширюватись на кольори жител, одягу, зброя, праці, зброї і татуювань. Проте колористична культура давніх народів ще не була багатокольоровою [21, с. 7; 9].

У працях В. Тернера, В. Медведєва, Л. Миронової та багатьох інших вчених [21, с. 6-9; 24, с. 27-28; 31, с. 14-21] показано, що з давніх-давен люди намагалися зрозуміти специфіку впливу кольорів на людську поведінку і психічні стани, вони прагнули за допомогою кольорів впливати на різних суб'єктів, а також використовували кольори з метою створення зручного середовища для проживання власного роду, для штучного відтворення об'єктивної реальності в наскельних та інших зображеннях. Найбільш ранні спроби використання кольору пов'язані з його застосуванням у ритуальній практиці. Давні люди помітили, що окремі речовини можуть залишати кольоровий слід на камінні. Первісні «художники» використовували для цього переважно рослинні органічні барвники, вохру, кров, деревне вугілля та попіл. Багато малюнків цих давніх «художників» збереглися до нинішнього часу (подібні

зразки, зокрема, були знайдені у печерах Ласко та Кастільо (Франція), в печері Альтаміра (Іспанія), на скелях Скандинавії, плато Тассілі (Африка), а також на території Кам'яної Могили (Україна); на сьогодні відомо більше сорока печер з палеолітичним живописом на території Австралії, Південної Африки, Іспанії, Франції та Росії). Багато зображень були кольоровими, найчастіше використовувались білий, чорний і червоний кольори [31, с. 80-82, 125-147] (наприклад, зображення людей на перших наскельних «малюнках» мали верхню частину тіла червоного кольору і ноги – чорного кольору), у більшості з них були збережені пропорції [22, с. 172-187; 23; 24, с. 27-28; 35]. Одним з найвищих досягнень людства в оволодінні кольором є образотворче мистецтво (яке «використовує» як зображально-виразні й експресивні, так і знаково-символічні функції кольорів) [2; 3].

Первісні люди не тільки сприймали природне середовище, але й трансформували його у своїх уявленнях. В. Тернер, Б. Шашлов, Л. Миронова, В. Медведєв довели, що вже первісні люди співвідносили певні кольори з вогнем, водою, землею, кров'ю, молоком [21, с. 6-7; 24, с. 25-28; 31, с. 125-147] тощо. І цим життєво важливим об'єктам відповідали червоний (вогнь, кров), білий (молоко, сперма) і чорний (земля, вода) кольори. В. Тернер, Л. Миронова, В. Маслова і К. Роу вважають, що спочатку первісні люди виокремили червоний колір (як колір крові, вогню, богів, царів, жерців і магів), який символізував сонце, тепло, життя, силу, пізніше виокремили білий (який свідчив про причетність до Бога) і чорний (який уособлював родючу землю) [20; 26, с. 7-46; 31, с. 80-82, 99]. Відомо, що ця базова тріада кольорів (що використовувалась упродовж багатьох тисячоліть) не тільки була засобом семантизації певних форм людської життєдіяльності та уявлень людей про навколишній світ, але й стала фундаментальним підґрунтям для постання нових колористичних класифікацій [17, с. 292-295].

В. Тернер, Х. Керлот, Л. Миронова, В. Рабинович зазначають, що поступово відбувається перехід до формування етноспецифічних варіантів класифікацій, тому в культурах Стародавнього Єгипту, Індії, Китаю, Греції та Риму сформувались доволі відмінні системи колористичних класифікацій [23, с. 10-14]. Зокрема, колористика Давнього Китаю базується на міфічних уявленнях, практиці ворожіння та господарській діяльності. Основними космоутворюючими числами тут стають «2» (їнь-ян; жіноче і чоловіче; земне і небесне; темне і світле), «3» (тянь, жень, ді; небо, людина, земля) і «5» (у сін; п'ять першоелементів світобудови; п'ять звуків (пентатоніка); п'ять основних кольорів; п'ять основних координат простору). При цьому кольори співвідносяться з іншими явищами і об'єктами [13, с. 62-71; 15, с. 225-233, 432-439; 23, с. 11; 20]. Отже, основні кольори відповідали п'ятьом фундаментальним природним першоелементам Світобудови, китайці вважали, що енергію Вогню

репрезентує червоний колір, енергію Землі – жовтий, енергію Води – чорний, енергію Металу – білий, а енергію Дерева – зелений (синій) [23, с. 11; 21, с. 145; 29].

У давнину в багатьох країнах Сходу кольором трауру був білий колір, оскільки це пов'язувалося з фундаментальними засадами східної філософії, що співвідносила смерть людини з її духовним очищенням та переходом в інший світ. У Давньому Єгипті зелений колір ототожнювався із зеленими берегами Нілу, жовтий – з кольором піску пустель, голубий – із кольором неба. Відомо, що самі єгиптяни називали свою країну «kmt» (Кемет) або Та-кемет, що в перекладі означає «чорний» або «чорна земля», а точніше – «чорнозем», на честь родючої чорної землі, якою славився Єгипет з давніх часів [23, с. 13; 25, с. 44; 33, с. 32].

Л. Миронова, М. Серов, А. Вежбицька та Л. Самаріна наголошують, що «гендерний вимір» колористичних уявлень виокремився доволі рано, наприклад, у Давньому Єгипті колір розписів мав відповідати усталеним канонам: чоловічі фігури писали брунатним і червоно-коричневим кольором, а жіночі – жовтим (фарбуючи при цьому волосся переважно чорним кольором). В Тибеті білим кольором символізували Небо і чоловіче начало, а чорним – Землю і жіноче начало. Земля (як репрезентант «жіночого») у Китаї символізується жовтим кольором, у Греції – оранжевим, у Північній Америці – червоним, в Україні – чорним [6, с. 238]. Індійський бог Пуруша (Прабатько земного і небесного) сяє як золото, він має золоту бороду і золоте волосся. У Давній Греції типово «чоловічим» кольором вважався синій, оскільки синім кольором фарбували бороди статуй [23, с. 13, 132]. Отже, гендерні відмінності простежуються і в специфіці татування давніх народів, і в гендерно-диференційованій колористичній репрезентації давніх божеств, і в особливостях кольорів одягу наших сучасників.

Н. Кривда звертає увагу на можливості пізнання уявлень давніх слов'ян, їх духовно-психологічних станів, культивування яких робить можливим філософську рефлексію; визначення образів-матриць, які стануть основою формування філософських категорій у процесі духовного досвіду [18, с. 42-43]. В. Табачковський стосовно міркування щодо «філософії миттєвості» мистецтва, або «філософії бачення» як сфери здатності «бачити явища першим світлом» виділяє світоглядну функцію унаочнення сутнісної плюральності й водночас цілісності Буття [30, с. 97]. С. Кримський вказує на наслідування в українському бароко ідеї світла, закладеної ще ареопагітиками як принципу світобудови. Вчений підкреслює культ візуалізації духовних цінностей українського народу в художньому розписі храмів як «Біблії для неграмотних», де «... нестримний потяг до наочного розкриття духовного світу, що спостерігається в Україні в епоху бароко, може бути розцінений як справжній вибух ейдетичних образів. Духовні явища,

що споконвічно розглядалися як прерогатива царини абстракції, формоутворення чистого духу, набувають у цей час предметно-образного статусу» [19, с. 86]. Мистецтво барокової культури було конкретно наближеним до візуального розкриття духовного образу, а також осмислення гравюр як тез до філософування [19, с. 87].

Д. Войтович досліджував особливості розвитку традиційної колористики сільського житлового будівництва у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях України у другій половині XIX – на початку XXI ст. Він проаналізував колористичні утворення предметно-просторового середовища етнографічних районів названої території, розглянув етапи розвитку сільського житло будівництва на даній території, які були пов'язані із змінами в політичному, соціально-економічному та культурному житті [7].

Світоглядне значення колористичних уявлень підкреслює у своїх дослідженнях Н. Авер'янова. Авторка, аналізуючи виховний потенціал образотворчого мистецтва, враховує його специфіку – зображальність, візуальність, статичність, просторовість та наявність багатого наочного мистецького матеріалу, що важливо і необхідно для виховного процесу. Н. Авер'янова підкреслює, що особлива місія українського образотворчого мистецтва – поєднувати національне та мистецьке, давати синтез сутнісних параметрів українського буття в усьому обсязі, розвивати смислові зв'язки особистості з національною спільнотою [2; 3].

Існує досить багато досліджень в галузі філософії та психології кольору. Це праці присвячені загальним питанням колористики [4; 5; 14], психо-семантиці кольорів [12; 36], особистісним чинникам колірних переваг [11; 34], психодіагностичним можливостям тесту Люшера [32]. У цих працях переконливо доведено, що індивідуальний смисл кольорів для конкретної людини виражається передусім у «функція» кольорів, у характері ставлення людини до них. Завдяки функціональному значенню кольорів людині може відкритися ціла сфера відчуттів і переживань, що визначається станами й властивостями даної людини, яка здатна сприймати й відображати певні кольори. У монографії О. Ісаєва і Д. Теплих здійснюється філософський аналіз феномена кольору в теоретичному мисленні та творчості художника-живописця. Виявляються й аналізуються три парадигми пізнання кольору – метафізична, природнича й гуманітарна, які об'єднуються під спільним знаменником когнітивістської традиції (метадігми) [16]. Враховуючи дослідження попередників, ми пропонуємо досліджувати коло-ристичні уявлення українського народу на базі концепції соціальних уявлень, що розроблена такими вченими, як С. Московічі, Ж. Абрик, Х. Херзліш, Д. Жоделе та ін. [37].

Мета статті. Отже, в сучасній науці дослідженню конфліктно-діагностичного потенціалу колористики не було приділено достатньої уваги. Саме тому метою статті є визначення ролі колористики у

дослідженнях конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів.

Виклад основного матеріалу. Отже, аналіз наукової літератури показує, що кольори **супроводжують людину** все її життя. Вже в утробі матері дитина сприймає червоно-рожеве сяєння, яке «супроводжує» її комфортне буття до моменту народження. Після народження дитину оточують кольори, що помітно **впливають** на її організм, нервову систему та психіку. Кольори можуть **активізувати** певні емоції та почуття, фізіологічні й поведінкові реакції. Конкретне **ставлення** особи до певного кольору зумовлюється культурними традиціями спільноти, світоглядними орієнтаціями, індивідуальними вподобаннями і смаками.

Колористичні уявлення давніх народів були представлені у стародавніх магічних, алхімічних, астрологічних та релігійних текстах, в ритуальній практиці, а також в кольорових елементах прикладного мистецтва. З давніх-давен людям було відомо, що червоний колір **збуджує**, зелений – **заспокоює**, чорний – **пригнічує**, а жовтий сприяє **позитивному** настрою. В Єгипті, Індії, Китаї вже у давні часи використовувалися **лікувальні властивості** різних кольорів. Хоча ці магічні знання передавалися тільки посвяченим, але використовувалися вони досить часто (для привернення удачі й благополуччя, для відновлення здоров'я, для знесилення супротивників та знищення ворогів). Вже в давні часи у багатьох країнах (Єгипет, Китай, Давня Греція і Рим) відбувалось не тільки **ототожнення** кольорів з важливими в житті людини об'єктами, речовинами та стихіями, але і їх **міфологізація**, не тільки **співвіднесення** кольорів зі світом богів та світом людей, але і їх використання для **лікування та діагностики хвороб**. З давніх часів колір був тісно пов'язаний з багатьма ремеслами. Безумовним є зв'язок кольору з живописом та з іншими видами мистецтва взагалі. Ідейно-образні, знаково-символічні й ціннісно-смислові функції кольорів найкраще зберігаються в образотворчому мистецтві, в народних казках, загадках, приказках, а також у крилатих висловах.

Таким чином, колір є однією з найважливіших, найочевидніших і найяскравіших характеристик оточуючого світу та людського буття. Дуже важко знайти хоча б один об'єкт чи предмет, який би не мав кольорових елементів, важко також назвати сферу людської діяльності, в якій не були б присутні колористичні характеристики. Здорова людина сприймає весь навколишній світ у кольорі, адже **люди почали сприймати кольори набагато раніше, ніж форму предметів та мову**. Відомо, що приміщення, пофарбовані в теплі відтінки, потребують менше опалення (ніж ті, що пофарбовані в холодні кольори). Окремі кольори мають **лікувальні властивості**, наприклад, біл знімають відтінки блакитного, помаранчевий колір надає сил, зелений – заспокоює.

Сприймання кольорів формувалось у людей в результаті певного способу життя та взаємодії з

навколишнім середовищем упродовж тривалого часу. Особливості ставлення до кольорів визначались характером життєдіяльності та культурою певного народу. В будь-якій етнічній та національній культурі колір завжди відігравав провідну роль, з огляду на його тісний зв'язок з філософським та культурологічним осмисленням світу. Тому окремі питання колористики входять у проблематику багатьох наук: філософії, культурології, психології, етнології, естетики, мовознавства, етнолінгвістики, психосемантики та ін. І в цих науках існує дуже широкий спектр розуміння і трактування кольору. Зокрема, в рамках кожної з цих наук колір розуміється і вивчається по-своєму, відповідно до завдань і постулатів конкретної галузі знання.

Сьогодні колір визначається як суб'єктивна характеристика світла, що відображає здатність людського зору розрізняти частоту електромагнітних коливань у області видимого світла. Сприятний колір (випромінювання або об'єкта) залежить від його спектру та психофізіологічного стану людини. Колір є одним з найбільш цікавих і неординарних явищ природи, оскільки він не тільки **передає** суттєву інформацію про об'єкти й предмети оточуючого світу, але й може **впливати** на поведінку і психіку живих істот, на думки, ставлення й почуття людей. Колір та всі процеси і явища, пов'язані з ним, можуть розглядатися і як суто **природне** явище, і як **культурно-мистецький** (або художній) феномен. Містком між «природним» та «культурно-мистецьким» тлумаченням Світла й Кольору є **психологічне** та **світоглядне** розуміння колористичних уявлень людини, адже будь-який акт сприймання Світла й Кольору людиною завжди супроводжується цілою низкою образів, асоціацій і уявлень, пов'язаних з цими мега-феноменами. Використовуючи **онтологічний підхід**, ми розглядаємо **колір як соціокультурний концепт**, що фіксує унікальну **смыслову інформацію** про колорит автохтонного природного середовища певної спільноти, про своєрідний **«колірний супровід»** звичаїв і традицій цієї спільноти, про особливості **«колористичного виміру»** її географічного розташування, історичного шляху, ментальності, світогляду та художнього бачення світу.

Самореалізація людини в рамках соціального й природного буття передбачає усвідомлення смислових засад власного буття, адже люди мають потребу пов'язувати свою життєдіяльність з чимось вищим, важливим, сакральним, що могло б надати життю певного сенсу і було б своєрідним опертям в індивідуальному житті. Потреба в **онтологічному оперті** глибоко вкорінена і в умовах людського існування, і в самій внутрішній природі людини. У цьому контексті духовність є способом самоконструювання особистості, репрезентуючи її сходження до найвищих ціннісних інстанцій власного буття. Світоглядні системи при цьому збагачують внутрішній світ людини сукупністю орієнтирів (як у навколишньому світі, так і у власному бутті), необхідними екзистенційними істинами, що

формують її духовність. Отже, колір, як атрибутивна властивість буття людини, якраз і виражається в тому, що стає однією з форм певного **онтологічного опертя**, в якому можуть інтегруватися і профанні, і сакральні виміри людського буття. Різні форми подібного онтологічного опертя знаходяться у глибинних структурах світогляду. Необхідно також враховувати, що «і етнічна картина світу, і національний образ світу, і світоглядні системи (міфологічні, релігійні, науково-філософські) українського народу репрезентують не тільки різні смислові нашарування в українській духовності, але й смисловий зміст українського буття» [9; 10].

Отже, різноманітними є як сфери застосування кольору, так і наукові дослідження цього феномена.

Колористичні уявлення виконують у системі світогляду (як індивідуального, так і колективного) важливі **функції**: відображальні, пізнавальні, емоційно-почуттєві, розвивальні, інформаційні, ідейно-образні, трансляційні, експресивні, художньо-естетичні, комунікативні, зберігальні, креативні, ціннісно-смыслові, ідентифікаційні, діагностичні тощо. Світоглядна функція колористичних уявлень полягає в тому, що вони допомагають формувати певний погляд на світ та ставлення до нього, систематизувати, розширювати знання людей про світ, людство, суспільство; можуть виконувати роль активного регулятора діяльності; допомагають зрозуміти світ як єдине ціле і визначити у навколишньому світі місце людини; сприяють формуванню загальної системи розуміння природи, людини, суспільства в їх сутнісних характеристиках; допомагають осмислити, обґрунтувати світоглядні ідеали; колористично маркують принципи самого життя, які визначають характер діяльності людей. Отже, колористичні уявлення служать **когнітивно-емоційним підґрунтям** (або «обрамленням») світогляду, розширюють знання людей про світ, людство, суспільство, допомагають зрозуміти світ як єдине ціле і визначити у навколишньому світі місце людини (див., наприклад, **«багровіти від гніву», «чорніти від горя», «біліти від страху», «червоніти від сорому», «жовтіти від зради», «зеленіти від туги»** та ін.). Таким чином, колористичні уявлення допомагають як індивідуальному, так і колективному суб'єкту певним чином **упорядкувати й зрозуміти** оточуючий світ, **категоризувати** його прояви і **побудувати** власний образ світу й світогляд.

Ми зосередимося на діагностичних функціях кольорів, які формувались упродовж тривалого часу, проходячи такі етапи: **відображення – стани – категоризація – уявлення – знання – ставлення – використання** (спочатку кольори відображаються у психіці людини, потім вони обумовлюють виникнення у людини певних станів, після цього кольори категоризуються людиною, впливаючи на формування у неї колористичних уявлень і знань, які детермінують систему певних ставлень до оточуючого середовища, до соціуму й до себе, після

чого людина може використовувати на практиці власні оцінки, ставлення і знання про кольори). Саме такою, на нашу думку, є **схема формування діагностичної функції кольорів**. Ця схема уможлиблює **визначення ролі колористики у дослідженнях конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів**. Т. Воропаєва підкреслює, що «критеріальною ознакою при дослідженні конфліктів, конфліктних ситуацій та процесів конфліктизації та деконфліктизації є конфліктність», а «конфліктизація – це процес підвищення (посилення) рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на колективному рівні)» [8].

Сприймання кольорів людиною в залежності від її емоційних станів, а також прихильність до одних кольорів, байдужість до других і відкидання третіх досліджувались американським консультантом з питань кольору та автором теорії кольорів Фабером Бірреном (1900–1988), а також швейцарським психологом і розробником відомого колірної тесту Максом Люшером (1923–2017). У професійній діяльності М. Люшера відобразилась запропонована нами схема формування діагностичної функції кольорів, адже у 1947 р. М. Люшер, якому було лише 23 роки, вперше репрезентував основні положення запропонованої ним колірної діагностики на Першому Всесвітньому конгресі психологів. У 1949 р. М. Люшер захистив дисертацію «Колір як інструмент психодіагностики», після чого тест Макса Люшера поширився по всьому світу і отримав міжнародне визнання [28]. Все життя М. Люшера було пов'язане з проведенням наукових конференцій і навчальних семінарів для психологів та психотерапевтів, а також з підтримкою і впровадженням наукових розробок у сфері колірної діагностики, читанням лекцій в університетах і наукових установах США, Європи та Австралії [28].

Основною ідеєю тесту М. Люшера є взаємозв'язок між активним вибором кольору і психотипом суб'єкта, який робить цей вибір. У своїх працях М. Люшер радив визначати емоційні стани людини за запропонованою кольоровою гамою: чорний колір – песимістичність, конфлікт, стрес; коричневий – консервативність, нестійкість, ірраціо-нальність; зелений – потреба у самоствердженні, потяг до знань; синій – спокій, впевненість і взаєморозуміння; сірий – нейтральність, врівно-важеність [28]. Кінцевим результатом тесту М. Люшера є великий обсяг інформації, яка стосується свідомої та несвідомої сфер суб'єкта, а також конкретних стресових зон. Завдяки цьому тест М. Люшера є унікальною «системою раннього попередження», в першу чергу, це стосується стресових станів на ранній стадії їх розвитку. На думку М. Люшера, сприйняття кольору людиною є об'єктивним і універсальним, але колірні переваги є суб'єктивними, і саме ця різниця дозволяє виміряти суб'єктивні стани людей за допомогою колірної тесту. Серед інших тестів М. Люшера

найпопулярнішою у світі є восьмикольорова версія тесту Люшера [28]. При його застосуванні використовується набір з восьми кольорів: сірого (умовний номер – 0), темно-синього (1), синьо-зеленого (2), червоно-жовтого (3), жовто-червоного (4), фіолетового (5), коричневого (6) і чорного (7). Процедура тестування полягає в упорядкуванні кольорів досліджуваним за ступенем їх суб'єктивної привабливості [28]. Тестування проводиться при природному освітленні, але не допускається вплив на кольори тесту прямого сонячного світла. Інструкція передбачає прохання відволіктися від асоціацій, пов'язаних з модою, традиціями, загально-прийнятими смаками і постаратися вибирати кольору, орієнтуючись на своє особисте ставлення до них. Цей тест дозволяє провести швидкий і глибокий аналіз особистості на основі інформації, отриманої при простому ранжируванні кольорів [28]. Результати такої колірної діагностики дозволяють виявити цілу низку характеристик особистості і надати рекомендації щодо того, як уникнути стресів. Тест М. Люшера надає також додаткову інформацію для психотерапевтичної роботи з пацієнтами. І.І. Черьомушнікова показала, що тест Люшера дозволяє виявити компенсаторні можливості людини, оцінити ступінь вираженості хворобливо загострених рис характеру й клінічних проявів [32].

Відомо, що М. Люшер досліджував так звані «кольори конфлікту», а у 1995 р. вийшла його книга «Кохання без конфліктів». Конфліктизаційний вимір його тесту є надзвичайно важливим для психологічної реабілітації військовослужбовців. Українські дослідниці Т. Воропаєва та І. Кареліна використали восьмикольорову версію тесту М. Люшера для обстеження 160 ветеранів АТО та ООС з метою виявлення у них передконфліктних, конфліктних та постконфліктних станів. Це стало підтвердженням вагомості ролі колористики у дослідженнях конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів, оскільки були виявлені як індивідуальні, так і колективні закономірності конфліктизації різних сфер життя в умовах тривалого міждержавного збройного конфлікту.

Дослідниці врахували, що особливості сприймання суб'єктом різних кольорів і колірний вибір суб'єкта пов'язаний з його: 1) психоемоційними станами, 2) транзитивними психічними станами (емоційний фон настрою, працездатність, активність і т.п.), 3) емоційно-особистісним благополуччям, 4) рівнем особистісної зрілості, 5) більш стійкими особистісними характеристиками. Тест М. Люшера може виявляти безпосередні, непідвладні свідомості прояви індивідуально-особистісних властивостей суб'єкта, а також допомагає оцінити рівень реактивної та особистісної тривожності, рівень депресії тощо.

Отже, у дослідженні Т. Воропаєвої та І. Кареліної були виявлені як індивідуальні особливості суб'єктів, так і колективні (групові). Зокрема, у ветеранів АТО та ООС було виявлено: прагнення до

самореалізації (88%); підвищену тривожність і уразливість (85%); емоційну напруженість (82%); передстресові стани, пов'язані з неможливістю впоратися із ситуацією, що склалася (80%); потреби у розумінні й підтримці, у емоційному комфорті й глибокій прихильності як інструменті досягнення зовнішнього захисту (76%); намагання протидіяти обставинам, що перешкоджають вільній самореалізації особистості (72%); риси стеничності (активності) і мужності (68%); перебування у стані стресу і почуття перевтоми (67%); високий рівень конфліктності (63%); протест щодо заборон і небажаних обмежень (62%); схильність до ризику (61%); потреба у самоповазі та збереженні особистісного реноме в очах значущих людей (60%); потреба розпоряджатися своєю долею (58%); прагнення подолати упередженість і недоброзичливість оточуючих людей (57%); комплекс психологічно несприятливих чинників, що перешкоджають встановленню нормальних міжособистісних відносин (55%); сензитивність до критичних зауважень (54%); недовірливість (54%); переживання почуття образи (53%); стримування емоційних реакцій (51%); обмеження сфери спілкування і вибірковості у контактах (47%); настороженість у міжособистісних взаєминах (45%); потребу в досягненнях (43%); труднощі у сфері соціальної адаптації, зокрема через вразливість та сензитивність (38%); високу мотивацію досягнень (31%); низьку самооцінку (28%); стан фрустрації (26%); прагнення не виявити свою сентиментальність і образливість (24%); відчуття нездоланності перешкод (18%); заперечення потреби в розслабленні (15%); зневажливе ставлення до себе (8%).

Проведене дослідження дозволило виявити особливості прояву емоційної напруженості, яка призводить до зниження стійкості психічних процесів і працездатності й може виникнути у будь-якої людини в умовах новизни, неясності, а також у конфліктних ситуаціях. Емоційна напруженість часто обумовлюється передбаченням несприятливого для даної особи розвитку подій (передусім у сфері значущих для неї відносин). Для емоційно напруженої особи характерним є стійке прагнення до соціальної замкнутості, що супроводжується почуттям неповноцінності, надзвичайною чутливістю до негативних оцінок оточуючих людей і униканням соціальної взаємодії. Причиною емоційної напруженості є перевтома, прагнення уникнути порушень і нових зусиль, втеча у світ ілюзій, який більше відповідає власним уявленням і вимогам суб'єкта.

Заперечення потреби у розслабленні пов'язане з придушенням фізіологічних потреб, з прагненням здобути перемогу в будь-якій ситуації, з активним пошуком ситуацій суперництва і роботи з переважаннями. Ця потреба пов'язана з агресивним включенням суб'єкта у безперервну боротьбу за те, щоб досягати все більшого і більшого

за все менший і менший час, а якщо буде потрібно, то йти наперекір зусиллям інших людей.

Потреби у розумінні й підтримці, у глибокій прихильності, емоційному комфорті й захисті від зовнішніх впливів часто стають мішенню для психологічної травматизації суб'єктів. Фрустрація цих потреб пов'язана із замкнутістю, вибірковістю в контактах, інертністю у прийнятті рішень, впертістю у відстоюванні своєї позиції, а також із сплесками активності, які швидко змінюються фазою пасивності. Отже, ветерани АТО й ООС, а також інші українські військовослужбовці вкрай потребують розвитку власної конфлікто- і стресостійкості.

Висновки і пропозиції.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що колір є базовим компонентом і атрибутом культури будь-якої спільноти, що кольори пов'язуються із надзвичайно різноманітною системою асоціацій, образів, значень, смислів, символів, які є носіями інформації про традиції, ментальність, етнічну картину світу, національний характер, національний образ світу різних народів.

Проведене дослідження дозволило визначити важливу роль колористики при вивченні конфліктності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. Запропонована нами схема формування діагностичної функції кольорів, які формувались упродовж тривалого часу, проходячи такі етапи: відображення – стани – категоризація – уявлення – знання – ставлення – використання, уможливорює визначення ролі колористики у дослідженнях конфліктності різних суб'єктів.

Проаналізовано дослідження з використанням колірного тесту М. Люшера, в якому були виявлені індивідуальні й колективні закономірності конфліктизації різних сфер життя в умовах російсько-українського міждержавного збройного конфлікту. Колірний тест М. Люшера є унікальною «системою раннього попередження» конфліктності й стресових станів на ранній стадії їх розгортання. Цей тест надає також додаткову інформацію для психотерапевтичної роботи з пацієнтами, дозволяючи виявити компенсаторні можливості суб'єктів. Конфліктизаційний вимір тесту М. Люшера є надзвичайно важливим для психологічної реабілітації ветеранів АТО й ООС, оскільки може виявляти перед-конфліктні, конфліктні та постконфліктні стани суб'єктів.

Отже, проведене дослідження не тільки підтверджує широкі психодіагностичні можливості колірного тесту М. Люшера, але й може використовуватися для прогнозування конфліктних ситуацій і постконфліктних станів військовослужбовців, які тривалий час перебували у зоні збройних конфліктів. Результати проведеного дослідження можуть використовуватися у діяльності психотерапевтів і практичних психологів, а також у сфері сімейного консультування, професійного й кадрового відбору при проведенні обстеження кандидатів на зайняття

вакантних посад, з метою прогнозування результатів їхньої діяльності.

1. Авер'янова Н. М. Арт-терапія як засіб реабілітації учасників бойових дій в умовах російсько-українського збройного конфлікту. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 26. С. 8–12.

2. Авер'янова Н. М. Система художніх образів українського мистецтва як чинник формування національного образу світу. *Українознавчий альманах*. 2009. Вип. 1. С. 6–8.

3. Авер'янова Н. М. *Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз)*: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 «Українознавство». К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. 24 с.

4. Базыма Б. А. *Психологія цвета: Теорія і практика*. СПб.: Речь, 2005. 112 с.

5. Бреслав Г. Э. *Цветопсихология и цветолечение*. СПб.: Питер, 2000. 286 с.

6. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание*. М.: Русские словари, 1997. 411 с.

7. Войтович Д. І. Особливості колористичних впроваджень в сучасній народній житловій архітектурі на прикладі західних областей України. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків: ХАМД. 2009. № 14. С. 23–29.

8. Воропаєва Т. С. Конфліктизаційні та деконфліктизаційні процеси в Україні: соціально-філософські аспекти. *Научный взгляд в будущее*. 2018. Вып. 10. Т. 2. 49–56.

9. Воропаєва Т. С. Образ світу, картина світу, світогляд, ідентичність в предметному полі українознавства: теоретико-методологічні засади. *Українознавчий альманах*. Вип. 1. 2009. С. 21–26.

10. Воропаєва Т. С. Формування ідентифікаційної матриці та культуротворча діяльність українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство»*. 2009. Вип. 13. С. 15–18.

11. Гавриленко О. Н. Параметр тревожности и цветопродпочтение. *Проблемы цвета в психологии*. М.: Наука, 1993. С. 144–149.

12. Геринг Э. *Цвет как семантический объект*. М.: Речь, 1987. 157 с.

13. Гране М. *Китайская мысль*. М.: Республика, 2004. 526 с.

14. Драгунский В. В. *Живая энергия цвета*. Минск: Харвест, 2001. 256 с.

15. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М.: Наука, 1990. 523 с.

16. Исаев А. А., Теплых Д. А. *Философия цвета: феномен цвета в мышлении и творчестве: монография*. 3-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2016. 180 с.

17. Кабо В. Р. *Синкретизм первобытного искусства: Ранние формы искусства*. М.: Наука, 1972. 320 с.

18. Кривда Н. Ю. Міфологічні уявлення мисливців пізнього палеоліту. *Історія української філософії: підручник*. К.: «Академкнига», 2008. С. 42–43.

19. Кримський С. Феномен українського бароко. *Історія української культури: в 5 тт. Т.3: Українська культура II пол. XVII–XVIII ст.* К.: Наукова думка, 2003. 1245 с.

20. Маслова В. А. *Лингвокультурология: учебное пособие*. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.

21. Медведев В. Ю. *Цветоведение и колористика*. СПб.: ИПЦ СПГУТД, 2005. 116 с.

22. Миронова Л. Н. Семантика цвета в эволюции психики человека. *Проблема цвета в психологии*. М.: Наука, 1993. 207 с.

23. Миронова Л. Н. *Цвет в изобразительном искусстве*. Минск: Беларусь, 2003. 151 с.

24. Миронова Л. Н. *Цветоведение*. Минск: Вышэйшая школа, 1984. 286 с.

25. Перепелкин Ю. Я. *Древний Египет*. СПб., 2000. 560 с.

26. Роу К. Концепция цвета и цветовой символизм в древнем мире. *Психология цвета*. М.: Рефл-бук, Ваклер, 1996. С. 7–46.

27. Серов Н. В. *Цвет культуры*. СПб.: Речь, 2004. 672 с.

28. Собчик Л. Н. *МЦВ – Метод цветových выборов. Модифицированный восьмицветовой тест Люшера*. СПб.: Речь, 2001. 112 с.

29. Сычев Л. П., Сычев В. Л. *Китайский костюм*. М.: Наука, 1975. 172 с.

30. Табачковський В. Феноменологія в Дрогобичі: «Пробуджувані візії» Бруно Шульца. *Філософська думка*. 2004. №2. С. 90–98.

31. Тэрнер В. У. *Символ и ритуал*. М.: Наука, 1983. 480 с.

32. Черёмушникова И. И. *Возможности теста Люшера (8-цветовой вариант) в диагностике характерологических и поведенческих особенностей студентов с различным уровнем физической подготовки*: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Оренбург, 2010. 25 с.

33. Шоу Я. *Древний Египет*. М.: Наука, 2006. 206 с.

34. Элькин В. М. *Театр цвета и мелодии Ваших страстей. Цветовая психология и психотерапия шедеврами искусства*. СПб.: Петрополис, 2005. 292 с.

35. *Эстетика: Словарь*. М.: Политиздат, 1989. 447 с.

36. Яньшин П. В. *Эмоциональный цвет*. Самара: СамГПУ, 1996. 218 с.

37. Moscovici S. The phenomenon of social representations. *Social representations / Eds. M. Fair & S. Moscovici*. Cambridge-Paris, 1984. P. 3–69.

References:

1. Averianova N. M. (2020). Art-terapiya yak zasib reabilitatsiyi uchasnykiv boyovykh diy v umovakh rosiys'ko-ukrayins'koho zbroynoho konfliktu [Art therapy as a means of rehabilitation of combatants in the Russian-Ukrainian armed conflict]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Issue 26. Pp. 8–12. (in Ukrainian).

2. Averianova N. M. (2009). Systema khudozhnikh obraziv ukrayins'koho mystetstva yak chynnyk formuvannya natsional'noho obrazu svitu [The system of artistic images of Ukrainian art as a factor in the formation of the national image of the world]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Issue 1. Pp. 6–8. (in Ukrainian).
3. Averianova N. M. (2007). *Obrazotvorche mystetstvo yak chynnyk natsional'noho vykhovannya osobystosti (ukrayinoznavchyy analiz)* [Fine arts as a factor of national education of personality (Ukrainian studies analysis)]: author. dis. ... Cand. philos. sciences: 09.00.12 «Ukrayinoznavstvo». Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. 24 p. (in Ukrainian).
4. Bazyma B. A. (2005). *Psikhologiya tsveta: Teoriya i praktika* [Psychology of color: Theory and practice]. St. Petersburg: Rech'. 112 p. (in Russian).
5. Breslav G. E. (2000). *Tsvetopsikhologiya i tsvetolecheniye* [Cvetopsychology and color therapy]. St. Petersburg: Piter. 286 p. (in Russian).
6. Vezhbitskaya A. (1997). *YAzyk. Kul'tura. Poznaniye* [Language. Culture. Cognition]. Moscow: Russkiye slovari. 411 p. (in Russian).
7. Voytovych D. I. (2009). Osoblyvosti kolorystychnykh vprovadzen' v suchasniy narodniy zhytloviy arkhitekturi na prykladi zakhidnykh oblastey Ukrayiny [Features of color implementations in modern folk residential architecture on the example of the western regions of Ukraine]. *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv*. Kharkiv: KHAMD. No.14. Pp. 23–29. (in Ukrainian).
8. Voropayeva T.S. (2018). Konfliktyzatsijni ta dekonfliktyzatsijni procesy v Ukrayini: social'no-filosofs'ki aspekty [Conflictization and deconflictization processes in Ukraine: social-philosophical aspects]. *Nauchnyi vzgliad v budushchee*. Issue 10. Vol. 2. Pp. 49–56. (in Ukrainian).
9. Voropayeva T.S. (2009). Obraz svitu, kartyna svitu, svitohlyad, identychnist' v predmetnomu poli ukrayinoznavstva: teoretyko-metodolohichni zasady [The image of the world, the picture of the world, the worldview, identity in the subject field of Ukrainian studies: theoretical and methodological principles]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Issue 1. Pp. 21–26. (in Ukrainian).
10. Voropayeva T.S. (2009). Formuvannya identyfikatsiyanoi matrytsi ta kul'turotvorcha diyal'nist' ukrayintsiv. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ukrayinoznavstvo»*. Issue 13. Pp. 15–18. (in Ukrainian).
11. Gavrilenko O. N. (1993). Parametr trevozhnosti i tsvetopredpochteniy [Parameter of anxiety and color preference. Color problems in psychology]. *Problemy tsveta v psikhologii*. Moscow: Nauka. Pp. 144–149. (in Russian).
12. Gering E. (1987). *Tsvet kak semanticheskiy ob'yekt* [Color as a semantic object]. Moscow: Rech'. 157 p. (in Russian).
13. Grane M. (2004). *Kitayskaya mysl'* [Chinese Thought]. Moscow: Respublika. 526 p. (in Russian).
14. Dragunskiy V. V. (2001). *Zhivaya energiya tsveta* [Living energy of color]. Minsk: Kharvest. 256 p. (in Russian).
15. *Drevnekitayskaya filosofiya. Epokha Khan'* [Ancient Chinese philosophy. The era of Han]. (1990). Moscow: Nauka. 523 p. (in Russian).
16. Isayev A. A., Teplykh D. A. (2016). *Filosofiya tsveta: fenomen tsveta v myshlenii i tvorchestve: monografiya. 3-ye izd., ster.* [Philosophy of color: the phenomenon of color in thinking and creativity: monograph. 3rd ed., erased.]. Moscow: FLINTA. 180 p. (in Russian).
17. Kabo V. R. (1972). *Sinkretizm pervobytnogo iskusstva: Ranniye formy iskusstva* [Syncretism of Primitive Art: Early Art Forms]. Moscow: Nauka. 320 p. (in Russian).
18. Kryvda N. YU. (2008). Mifolohichni uyavlennya myslyvtiv pizn'oho paleolitu [Mythological ideas of hunters of the late Paleolithic]. *Istoriya ukrayins'koyi filosofiyi: pidruchnyk*. Kyiv: «Akademknyha». Pp. 42–43. (in Ukrainian).
19. Kryms'kyy S. (2003). Fenomen ukrayins'koho baroko [The phenomenon of the Ukrainian Baroque]. *Istoriya ukrayins'koyi kul'tury: v 5 tt. Ukrayins'ka kul'tura II pol. XVII–XVIII st.* Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka. 1245 p. (in Ukrainian).
20. Maslova V. A. (2001). *Lingvokul'turologiya: uchebnoye posobiye* [Lingvoculturology: a tutorial]. Moscow: Izdatel'skiy tsentr «Akademiy». 208 p. (in Russian).
21. Medvedev V. YU. (2005). *Tsvetovedeniye i koloristika* [Color science and coloristics]. St. Petersburg. 116 p. (in Russian).
22. Mironova L. N. (1993). Semantika tsveta v evolyutsii psikhiki cheloveka [Semantics of color in the evolution of the human psyche]. *Problema tsveta v psikhologii*. Moscow: Nauka. 207 p. (in Russian).
23. Mironova L. N. (2003). *Tsvet v izobrazitel'nom iskusstve* [Color in the visual arts]. Minsk: Belarus'. 151 p. (in Russian).
24. Mironova L. N. (1984). *Tsvetovedeniye* [Color science]. Minsk: Vysheyshaya shkola. 286 p. (in Russian).
25. Perepelkin YU. YA. (2000). *Drevniy Yegipt* [Ancient Egypt]. St. Petersburg. 560 p. (in Russian).
26. Rou K. (1996). Kontseptsiya tsveta i tsvetovoy simbolizm v drevnem mire [The concept of color and color symbolism in the ancient world]. *Psikhologiya tsveta*. Moscow: Refl-buk, Vakler. Pp. 7–46. (in Russian).
27. Serov N. V. (2004). *Tsvet kul'tury* [The Color of Culture]. St. Petersburg: Rech'. 672 p. (in Russian).
28. Sobchik L. N. (2001). *MTSV – Metod tsvetovyykh vyborov. Modifitsirovanny vos'mitsvetovoy test Lyushera* [MTsV – Method of color choices. Modified eight-color Luscher test]. St. Petersburg: Rech'. 112 p. (in Russian).
29. Sychev L. P., Sychev V. L. (1975). *Kitayskiy kostyum* [Chinese costume]. Moscow: Nauka. 172 p. (in Russian).
30. Tabachkovs'kyy V. (2004). Fenomenolohiya v Drohobychi: «Probudzhuvani viziyyi» Bruno Shul'tsa

[Phenomenology in Drohobych: «Awakening Visions» by Bruno Schulz]. *Filosofs'ka dumka*. No. 2. Pp. 90–98. (in Ukrainian).

31. Terner V. U. (1983). *Simvol i ritual* [Symbol and ritual]. Moscow: Nauka. 480 p. (in Russian).

32. Cheromushnikova I. I. (2010). *Vozmozhnosti testa Lyushera (8-tsvetovoy variant) v diagnostike kharakterologicheskikh i povedencheskikh osobennostey studentov s razlichnym urovнем fizicheskoy podgotovki* [Possibilities of the Luscher test (8-color version) in the diagnosis of characterological and behavioral characteristics of students with different levels of physical fitness]: author. dis. ... Cand. psychol. sciences. Orenburg. 25 p. (in Russian).

33. Shou YA. (2006). *Drevniy Yegipet* [Ancient Egypt]. Moscow: Nauka. 206 p. (in Russian).

34. El'kin V. M. (2005). *Teatr tsveta i melodii Vashikh strastey. Tsvetovaya psikhologiya i psikhoterapiya shedevrami iskusstva* [Theater of color and melody of your passions. Color psychology and psychotherapy with masterpieces of art]. St. Petersburg: Petropolis. 292 p. (in Russian).

35. *Estetika: Slovar'* [Aesthetics: Dictionary]. (1989). Moscow: Politizdat. 447 p. (in Russian).

36. Yan'shin P. V. (1996). *Emotsional'nyy tsvet* [Emotional color]. Samara: SamGPU. 218 p. (in Russian).

37. Moscovici S. (1984). The phenomenon of social representations. *Social representations* / Eds. M. Fair & S. Moscovici. Cambridge-Paris. Pp. 3–69. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.17>

УДК 001.891.3:130.1

Майя Мозер

кандидат філологічних наук, директор Центру вивчення творчої спадщини Івана Франка, філософський факультет

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-3876-0430

Email: maiia.moser.ua@gmail.com

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: АСПЕКТИ КОНФЛІКТИЗАЦІЇ В ЧАСИ МОДЕРНУ

Анотація. Українське суспільство, перебуваючи в стані численних проблемних ситуацій, потребує перегляду стратегії державобудування. Держава з неконсолідованим суспільством і без чіткої національної ідеї не має майбутнього. Українське суспільствознавство та вітчизняний політикум перебувають в умовах конфліктизації. Щоб класифікувати соціальні конфлікти застосовують інтегративний підхід, який є методологічною основою дослідження щодо аналізу конфліктів. За інтегративного підходу конфлікт прийнято розглядати не лише як руйнівний наратив, джерело смерті, але й як певну зміну, що є зародком нового суспільства, певним поступом. Ми досліджували аспекти конфліктизації національної ідеї часу модерну на політичних працях Івана Франка.

Народові необхідно сформулювати актуальний зміст такої важливої категорії, як національна ідея. Щоб зберегти територіальну цілісність своєї держави, українство повинно усвідомити природу конфліктизації, яка, крім розбрату, несе ще й поступ. Для суспільної згуртованості необхідно зорієнтувати народ у кінцевій меті. Щоб сформулювати кінцеву мету, слід усвідомити, що значущість досвіду творення національної ідеї та українського національно-державного самовизначення зумовлена чинниками з'ясування сприятливих умов і проблемними історичними аспектами політично-правових й інших суспільних практик.

Ми побачили, що конфліктизація підвищує рівень конфліктності українського суспільства. Це підсилює його рух, поступ, оскільки в першу чергу конфліктизація зумовлена біполярністю напрямів, несуголосністю задумів. Тому дуже важливо дотримуватися твердих ідей рішучих людей і пропагувати імплантацію в суспільну свідомість українців національної ідеї.

Ключові слова: національна ідея, часи модерну, класифікація соціальних конфліктів, аспекти конфліктизації.

Maia Moser

PhD in Philology, Director of the Center for the Study of Ivan Franko's Creative Heritage, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE NATIONAL IDEA: ASPECTS OF CONFLICTIZATION IN MODERNITY

Abstract. Ukraine, which is currently facing of a cluster of various serious problems, has to revise its strategies of state building. A state without a consolidated society and a clear national idea has no future. Ukrainian sociology

and the political forces are in a situation of ongoing conflictization. It is necessary to formulate and explain the genuine content of the category "national idea", which is crucial for Ukrainian society. To classify social conflicts it is necessary to apply an integrative approach, as the methodological foundation for any analytical study of conflicts. In the framework of an integrative approach conflicts are usually regarded not only as a narrative of ruin, a source of death, but also as a certain change that gives the chance to create a new society, as a source of progress. This study analyzes aspects of the conflictization of the national idea in modernity as exemplified by the political studies of the Ukrainian intellectual Ivan Franko.

To formulate the ultimate goal it is important to note that the importance of the creation of the national idea and Ukrainian national self-determination depends on the clarification of favorable conditions and problematic historical aspects of political, juridical, and other societal practices. In order to preserve their territorial integrity Ukrainians should understand the nature of conflictization, which entails not only a divide, but at the same time progress. To unite society it is necessary to orient the people toward some clearly formulated common goal.

It turns out that conflictization corroborates the level of conflicts of Ukrainian society. This enforces its movement and progress, because conflictization is in the first place determined by a strong bipolarity of trends and disharmony of thoughts. Therefore, it is important to take into account clearly formulated ideas put forward by various opinion leaders and to disseminate them among the population.

Keywords: national idea, from modernity to postmodernity, classification of social conflicts, aspects of conflictization.

Постановка проблеми. Збалансований стан і розвиток суспільства значною мірою базується на згуртованості та солідарності нації. Націю формує держава. В Україні ж державна стратегія націєбудівництва декларується конструктивістською риторикою, зумовленою історичними аспектами. Народ України вже давно об'єднаний, але завше знаходяться зацікавлені сили, які спекулюють на роз'єднанні. Українське суспільствознавство та вітчизняний політикум в умовах конфліктизації ще й досі не сформулювали актуального змісту такої важливої категорії, як національна ідея.

У нашому дослідженні науковий пошук здійснено із залученням методів структурно-функціонального підходу. Структурно-функціональний підхід спрямовує нас насамперед на аналіз функціонування суспільних явищ та усвідомлення механізмів (суспільних комунікацій), їх відтворення і повторюваності. За Р. Мертоном [7] суспільні комунікації розглядають як певну цілісну систему зі складною структурою створеною елементами та зв'язки між ними. Таку структуру слід проаналізувати, описавши її суттєві складові – елементи, підсистеми, компоненти, зв'язки, властивості, функції та ін. В якості системи можна розглядати будь-який соціальний інститут або організацію.

Ми розглядатимемо суспільні явища в Україні за часів модерну. Часи модерну, як історичний період, це епоха модерну, ансамбль соціокультурних норм якої мав погляди та практики, що виникли внаслідок епох Відродження, Просвітництва XVII та XVIII століть. За Маршаллом Берманом, модерн класифікують за трьома загальноприйнятими фазами: Ранній модерн – 1500-1789 рр.; Класичний модерн – 1789-1900 рр. (у схемі Гобсбаума відповідає довгому XIX ст.) та Пізній модерн – 1900-1989 рр.

Деякі коментатори вважають, що епоха модерну закінчилася 1930 р., Другою світовою війною в 1945 р., а вже у 1980-х або 1990-х роках розпочалася наступна епоха постмодернізму. Ми ж розглядатимемо в нашому дослідженні *Пізній модерн*, який за Гобсбаумом

відповідає довгому XIX ст., оскільки він привів нас до сьогодення. Аналітична концепція та нормативний ідеал цього модерну тісно пов'язані з етосом філософського та естетичного модернізму. Політичні та інтелектуальні течії його перетнулися з Просвітництвом та породили такі події, як формальне становлення суспільної науки, сучасні антитетичні розробки, марксизм.

Аналіз наукових публікацій. Щодо дослідження конфліктів варто зазначити, що перші протоконфліктологічні концепції розробляли Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, К. Клаузевіц, Ч. Дарвін та ін. Такі їх послідовники, як: М. Дойч, К. Левін, Д. Мід, К. Роджерс, К. Хорні, У. Юрі, уже досліджували соціологічні та психологічні аспекти конфліктів. В часи модерну вивчення конфліктизації набирає обертів і її дослідження вже розділяють між соціал-дарвінізмом (Т. Гоббс, Л. Гумплович, Т. Мальтус, У. Самнер, Г. Спенсер), конфліктологічною концепцією за К. Марксом та теорією соціології конфлікту Г. Зімеля; концепцію конфлікту також вивчав К. Боулінг.

Для класифікації соціальних конфліктів застосовують інтегративний підхід, який є методологічною основою дослідження аналізу конфліктів. За такого підходу конфлікт прийнято розглядати не лише як руйнівний наратив, джерело смерті, але й як певну зміну, що є зародком нового суспільства, певним поступом.

Мета статті - дослідити аспекти конфліктизації національної ідеї часів модерну на політичних працях Івана Франка.

Виклад основного матеріалу. Аспекти конфліктизації в часи модерну структурують таким чином:

1) Конфлікт уже розглядають як невід'ємний атрибут людського існування, зумовлений суперечливим поєднанням єдності природи і соціуму, природи і культури, культури і соціуму, соціуму і людини, а далі вже людини і людини.

2) У будь-якому суспільстві конфлікт виступає формою життєдіяльності. В часи модерну технічний

розвиток призводить до конфлікту як необхідності їх причини соціальної взаємодії як індивідів, так і людських угруповань, суспільних об'єднань, громад.

3) В історії людської цивілізації конфлікт набував значення спрямованих потреб, інтересів, переконань, думок, соціальних установок, цінностей, намірів, позицій суб'єктів взаємодії (які могли бути опонентами, ворогами тощо). Суб'єкти взаємодії стають опонентами тоді, коли один із них зчиняє конфліктну взаємодію, зумовлену просуванням власних інтересів, які не відповідають інтересам іншого суб'єкта.

4) Конфліктизація, будучи процесом підвищення рівня конфліктності спільноти, набуває значення руху, поступу, оскільки в першу чергу вона зумовлена біполярністю напрямів, несуголосністю задумів.

Аспекти конфліктизації ми розглянемо на прикладі національної ідеї. Саме поняття «національна ідея» започатковане як форма гегелівського абсолютизму у XVIII-XIX ст. для кожного народу. Національні традиції, психологія, спосіб життя породили такі загальні гасла, як: «Православ'я, самодержавство, народність»; «Прав, Британіє, морями»; «Deutschland über alles!» та ін.

Основи для ідейного формування української нації заклав у XIX ст. Тарас Шевченко, якого вважають «батьком» національного відродження. Хоча він і не створив жодного статуту чи то програмової статті, але його твір «І мертвим, і живим, і ненародженим» [15], як нарис національної ідеї, заклав базис політичної ідеології народу. Його наступниками були творці першої української таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства (товариства), членами якого були вихованці й викладачі Київського та Харківського університетів. Провідну роль серед них відігравали М. Костомаров, Т. Шевченко, Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш. Одного із них – М. Костомарова – вважають гіпотетичним автором праці, створеної у форматі біблійного оповідання – «Книга буття українського народу» («Закон Божий») [5]. У ній було закладено низку прогресивних положень, зокрема про необхідність ліквідації кріпосного права та національної нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, а також об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом, із наданням кожному народові автономії та рівних прав. Наступним провідником творення національної ідеї вважають брата письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, дядька Лесі Українки – українського публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста, громадського діяча, засновника українського соціалізму Михайла Драгоманова. Науковий орган Історичної секції Академії наук України у 1926 р. характеризував його таким, хто став «для одних взірцем всякої досконалости, а для других символом повної духової руїни. Одні називають його “ідеологом Вільної України”, “апостолом правди й науки”, і пишуться

тим, що в 1917 році “великий дух Драгоманова тріюмфував” та що “державна Української Центральної Ради – це овод засіяних Драгомановим ідей українського соціалізму”; а другі вже і в часах Драгоманова і сьогодні оцінюють його думки як небезпечну отруту, що заподіяла вже багато шкоди нашому національному організмові, а на будуче загрожує нам катастрофальними наслідками» [9].

Найвизначнішим учнем Михайла Драгоманова став Іван Франко. Його на той час займала фундаментальна ідея єдності українського народу. Актуалізації такої ідеї соборності та ідеї відновлення української державності посередньо сприяли праці М. Драгоманова. У статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» І. Франко вказував на те, що «треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український “народ” – се лише мужики та робітники, plebs, що говорять українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким “демократизмом”, то над нами як над нацією була б висипана могила» [10, с. 437]. Проте не один І. Франко звинувачував Драгоманова у русофільстві та соціалістичному анархізмі. Навіть голова УНР Михайло Грушевський вважав, що така ідеологія могла б занепасти українство.

Наприкінці XIX – на початку XX століття українська нація перебувала у складному процесі свого формування. Національно-визвольна боротьба за незалежність українського народу 1917-1921 рр., яка супроводжувалася протистоянням різних політичних сил, стала міцним підґрунтям для формування національної української ідеї. Так постали на практично-наукових і теоретичних засадах праці Михайла Грушевського, Дмитра Донцова, В'ячеслава Липинського, Миколи Сціборського, Івана та Юрія Липи, Володимира Винниченка, Миколи Міхновського й інших.

Значущість досвіду творення національної ідеї, яка пройшла складний і тривалий шлях розвитку, та українського національно-державного самовизначення зумовлена проблемними історичними аспектами політично-правових й інших суспільних практик.

Постає питання: що бачать фахівці в понятті національної ідеї для сучасної України на етапі сьогодення? Ніяких перспектив! Суспільство в розпачі від усвідомлення сучасного стану, так би мовити, «модерної України». У проблемі «національна ідея модерної України» вбачаються два різних наративи: наратив «національної ідеї» та наратив «модерної країни», проте вони радикально безперспективні. За словами Оксани Забужко: «Українське суспільство сьогодні позбавлене орієнтирів» [4].

А що ж бачили громадські діячі в часи модерну? Для І. Франка важливим елементом національної ідеї було усвідомлення певного національного ідеалу та намагання працювати над його практичною реалізацією [12]. Утворення української національної держави відбулося завдяки діяльності національної

еліти як окремого суспільного прошарку. Проте національна ідея при цьому не була повною мірою адаптована широкими соціальними верствами. Участь широких мас у демократичному процесі є фактором ризику, що ускладнює загальний розвиток нації. Функціонування національної держави як політичного інституту забезпечує якісний стан суспільства, що спроможне відобразити демократичне волевиявлення і забезпечити реалізацію подальшого самовизначення нації. Для Франка національний ідеал – це духовна основа державної самостійності та національної незалежності українського народу. Він, як ніхто, усвідомлював, що необхідно підняти дух народу, тобто, спрямувати суспільство, незгуртоване, «замучене», «розбите». Бо цей народ, за словами з поеми «Мойсей», «мов паралітик на роздоріжжю», який «людським презирством ніби струпом вкритий» [12].

Тепер варто зосередити увагу на тому, як Іван Франко працював із громадою. Підняти дух суспільства для Івана Яковича – це сила просвіти малограмотного, малоосвіченого народу. Він прагнув дати можливість сотням тисяч неосвічених пізнати свої права та дати віру в силу громад, тобто поєднати цілі та інтереси. У його політичній статті «Поza межами можливого» ми зустрічаємо наступне: «Не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися, на своєму ґрунті попадали в зневіру і апатію» [13].

Іван Франко заповзятю поширював просвітницьку інформацію щодо соціальних запитів народу. У політичній статті «Програма галицьких соціалістів» він писав: «Маючи на увазі передусім здобуття політичної влади для народу, рухаймося з урядом, під яким тепер перебуваємо, тому що від нього можемо одержати владу. Бо першим кроком до здобуття політичної влади є, як відомо, участь у законодавчій діяльності, бо на перший план ставимо повсюдне право вибору і виборності до парламентських органів, як центральних, так і провінційних, і обцинних, з якнайповнішим дотриманням виборчої свободи, насамперед прямих виборів і таємного голосування» [14, с. 462.]. Франко підкреслював дотримання громадянами законслужняності, оскільки це даватиме їм змогу «домагатися свободи спілкування і зборів, свободи мови і друку».

У своїй праці «Критичні письма о галицькій інтелігенції» І. Франко окреслює конфліктність у поступі суспільства [11]. На підставі реальних фактів він описує світоглядні основи й напрями діяльності двох типів інтелігенції, сформованих у Галичині. Оскільки мислитель завжди вважав інтелігенцію рушійною силою національного поступу і розвою, то він із болем відмічає, що сприятливий для українців період «весни народів» не став кроком до усвідомлення себе як нації. Причину Іван Франко вбачає в неспроможності згуртуватись: «Від 1848 р. є в нас різні «народні» і ненародні товариства та

общества, а, не говорячи вже о користі з них для народу, навіть між інтелігенцією самою не здужали вони виробити товариського духу, не здужали збудити почуття солідарності, не здужали виробити поняття спільної праці. Чому? Бо такої спільної праці у них зовсім нема» [11, с. 76].

Аналіз праць І. Франка дає змогу характеризувати конфліктизацію українського етнокультурного простору в наш час. Велика кількість українців за рахунок довготривалого радянського зросійщення втратила свою національну ідентичність. Такі деструктивні антиукраїнські процеси призводять до посилення конфліктів. Щоб українці вистояли як нація, їм слід стверджувати власну культуру, мову, традиції та звичаї. Причинами, які посилюють конфліктизацію українського соціокультурного простору, є відсутність провідної національної ідеї, тобто, теоретичного концепту, програми з потужною організацією, а також об'єднаної еліти, яка би закликала та мотивувала суспільство до солідарності та єдності.

У рамках передвиборної кампанії Місцевих виборів 2020 р. ми проводили дискурс-аналіз та контент-дослідження п'яти пріоритетних партій. У поширюваних ними текстах розташовані послідовно за спадом такі лексеми, як: «розвиток» (0,4%), «фінансування» (0,3%), «підтримка» (0,2%); оскільки є найвагомими чинниками життєвих потреб соціуму. Але лексеми найвизначнішого концепту «ПАТРІОТИЗМ», що відтворювані лексемами «національне» (0,2%), «українці» (0,1%), мають найнижчий рівень частоти вживаності. Але в усіх політичних текстах усіх кандидатів передвиборної кампанії їхній відсотковий показник покриття частотною лексемою занадто низький для формування національної свідомості українського суспільства.

В рамках круглого столу «Пошук нової української національної ідеї», що проводився під головуванням народного депутата від партії «Опозиційна платформа – За життя» Рената Кузьміна 03 серпня 2020 р., прибічники проросійських інтересів поширювали ідею, пропаявану Володимиром Путіним: «У нас національної ідеї нема». Сам політик Ренат Кузьмін заявив: «у нас, у суспільства, національної ідеї немає. Народу головне бути ситим» [6].

У програмі «Hard з Влащенко» на каналі Zik народний депутат України, позафракційний член групи ВО «Свобода» Андрій Ілленко пропагує національну ідею так: «Суспільство прагне повновладдя української нації на своїй соборній і самостійній державі. Українці завжди прагнули соборності й об'єднаності. Україна єдина» [1].

Голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович наполягає на створенні таких «інформаційних острівців», які будуть постійно доносити до громади й закарбовувати в їхній свідомості важливі речі: «Кожна спроба незалежності – це велика перемога. Наша державність – це не 3, 5, 10 чи 30 років,

а мова йде про сотню років. <...> Я дуже вірю в людину і в людяність» [3].

Отже, конфліктизація, означаючи рівень конфліктності українського суспільства, в першу чергу зумовлена полярністю напрямів, несуголосністю задумів його представників. Один із шляхів її подолання - необхідність імплантації в суспільну свідомість українців національної ідеї. Адже, за словами В'ячеслава Чорновола, «національна ідея – означає будувати державу на базі корінної нації. Корінна нація України – українці!» [2].

1. Андрій Ілленко на каналі Zik у студії «Hard з Влащенко» (3 грудня 2019 р.). Інформаційне агентство ZIK. URL: <https://zik.ua/tv/videos>

2. В'яслав Чорновіл. Radio Holos fm. (21 березня 2020 р.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8BFXaSplVB4>

3. Дробович А. Соборність : як зшити Україну. Історична правда (19 січня 2020 р.) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mYPWfQitRPA>

4. Забужко О. «Українське суспільство сьогодні позбавлене орієнтирів». *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/197877>

5. Костомарів М. Книги битія Українського Народу / Із передмовою Михайла Возняка. *Новітня Бібліотека*. Ч. 36. Львів-Київ, 1921. URL: <https://archive.org/details/knyhybytiiaukra00kostuoft/page/n3/mode/2up>

6. Круглий стіл «Пошук нової української національної ідеї» (3 серпня 2020 р.). Інформаційне агентство ZIK. URL: <https://zik.ua/tv/video/240833>

7. Мертон Р. Соціальна теорія і соціальна структура. Москва : АСТ, Хранитель, 2006. 873 с.

8. Степико М. Українська ідентичність : феномен і засади формування. Київ : Видавництво Національного інституту стратегічних досліджень, 2011. 334 с.

9. Україна : Науковий двомісячник українознавства : орган Історичної секції Академії (б. Українського Наукового Товариства в Києві). Кн. 2-3 (17) / Під заг. редакцією гол. секції акад. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1926. 240 с.

10. Франко І. Філософські праці. *Зібрання творів у 50 томах*. Т. 45. Київ : Наукова думка, 1986. 578 с.

11. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції. *Зібрання творів у 50 томах*. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 26. С. 74-94.

12. Франко І. Мойсей. *Вибрані твори у трьох томах*. Т. 1. Київ : Дніпро, 1973. 759 с., С. 664-714.

13. Франко І. Поза межами можливого. *Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка* / Упоряд. Д. Павличко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 301-312.

14. Франко І. Програма галицьких соціалістів. *Будівничий української державності: Хрестоматія*

політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 448-467.

15. Шевченко Т.Г. Кобзар / Упоряд., вступна стаття Р. Лубківського. Львів : Світ, 2013. 408 с.

References

1. Illienko A. (2020). Na kanali Zik u studii «Hard z Vlashchenko» [on the Zik channel in the studio "Hard with Vlashchenko"]. Informatsiine ahentstvo ZIK. URL: <https://zik.ua/tv/videos> (in Ukrainian).

2. Chornovil V. (2020). Radio Holos fm. [Radio Holos fm.]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8BFXaSplVB4> (in Ukrainian).

3. Drobovych A. (2020). Sobornist : yak zshyti Ukrainu. Istorychna Pravda [Unity: how to sew Ukraine. Historical truth]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mYPWfQitRPA> (in Ukrainian).

4. Zabuzhko O. (2020). «Ukrainske suspilstvo sohodni pozbavlene oriientyriiv» ["Ukrainian society today is deprived of landmarks"]. Ukrainskyi tyzhden. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/197877> (in Ukrainian).

5. Kostomariv M. (1921). Knyhy bytiia Ukrainskoho Narodu / Iz peredmovoii Mykhaila Vozniaka [Books of the Genesis of the Ukrainian People / With a foreword by Mykhailo Vozniak.]Novitnia Biblioteka. Ch. 36. Lviv-Kyiv. URL: <https://archive.org/details/knyhybytiiaukra00kostuoft/page/n3/mode/2up> (in Ukrainian).

6. Kruhlyi stil «Poshuk novoi ukrainskoi natsionalnoi ideii»[6. Round table "Search for a new Ukrainian national idea"] (2020) Informatsiine ahentstvo ZIK. URL: <https://zik.ua/tv/video/240833> (in Ukrainian).

7. Merton R. (2006). Sotsyalnaia teoriia i sotsyalnaia struktura [Social theory and social structure]. Moskva : ACT, Khranytel. 873 p. (in Russian).

8. Stepyko M. (2011). Ukrainska identychnist : fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation.]. Kyiv : Vydavnytstvo Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen. 334 p. (in Ukrainian).

9. Hrushevskiyi M. (ed.). (1926). Ukraina. Naukovyi dvomisiachnyk ukrainoznavstva [Ukraine. Naukovyi dvomisiachnyk ukrainoznavstva]. Кн. 2-3 (17). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 240 p. (in Ukrainian).

10. Franko I. (1986). Filosofski pratsi [Philosophical works]. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh. Vol. 45. Kyiv : Naukova dumka. 578 p. (in Ukrainian).

11. Franko I. (1986). Krytychni pysma o halytskii intellighentsii [Critical letters about the Galician intelligentsia]. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh. Kyiv : Naukova dumka. Vol. 26. Pp. 74-94. (in Ukrainian).

12. Franko I. (1973). Moisei [Moses]. Vybrani tvory u trokh tomakh. Т. 1. Kyiv : Dnipro. 759 p. (in Ukrainian).

13. Franko I. (2006). Poza mezhamy mozhyvoho [Beyond the possible]. Budivnychi ukrainskoi derzhavnosti: Khrestomatiia politolohichnykh statei Ivana Franka / Uporiad. D. Pavlychko. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». Pp. 301-312. (in Ukrainian).

14. Franko I. (2006). Prohrama halytskykh sotsialistiv [The program of the Galician socialists]. Budivnychi ukrainskoi derzhavnosti: Khrestomatiia

politolohichnykh statei Ivana Franka / Uporiad. D. Pavlychko. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». Pp. 448-467. (in Ukrainian).

15. Shevchenko T. (2013). Kobzar [Kobzar] / Uporiad., vst. st. R. Lubkivskoho ; iliustr. M. Storozhenka. Lviv : Svit. 408 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.18>
УДК 261.7

Микола Обушний

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
провідний науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9121-5095

E-mail: mobushnyy@gmail.com

«РУССКИЙ МИР» – НЕОІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГЕМА СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Анотація. Розкривається сутність неоімперської ідеологемі¹ «русский мир», поява якої пов'язується з необхідністю ідеологічного обґрунтування експансіоністської політики сучасної Росії після розпаду комуністичної імперії – Радянського Союзу. Тим більше, що підґрунтя для реанімації та створення нової імперії все ще зберігалось. До влади у новостворених державах, колишніх пострадянських республіках, у переважній більшості прийшли колишні партійні керівники, які зовсім, або ж мало прагнули ліквідації старої, за своєю суттю, авторитарно-тоталітарної системи політичного правління, майже усі вони прагнули зберегти і ті економічні зв'язки, що були встановлені у єдиному народногосподарському комплексі між республіками колишнього Радянського Союзу. Додаткові можливості для нової неоімперії надавав і створений у грудні 1991 року Союз незалежних держав (СНД). За таких умов прокремлівські теоретики-великодержавники активно включилися у розробку ідейно-теоретичних засад нової ідеологемі. Проте саму назву «русский мир» було введено у науковий та політичний обіг лише у 2005 р. З цього часу просторові межі ідеологемі «русский мир» постійно розширюються і нині включають ті країни і народи «где слышна русская речь».² Таким чином, головна мета нової ідеологемі «русский мир» домогтися включення у межі російської неоімперії не тільки саму Росію, але і усе російське зарубіжжя, тобто «...майже третину – мільярд російськомовних людей або майже кожного двадцятого мешканця Землі» (О. Батанова). Тим самим, на думку великодержавників, можливо буде виправити геополітичну помилку, пов'язану з розпадом Радянського Союзу.

Доведено, що в основі неоімперської ідеологемі «русский мир» покладений російський ультранаціоналізм, який пронизаний ідеями панросіянізму, російської винятковості, сильної державності, які нині уособлює В. Путін. Ця особливість ідеологемі «русский мир» вказує на її неоімперську спрямованість та геополітичні наміри великодержавницької політики сучасної Росії.

¹ Поняття «ідеологема» дослідниками тлумачиться неоднаково. Одні вважають, що ідеологема – це мовленнєва одиниця, навантажена ідеологічними смислами (М. Бахтін), другі вживають термін «ідеологема» для позначення найменшого смислового елемента, в дискурсі конфліктів соціальних класів (Ф. Джеймсон), треті виходять з того, що поняття «ідеологема» емоційно забарвлене, тому має переважно символічний характер, що ріднить її з міфологемою і т.д. У «Філософському енциклопедичному словнику» (Київ, Абрис, 2002 р. С. 234) ідеологема визначається як «назва ключового конструкту» (елемента) будь-якої ідеологічної системи; цінність, пов'язана із іншими винятково значущими цінностями, те, що є предметом віри і довіри. У даній статті поняття «ідеологема» «русский мир» використовується як ключовий елемент ідеологічної системи, що нині є домінуючим у свідомості не тільки у правлячого класу сучасної Росії, але і у переважаючій більшості росіян (на жовтень 2020 р.).

² https://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

Ключові слова: ідеологема «русский мир», «Москва – третій Рим», ультра націоналізм, великодержавництво, колонізм, неоімперіалізм, експансіонізм.

Mykola Obushnyi

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Chair of Political Sciences,
Leading Researcher on the Center for Ukrainian Studies
Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko national university of Kyiv

«RUSSIAN WORLD» AS THE NEO-IMPERIAL IDEOLOGY OF MODERN RUSSIA

Abstract. In the article the essence of the neo-imperial ideology of the «Russian world», is revealed, which appearance is connected with the necessity of the modern Russia's expansionist policy in ideological substantiation after the collapse of the Bolshevik's empire commune – the Soviet Union. Moreover, the basis for resuscitation and the creation of a new empire is still preserved. In the newly created states from the post-Soviet republics, the vast majority of former party leaders came to the power, who sought little or no effort to eliminate the old, in essence, authoritarian-totalitarian system of political government, almost all of them sought to preserve the economic ties that were established in a single economic complex between the republics of the former Soviet Union. The Union of Independent States (CIS), established in December 1991, provided additional opportunities for the new neo-empire. Under such conditions, pro-Kremlin theorists-statesmen were actively involved in the development of ideological and theoretical foundations for the new ideology. However, the very name «Russian world» was introduced into scientific and political circulation only in 2005. Since then, the spatial boundaries of the ideology «Russian world» are constantly expanding and now include those countries and peoples «where the Russian language is heard». Thus, the main goal of the new ideology «Russian world» is to include in the Russian neo-empire not only Russia itself, but all of Russia abroad, ie «almost a third - a billion Russian-speaking people or almost every twentieth inhabitant of the Earth» (O. Batanova). Thus, according to the great powers, it will be possible to correct the geopolitical mistake associated with the collapse of the Soviet Union.

It has been proved that the neo-imperial ideology of the «Russian world» is based on Russian ultranationalism, which is permeated by the ideas of pan-Russianism, Russian exclusivity, and strong statehood, which Putin now embodies. This feature of the ideology of the «Russian world» indicates its neo-imperial orientation and geopolitical intentions of the great-power policy of modern Russia.

Keywords: Ideology of the «Russian world», political Idea «Moscow a the third Rome», ultranationalism, great power, colonization, neo-imperialism, expansionism.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими та практичними завданнями. В умовах окупації Російською Федерацією українського Криму та розв'язання війни на Сході України (2014 р.), яка і нині продовжується, військова агресія проти Грузії (2008 р.), не пряма, але усім очевидна повзуча експансіоністська політика Кремля на Кавказі, Білорусі та інших колишніх республіках Радянського Союзу, як і в інших регіонах світу, гостро поставили перед правлячим класом Росії проблему ідеологічного обґрунтування своїх агресивних дій, власне «вдягнення» їх в ошатну «одежину», яку сприймуть як росіяни, так і російське зарубіжжя, а з ними і світове співтовариство. Саме цим зумовлена необхідність вивчення проблеми, що винесена у назву статті, зміст якої актуалізується у контексті розробки концепції національної безпеки України та протидії українців воєнній агресії та тотальній інформаційній війні, що розв'язала Росія проти України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ретроспективний аналіз публікацій, у яких досліджується концепція «русский мир», показує, що переважна більшість авторів – О. Батанова, А. Мігранян, Г. Павловський, В. Соловійов, В. Тишков,

П. Щедровський, В. Цимбурський та ін. розглядають її у контексті ідеологічного обґрунтування територіальної експансії російської держави щодо сусідніх держав і, зокрема, України.

Проте окремі автори розширюють просторові межі концепції «русский мир» та включають до неї не тільки Росію, три слов'янські народи, але і російське зарубіжжя, тобто усіх громадян інших держав, котрі якимось чином пов'язані з російською культурою, мовою і т.ін. Отже, для російської соціогуманітаристики визначальним підходом дослідників при вивченні концепції «русский мир» є традиційним – територіальна експансія, колонізація та асиміляція неросійських народів. При чому таку політику вона розглядає як нормальний чи навіть природний спосіб життя росіян.

В останні роки розробці концепції «русского мира», багато уваги приділяють учасники «Ізборського клубу» (Росія), активні діячі російського ультра націоналізму О. Дугін, О. Проханов, С. Глазьев, М. Делягін, І. Охлобистін та ін.

У розробці та пропаганді концепції «русского мира» активну участь беруть і російські священнослужителі, зокрема патріарх Кіріл.

Останнім часом до аналізу «русского мира» активно долучилася і низка вітчизняних дослідників. Серед них: А. Астаф'єв, О. Валєвський, С. Данко, С. Здіорук, С. Зубченко, А. Іщенко, Р. Кісь, О. Литвиненко, В. Портніков, Я. Потапенко, В. Токмань, В. Яблонський, Л. Якубова та ін. У працях українських дослідників розкривається неоімперська сутність великодержавницьких концепцій «русский мир», визначається її ідеологічна спрямованість. Автор у цілому солідаризується з оцінкою «русского мира» вітчизняними вченими, що буде підтверджено у нижче проведеному аналізі даної статті.

Основна мета статті. На основі аналізу неоімперської ідеології «русский мир» розкрити її сутність та головне призначення – обґрунтування територіальної експансії сучасної Росії в усі країни «где слышна русская речь». Доведення того, що вістря «русского мира» спрямоване на ідеологічне роззброєння українців, для чого використовуються різного роду брехливі історії спільного минулого перебування у одній імперії, одного народу тощо. І у цьому контексті пропутінські ідеологи особливого значення надають ідеології «русский мир», оскільки сподіваються, що втілення її в життя допоможе виправдати російську окупацію Криму та розв'язану Росією війну на Сході України. Вся ця провокативна діяльність спрямована на те, щоб залишити Україну у сфері тотального впливу сучасної Росії, власне її неокolonізувати.

Виклад основного матеріалу. Ретроспективний аналіз неоімперської ідеології «русский мир» наочно засвідчує, що вона не з'явилась нізвідки. Її ідейно-теоретичні засади розроблялися російськими ідеологами великодержавництва з самого початку 90-х років ХХ ст., тобто після того як вони, образно кажучи, оговталися від розпаду Радянського Союзу. Назву у 2005 р. «русский мир» дав тодішній керівник адміністрації російського президента В. Сурков. Йому ж дослідники віддають першість і у введених поняття «русский мир» у політичний обіг. Сам же Путін вжив це поняття «русский мир» дещо пізніше – у 2006 р. у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників. З цього часу ідея «русского мира» у російській політиці стає важливим інструментом «м'якої сили» російського гегемонізму, який, за першої нагоди, можна застосовувати як «тверду силу», чи то під приводом «захисту співвітчизників, чи то під приводом «силового примушення до миру». Не випадково ж низка російських великодержавників розглядають «русский мир» ідеологією державотворення сучасної Росії. Наразі, нижче проведений аналіз дає підстави автору цієї статті віднести «русский мир» все ж таки не до ідеології, а до однієї із важливих неоімперських її ідеологем.

Тим більше, що нинішній очільник Кремля – В. Путін виступає «...проти повернення офіційної державної ідеології у будь-якому вигляді в Росії» [8]. Натомість називає три складові ідеологічні елементи, які покладені в основу російського державного будівництва: патріотизм, велич держави (традиційно у Росії розуміється як великодержавність); сильна

державницька влада. Отже, усі складові ідеологічної системи сучасної Росії за Путіна пов'язані з російським ультра націоналізмом, стрижнем якого нині виступає ідеологема «русский мир», головне призначення якої розширення територіальних меж Росії переважно за рахунок сусідніх держав і, зокрема, України. Прокремлівські ідеологи «русского мира» не втомлюються повторювати та переконувати, що українці та росіяни один народ і, що вони єдині в усіх його складових.

Складається враження, що для Росії «українське питання» є вічним.

Підтвердженням цьому є, зокрема той факт, що і нинішні правителі, як і весь правлячий клас РФ, після розпаду Радянського Союзу докладають величезних зусиль для того, щоб, з одного боку, дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію та підірвати міжнародний імідж України, а з іншого, намагаються поглинути українські землі та їх мешканців – українців у лоно Росії.

Для реалізації своєї експансіоністської мети путінська Росія навіть у 2014 р. вдалася до окупації українського Криму та розв'язання війни на сході України, тобто застосувала традиційний російський засіб – примушення українців до миру та «братерського співробітництва», звісно ж, на імперських умовах. З цього приводу відомий американський політичний діяч Збігнев Бжезінський застерігав правителів сучасної Росії від необдуманих кроків стосовно України. «Росіяни привнесли у ці відносини, – підкреслював він, – ірраціональність і емоційність, вони провели бандитську атаку на Крим, замаскувавши її, як це зробила б мафія. Але їм слід остерігатися застосовувати такий підхід до всієї України. ...Великий ризик полягає в тому, що Росією управляв ірраціональний лідер з манією величчя. Це хвилює багатьох росіян. ...він (Путін. – М. О.) отримає Крим, але втратить Україну на багато десятиліть, тому що викличе потужну націоналістичну реакцію проти Москви! Українці визнають свою ідентичність через свою землю. Путін здійснює жахливу помилку» [11].

Наразі, правлячий клас путінської Росії ігнорує такого роду раціональні застереження відомого американського політика. Більше того, постійно організовує різного роду провокації в Україні, використовуючи при цьому «братерські» гасла «русского мира», за які російський народ продовжує платити аж надто дорогу ціну, значно більшу ніж платили росіяни за реалізацію ідеології «Москва – Третій Рим», оскільки межі останньої розповсюджувалися переважно на три православні слов'янські народи. Межі ж «русского мира» значно ширші і включають «... у себе, – як пише російська дослідниця Ольга Батанова, – два базові елементи... Росію та російське зарубіжжя... Саме у такому взаємозв'язку і взаємопідтримці Русский мир може розраховувати на успіх у конкурентній боротьбі за лідерські позиції у світі. ... Русский мир, – продовжує авторка, це цивілізований соціокультурний простір, який охоплює майже третину – мільярд російсько-

мовних людей або майже кожного дванадцятого мешканця Землі. Русский мир – не суперетнічна, а наднаціональна спільність. Це транснаціональне глобальне утворення, що ідентифікує себе з російською культурою та російською мовою з духовними і ментальними ознаками російськості» [1].

Стрижневим принципом, на якому базується «русский мир», незмінно виступає російський ультранаціоналізм, який нині розглядається російським системним лібералом Н. Беліх, «...чорнобілою» державною ідеологією, яка насправді є ідеологією фашистською. Ідеологія, що побудована на жалобі за великодержавною міфологією, ідеологія, що возвеличує державу вище цінності за людську особистість, ідеологія ігнорування інтересів особи інтересам країни, ця ідеологія – і є звичайний фашизм» [5, с. 132].

У основі російського ультранаціоналізму (рашизму) покладена шовіністична, за своєю суттю «ідея територіальної експансії». Своїм корінням ця ідея, як відомо, сягає у Московське князівство та Російську централізовану державу. За правління Івана Грозного (1547–1584 рр.) розпочалася територіальна експансія Сибіру. З цього часу російська територіальна експансія відбувалася і в інших напрямках (південному, західному та північному). При чому «... територіальна експансія визначала як російський, так і радянський спосіб життя ... російське підкорення мало характер тривалий та політичний і не підлягало оскарженню... Про завдання Росії можемо зрозуміти із відомого звернення цариці Катерини Великої: «Не бачу іншого способу захистити свій кордон, як розширювати його...». Для Російської держави колонізація сусідніх територій і підпорядкування собі сусідніх народів завжди мали характер безперервного процесу. Можна навіть сказати, що цей процес вписаний у російське ДНК» [12, С. 42, 56-58].

Насправді, після проголошення незалежності Російської Федерації окремі російські дослідники навіть пропагували тезу, що Росія втомилася від імперії і більше не прагне її будувати, але все ж хоче залишатися «наддержавою». Наразі, після того, як Путін назвав розпад Радянського Союзу «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття», у великодержавників Росії втома від імперії зникла і розпочалася теоретична і практична робота по її відродженню, зокрема було створено «Євразійський митний союз», «Євразійське економічне співтовариство», «Євразійський союз», «Союзна держава Росії і Білорусі» та деякі інші міждержавні об'єднання, котрі засвідчили про початок відновлення російської неоімперії. З самого початку створення цих міжнародних об'єднань, Україна як спостерігачка брала участь у їх роботі, але не ставала повноправним членом, що дуже не подобалося Росії, яка не тільки критикувала позиції України, але вдавалася і до економічних санкцій та прихованих погроз. Зрештою, у квітні 2008 р. на саміті НАТО у Бухаресті з тим, щоб Україні не було надано статус ПДЧ для вступу до НАТО, В. Путін

заявив, що Україна «не є навіть державою» і «розпадеться». Цією заявою він по суті відкрив зелене світло боротьби проти незалежності України усім українофобам не тільки в Росії, але і поза її межами. Остання як у політиці, так і на практиці докладає величезні зусилля з тим, щоб не тільки розчленувати територію України, але і загалом ліквідувати та поглинути українську державу у лоно Росії. У цьому контексті вкрай небезпечним, на погляд автора, видається обнулення терміну перебування Путіна на посаді президента Росії, оскільки воно відкриває для його додаткові можливості розширення територіальної експансії з тим, щоб реалізувати найважливішу складову ідеологемі «русский мир» – відбудову неоімперії за обов'язкової участі у ній України.

Одну із найважливіших функцій в утвердженні як ідеї територіальної експансії, так і загалом російського ультранаціоналізму покликана відігравати «ідея російської винятковості» – об'єднання різних етнічних спільностей та груп в одну державу. З цього приводу В. Путін писав (2012 р.): «Історична Росія – це не етнічна держава і не американський «плавильний казан», де, взагалі, всі, так чи інакше – мігранти. Росія виникла століттями і розвивалася як багатонаціональна держава. Держава, у якій постійно відбувався процес взаємного привикання і взаємного проникнення сотень етносів і народів на сімейному, на дружньому, на службовому рівні, народів, що жили на своїй землі разом і разом з росіянами» [9]. Як бачимо, у цьому висловлюванні В. Путін не утримався від того, щоб підкреслити не тільки ієрархічність у піраміді націй на чолі з російською нацією, але й винятковість росіян.

Кремлівські ідеологи намагаються переконати народи, що ідею російської винятковості слід підтримувати, оскільки вона, на їхню думку, є величезним благом для тих народів, котрі були колонізовані як Російською та Радянською імперіями, у тому числі і путінським режимом. З цього приводу відомий український філософ С. Грабовський вказує на цілеспрямовані дії усіх російських влад з тим, щоб «зробити з усіх підданих імперії «справжніх росіян» шляхом періодичного знищення еліти, навіть її відносно лояльних сегментів «випалювання» історичної пам'яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв, традицій «малокультурного народу», а у випадках, коли щось вартісне знищити чи замовчати неможливо – переведення його до рангу «спільних надбань східного слов'янства», або ж «правильних людей» [3].

Для реалізації цих завдань російські великодержавники останнім часом широко використовують усі наявні у них засоби, зокрема інформаційні. Власне, можна сьогодні говорити, що Росія стосовно України розв'язала інформаційну війну, яку щодня проводить через засоби масової комунікації (інтернет, теле- та радіокомунікація і т.ін.) як з території Росії, так і прокремлівських медіа, що діють на території України та ігнорують демократично

встановлені норми у цій сфері діяльності, пропагуючи зазвичай агресивну путінську політику.

По-особливого використовують інформаційний простір України і пропагандисти Кремля, які фінансуються з російського державного бюджету. Щедрі фінансові заохочення одержують також і ті (представники з України, інших колишніх республік Радянського Союзу та т.зв. соціалістичного табору), котрі долучаються до таких пропагандистських акцій. Ретроспективний аналіз показує, що найчастіше предметом дискусій пропагандистів Кремля є Україна, проблеми її внутрішнього та зовнішнього розвитку. Зазвичай, при проведенні дискусій по Україні прокремлівські засоби комунікації використовують один і той же принцип – залучати до участі у дискусії переважно українських манкуртів (тобто людей без історичної пам'яті та без знання історії свого народу, чи просто свідомих фальсифікаторів), або ж пропагандистів-заробітчанин загалом з країн, на яких буде спрямована запропонована дискусія. Тим самим пропагандисти Кремля намагаються убити, образно кажучи, двох зайців – продовжувати зомбувати росіян з одночасним зомбуванням українців чи інші народи, представники яких беруть участь у дискусії про ту чи іншу «історичну правду». Зазвичай манкрутам при участі у такій дискусії надаються пріоритети, вони можуть висловити свою думку до кінця. Манкрути – це «аполітичні амеби, без принципів та ідеологій, для яких Україна і Росія – до цього часу монолітне ціле, якимось чином розділене негідниками; для яких тринароднеєдінство не піддається сумніву, для яких Майдан є державним заколотом, патріотичні українці – бандерами, а ті, які здійснювали і продовжують здійснювати злочини в Українському Криму і Донбасі, роблять тільки тому, щоби протидіяти порошенківському фашизмові» [13]. Пропагандистам-заробітчанин як з України, так і інших країн вкрай рідко вдається завершити свою думку, з обговорюваного питання, хоча окремі із них нібито намагаються відстояти позиції своєї держави, але із-за шаленого спротиву російських пропагандистів та манкрутів це вдається зробити їм не часто.

При чому теми, що пропонуються для обговорювання на кремлівських пропагандистських дискусіях дріб'язкові або до невпізнанності зайоложені, а в історичному контексті їх не можна віднести до актуальних. Натомість, неабиякий інтерес ці теми становлять для ідеологів «руського мира». Зокрема, тих російських пропагандистів, яких чомусь і нині продовжує вкрай бентежити «триєдінство русского народа» – офіційна доктрина ще часів Російської імперії. На одній із такого роду дискусій, зокрема був зроблений «висновок», що українці, білоруси та росіяни – це «один народ – російський, чия національність була змінена географічними назвами території проживання: Україна – українці, Білорусь – білоруси, Росія – росіяни» [4].

Звісно ж, що головним призначенням цього великодержавницького кліше – ідеологічно обеззброїти українців, білорусів, довести, що

українці, росіяни та білоруси один народ, а, відтак, у них одна спільна Батьківщина. Тим більше, що усі ці народи брали участь у створенні Російської імперії, Радянського Союзу, Союзу незалежних держав (СНД) (у 1991 р.), тому не слід цим народам вести мову про їх незалежність. Тим самим пропонується винести за рамки очевидне – що в основі створення усіх цих імперських утворень був покладений примус, який не виключав у разі необхідності застосування військової сили, щоб примусити як українців, так і білорусів, рівно, як і інші колонізовані народи, до миру. На практиці це означало примусити ці народи, образно кажучи, покласти свої шиї у ярмо російських великодержавників.

Українсько-російські відносини зберігають немало прикладів, що підтверджують такого роду примус з боку Росії. При чому Україна як у минулому, так і сьогодні продовжує залишатися вістрям тотальних зазіхань, основною мішенню, на яку націлена політика Росії, її великодержавницька ідеологема «русский мир».

Особливе занепокоєння в ідеологів «руського мира» викликає зближення України з Європою, з її «гнилими» цінностями, такими як демократія, права людини, безвізові подорожі і т.ін. Ідеологи великодержавництва добре розуміють, що зближення українців, як і усіх пострадянських народів з європейцями означає автоматичне віддалення їх від Росії та її «регульованої» демократії. Російський інтелектуал А. Піонтковський цю демократію характеризує як «...систему утримання у владі групи осіб, самовизначаючих себе як «демократи»» [7, с. 6].

Ці «демократи» не висловлювали свого занепокоєння, коли вносилися у 2020 р. зміни у Конституцію РФ, зокрема стосовно такої «демократичної» норми як «обнулення» терміну обрання Путіна президентом країни, аргументуючи тим, що «...яка б не була нинішня влада, інша буде гірша, тому що з таким народом, як наш (російський. – М. О.)», каші не навариш і справжньої демократії не збудуєш... Під цим...гаслом – щоб не було гірше – продовжують здійснюватись людиноненавистницькі і злочинські операції. За таких умов ідеологи теорії «меншого зла» та безальтернативності нинішнього режиму займають останній рубіж оборони» [5, с. 7, 62].

Однією з найбільш чітких проблем для Росії є зближення України з Північноатлантичним Союзом (НАТО) та законодавчо закріплена норма у Конституції про вступ України у Європейський Союз (ЄС) та НАТО. Для Росії це означає втрату контролю над Україною та не тільки змушує «... всіх росіян переосмислити характер їхньої власної політичної та етнічної приналежності, – говорив відомий американський діяч, політик та соціолог Збігнев Бжезінський, – але й позначає велику геополітичну невдачу Російської держави. Навіть без прибалтійських республік і Польщі Росія, зберігши контроль над Україною, могла б все ж таки спробувати не втратити місце лідера у рішучій, дієвій євразійській імперії» [2, с. 115].

Звісно ж, що глибину та масштаби втрати України добре розуміють сучасні путінські великодержавницькі ідеологи, котрі використовують усі наявні у них, не тільки інформаційні, але інші засоби впливу з тим, щоб переконати українців у тому, що у нас з європейськими народами немає нічого спільного, натомість з російським народом, з Росією ми нероздільні, оскільки були і залишаємося невід'ємною складовою російського простору. Відтак, природне місце України виключно у складі «русского мира». Тим самим обґрунтовувати спільність цивілізаційного, звісно ж, російського простору, що відкриває для путінських ідеологів нові перспективи для викоринення із свідомості українців уявлення про свою історичність та самодостатність, власне поглибить їх меншовартість, якої допоки так і не вдалося позбутися проросійсько налаштованій частині українців.

Путінські ідеологи намагаються видати українців за росіян. Ніби-то в українців та росіян спільні традиції, спільна ментальність, спільна історія, спільна культура і т.ін. «...копіювання та запо-зичення, фактично стало національною доктриною..., країни подібної Русі та імперії подібної Римської. І позбавило ... своєї історії, змусивши переймати через чужу мову, чужу історію ... і можливо порятунок Росії і якраз лежить в тому, щоб вона набула свою індивідуальність, політичну та культурну ідентичність, а не запозичену...» [6].

Болгарський вчений, письменник та перекладач Огнян Стамболиєв звинуватив Росію у присвоєнні кирилиці та ігноруванні ролі болгар у слов'янській просвіті. «...Путін навіть кинув нам (болгарам. – М. О.) виклик, заявивши, що кирилиця веде свою історію від святих братів Кирила і Мефодія з Македонії. Вони навіть спробували привласнити кирилицю і проголосили її своєю. Щоб заявити на весь світ, що вона ...російська» [8].

У зв'язку з цим вважаю за необхідне нагадати російським великодержавникам, що до середини XVIII ст. сусідні з нами держави ніколи не змішували українців «руси́нів» та росіян «москoвитів», і це факт, який науковому запереченню не підлягає.

Зб. Бжезинський, добре знаючи імперські амбіції російського керівництва, зазначає: «Те, що Україна згодом «реінтегрована» в єдине утворення з Росією, залишається догматом віри багатьох з російської політичної еліти». І це варто було б пам'ятати усім російським великодержавникам.

У свою чергу, слід пам'ятати і українському правлячому класу, що нині у Росії по суті збудована фашистська диктатура персоналістичного типу, яка у відповідності ідеологеми «русский мир» продовжує загарбання територій сусідніх держав, зокрема України. Створена у РФ правляча диктатура достатньо стійка. Це «...можна пояснити тим, що вона спирається на систему, в яку вбудовані дуже впливові люди: керівники «парламентської опозиції», ... головні редактори низки респектабельних та шанованих у ліберальному середовищі ЗМІ, видні «ліберальні» економісти, котрі вносять посилену складову у відвернення економічного краху

фашистського режиму, голови громадських організацій, котрі фінансуються державними грантами та багато інших «опонентів» путінського режиму» [5, с. 223], у головах переважної більшості яких, пише В. Путін, «ще не закінчилася громадянська війна ... ». Культурна політика на всіх рівнях ... мала б формувати таке розуміння єдності історичного процесу (читай тяглості Російської імперії. – М. О.), в якому представник кожного етносу, так само, як і нащадок «червоного комісара» або «білого офіцера», бачив би своє місце. Відчував би себе спадкоємцем «однієї для всіх» – суперечливої, трагічної, але великої історії Росії...» [10].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведений вище аналіз неоімперської ідеологеми «русский мир» показує, що головним її призначенням є обґрунтування тотальної експансії з метою підкорення інших, і насамперед, сусідніх країн, серед яких Україна займає особливе місце.

Ідейною основою ідеологеми «русский мир» є російський ультра націоналізм, у якому чітко проявляється ідея панросіянізму, яка покликана об'єднати росіян та переконати їх, що вони оточені ворогами, яких росіяни повинні перемогти; ідея російської винятковості, в основі якої покладено месіанізм – твердження, що росіяни – народ військовий, єдиний і непорівняний ні з яким іншим; ідея сильної державної влади, яку нині уособлює Путін, з правлінням якого, більшість росіян пов'язують геополітичні перспективи Росії та створення неоімперії, потреба у якій ніби виникла «... від самого створення світу, наче це необхідність, яку потребує *la nature des choses* [природа речей]» [12, с. 100].

Важливе місце в утвердженні цієї геополітичної перспективи Росії кремлівські ідеологи великодержавництва відводять ідеологеми «русский мир», яка нібито зможе не тільки протистояти, але і виграти у боротьбі з відповідними західними геополітичними ідеологемами, і тим самим закласти ідеологічний фундамент створення масштабнішої Російської неоімперії за рахунок приєднання територій інших, і не тільки сусідніх держав, а усіх «где слышна русская речь».

1. Батанова О. Русский мир и проблемы его формирования.

URL: <https://www.dissercat.com/content/russkii-mir-i-problemy-ego-formirovaniya>.

2. Бжезинський Збігнев. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. З англ. перекл. Олена Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. 288 с.

3. Грабовський Сергій. Переяслав під кутом зору різних політичних ідеологій. Що принесла Україні Переяславська Рада. *Українське життя в Севастополі*. URL: http://ukrlife.org/main/prosvita/1654_7.htm.

4. Затулин Костантин. Языковое равноправие на Украине: проблемы и возможности. Див.: *Україна та Росія – кінець братерства*. (28.04.2018).

5. Каспаров, Гарри. Торговля страхом : Избранные политические статьи, 2008-2015 г.г. К. : Саммит-Коники., 2015. 232 с.

6. Москва – Третий Рим або Другий Київ? Газета «Срібна Земля». Закарпатська медіа Срібна Земля. URL: <http://sz.uzhgorod.ua/istoriya/svitova-istoriya/210-moskva-tretij-rim-abo-drugij-kijiv.html>.

7. Пионтковский Андрей. Предисловие. Чужой среди своих. Каспаров Гарри. Торговля страхом : Избранные политические статьи 2001-2015 г.г. URL: <http://www.ng.ru/politics / 1999-12-30 / y millennium.html>.

8. [Стамболиев Огнян]. Письменник і перекладач з Болгарії Огнян Стамболиев звинуватив Росію у привласненні кирилиці та ігноруванні ролі болгар в слов'янській просвіті. URL: tektover.in.ua/3020/.

9. Путин В. В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. (23 января 2012 г.). URL: / <http://www.ng.ru/politics / 1999-12-30 / y millennium.html>.

10. Сірук Микола. Путін про «самовизначення російського народу». *День*. Україна. Incognita. day.Kiiv.ua.

11. Сорока Михайло. Україна в житті на геополітичній карті Збігнева Бжезінського. *Інтерв'ю Збігнева Бжезінського у Французькій газеті Le Figaro*. (13.06.2017).

12. Харнеп М. Х. Ван. Війни Путіна... Чечня, Грузія, Україна : незасвоєні уроки минулого. Х. : Виват, 2016. 304 с.

13. Фінклер Юрій. Дірявий Гордон. URL : <http://topnews.volyn.ua/society/2020/05/25/41454.html>. (25.05.2020).

References

1. Batanova O. *Russkyj myr y` problemy ego formirovaniya* [Russian world and problems of its formation]. URL: <https://www.dissercat.com/content/russkii-mir-i-problemy-ego-formirovaniya>. (in Russian).

2. Bzhezynskiy Zbignev (2019). *Velyka shaxivnytsya. Amerykanska pershist ta yiyi strategichni imperatyvy* [Big chessboard. American championship and its strategic imperatives]. Z anhl. perekl. Olena Feshovets. Ivano-Frankivsk. Lileia-NV. 288 p. (in Ukrainian).

3. Hrabovskiy Serhii. *Pereyaslav pid kutom zoru riznyx politychnykh ideologij. Shho pry`nesla Ukrayini Pereyaslavska Rada* [Pereyaslav from the point of view of various political ideologies. What the Pereyaslav Rada brought to Ukraine]. *Ukrainske zhyttia v Sevastopoli*. URL: http://ukrlife.org/main/prosvita/1654_7.htm. (in Ukrainian).

4. Zatulyn Kostantyn (2018). *Yazykovoe ravnopravye na Ukray`ne: problemy y` vozmozhnomye* [Linguistic Equality in Ukraine: Problems and Opportunities]. Dyv.: *Ukraina ta Rosiia – kinets braterstva*. (28.04.2018). (in Russian).

5. Kasparov Harry (2015). *Torgovlya straxom: Yzbrannyye polytycheskye statyi*, 2008-2015 g.g. [The Fear Trade: Selected Policy Articles, 2008-2015]. K. Sammyt-Konyka. 232 p. (in Russian).

6. *Moskva – Tretij Ry`m abo Drugyj Ky`yiv?* [Moscow – the Third Rome or the Second Kiev?]. *Hazeta «Sribna Zemlia»*. *Zakarpatska media Sribna Zemlia*. URL: <http://sz.uzhgorod.ua/istoriya/svitova-istoriya/210-moskva-tretij-rim-abo-drugij-kijiv.html>. (in Ukrainian).

7. Pyontkovskiy Andrei. *Chuzhoj sredi svoix* [Foreword. A stranger among his own]. Kasparov Harry. *Torhovlia strakhom: Yzbrannyye polytycheskye statyi 2001-2015 h.h.* URL: <http://www.ng.ru/politics / 1999-12-30 / y millennium.html>. (in Russian).

8. [Stamboliev Ognyan]. *Py`s`mennyk i perekladach z Bolgariyi Ognyan Stambolyev zvy`nuvaty`v Rosiyu u pry`vlasnenni ky`ry`lyci ta ignoruvanni roli bolgar v slov`yans`kij prosviti* [Bulgarian writer and translator Ognyan Stamboliev accused Russia of misappropriating Cyrillic and ignoring the role of Bulgarians in the Slavic enlightenment]. URL: tektover.in.ua/3020/. (in Bulgarian).

9. Putyn V.V. (2012). *Rossy`ya : nacy`onal`nyj vopros* [Russia: the national question]. *Nezavysyama hazeta*. (23 yanvaria 2012 h.). URL: / <http://www.ng.ru/politics / 1999-12-30 / y millennium.html>. (in Russian).

10. Siruk Mykola. *Putin pro «samovy`znachennya rosij`s`kogo narodu»* [Putin on "self-determination of the Russian people"]. *Den*. *Ukraina*. Incognita. day.Kiiv.ua. (in Ukrainian).

11. Soroka Mykhailo (2017). *Ukrayina v zhy`tti na geopolity`chnij karti Zbigneva Bzhezy`ns`kogo* [Ukraine in life on the geopolitical map of Zbigniew Brzezinski]. *Interv`iu Zbigneva Bzhezynskoho u Frantsuzkii hazeti Le Figaro*. 13.06.2017. (in Ukrainian).

12. Kharneп M. Kh. Van (2016). *Vijny` Putina... Chechnya, Gruziya, Ukrayina : nezavoyeni uroky` my`nulogo* [Putin's Wars... Chechnya, Georgia, Ukraine: Lessons Learned from the Past]. Kh. Vivat. 304 p. (in Ukrainian).

13. Finkler Yurii (2020). *Diryavyj Gordon* [Leaky Gordon]. URL : <http://topnews.volyn.ua/society/2020/05 /41454.html>. (in Ukrainian).

Людмила Сорочук

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Центру українознавства
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID:0000-0003-0478-356X

Email: LVS1166@ukr.net

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Анотація. У статті порушується питання вагомості збереження й примноження національних культурних традицій українців, без яких не можна сподіватися на розвиток в цивілізаційному процесі, адже базуючись на культурно-духовні пріоритети, формується повноцінне соціокультурне середовище, що має ціннісні орієнтири. У статті розглядається сутність національної культури як сфери духовних і матеріальних надбань, що впливають на комунікативну організацію людей з визначеними цінностями та нормами поведінки.

Підкреслюється роль національної культури як потужного чинника деконфліктизації українців як в Україні, так і за її межами. Відомо, що українська культура впродовж тривалого часу нівелювалась, зазнавала цензурних заборон та ідеологічного тиску, особливо в радянський період. Наша культура пережила період руйнування, але настав час національно-культурного відродження, можливостей вільного вибору та самореалізації митця, час відродження й розвитку етнокультурних надбань українців, що є одним із пріоритетів відродження й збереження нації. Українська нація модернізується, активно творить свій культурний простір попри гальмування застарілої адміністративної системи, економічної нестабільності, гібридної війни та проявів воєнної агресії зі сторони Росії.

У статті досліджуються особливості творення культурного простору українства в сучасних умовах, враховуючи виклики глобалізованого світу та загрози «руського мира». Завдяки державній підтримці й здійсненню програм гуманітарної політики відбувається консолідація українського суспільства та об'єднання громадян України і українства в світі навколо національних цінностей та пріоритетів. Ядром єднання українства є національна ідея, збереження самоідентичності, патріотизм та утвердження української нації у сучасному світі.

Акцентується увага на тому, що національна культура має великий потенціал в утвердженні України в світовому культурному просторі і є консолідуючим чинником політичної єдності суспільства, особливо в сучасних умовах гібридної війни та боротьби українців проти російської збройної агресії.

Ключові слова: національна культура як чинник деконфліктизації, соціокультурне середовище, консолідація українства, культурний простір, культурний потенціал.

Liudmyla Sorochuk

PhD in Philology, Research Associate,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE ROLE OF NATIONAL CULTURE IN THE DE-CONFLICTING OF UKRAINIANNES

Abstract. The article raises the issue of the importance of preserving and increasing the national cultural traditions of Ukrainians, without which one cannot hope for development in the civilization process, because based on cultural and spiritual priorities, a full-fledged sociocultural environment with values is forming. The article considers the essence of national culture as a sphere of spiritual and material possessions that influence the communicative organization of people with specific values and norms of behavior.

The role of national culture as a potent factor in the deconfliction of Ukrainians in Ukraine and abroad is underlining. It is known that Ukrainian culture has been leveled for a long time, subjected to censorship bans and ideological pressure, especially during the Soviet period. Our culture has gone through a period of destruction, but now it is a time for national and cultural revival, opportunities for free choice and self-realization of the artist, time for renaissance and development of the ethnocultural heritage of Ukrainians, which is one of the priorities of national revival and preservation. The Ukrainian nation is modernizing, actively creating its cultural space despite the

slowdown of the outdated administrative system, economic instability, hybrid warfare, and manifestations of military aggression by Russia.

The article examines the peculiarities of the creation of the cultural space of Ukrainians in modern conditions, taking into account the challenges of the globalized world and the threats of the "Russian world". Thanks to the state support and implementation of humanitarian policy programs, the consolidation of Ukrainian societies, and the unification of citizens of Ukraine and Ukrainians in the world around national values and priorities. The core of the unity of Ukrainians is the national idea, the preservation of self-identity, patriotism, and the establishment of the ukrainian nation in the modern world.

The emphasis is determined on the fact that national culture has a great potential in establishing Ukraine in the world cultural space and is a consolidating factor in the political unity of society, especially in the current conditions of hybrid warfare and the struggle of Ukrainians against Russian aggression.

Keywords: *national culture as a factor of deconfliction, sociocultural environment, consolidation of Ukrainians, cultural space, cultural potential.*

Постановка проблеми. Дослідження творення культурного простору українства в сучасних умовах, ураховуючи виклики глобалізованого світу та загрози «руського мира», шаленого тиску й втручання в культурно-інформаційне поле України зі сторони країни-агресора є актуальним і необхідним.

Нині набирають нових форм соціокультурні зв'язки між країнами світу, активізувались контакти й діалоги з іншими культурами, відбувається поступове «стирання меж культури», пов'язаних з активною еміграцією великої кількості людей і насиченості й відкритості інформації завдяки новітнім технологіям засобів комунікації. Не менш важливим є зацікавленість сучасних науковців у дослідженні й аналізі проблеми національного самоствердження українців у сучасному світі в контексті відновлення та реконструкції культурно-історичної пам'яті.

Зауважимо, що значною мірою на процеси культуротворення в українському соціумі впливають внутрішні й зовнішні виклики та загрози. Серед зовнішніх – російська військова агресія, інформаційна війна, яка ведеться потужними та профінансованими силами російських медіа із застосуванням неоімперських ідеологічних доктрин на кшталт «русская весна», «народи брати», «руського мира» та ін. Водночас не менш небезпечними для незалежної України є й внутрішні загрози, зокрема – соціальна нестабільність, гуманітарно-культурна криза, загострення питань функціонування української мови як державної, активна діяльність антиукраїнських сил (так званої п'ятої колони), економічна криза та поширена пандемія вірусної інфекції COVID-19. Названі чинники загострюють проблеми конфліктності в українському соціумі, особливо в контексті ідеології сучасного політичного процесу.

Аналіз наукових публікацій. Проблематикою творення та функціонування української культури, питаннями розвитку і примноження національно-культурних надбань цікавило багатьох дослідників. Теоретичний підхід до дослідження зазначеного питання у своїх працях розкривали В. Шейко, Е. Германова, В. Бокань, Л. Польовий, К. Іванова та ін. Висвітленню активної ролі культурної складової у процесах загальноцивілізаційного поступу, зокрема державотворенні в Україні присвятили свої наукові розвідки Ю. Богуцький, В. Андрущенко,

Ж. Безвершук, Л. Новохадько [1;8]. Інформацію про сучасну авангардну Україну, яка має величезні культурні багатства через філософсько-культурологічне бачення подав М. Попович у науковій праці «Культура» (2015). На особливу увагу заслуговує академічне видання з історії української культури «Історія української культури у п'яти томах» [12;13]. Зазначена фундаментальна праця низкою дослідників і культурологів показує цілісну картину розвитку різних сфер культури українців і українства з прадавніх часів дотепер. Автори розкривають характер і структуру української культури – її життєздатність і місце у світі, а також роль у утвердженні національного буття.

Варто згадати і журнал «Українська культура, який виходить у світ з 1921 р. Після здобуття українцями незалежності в 1991 р., новим вектором видання стали утвердження національної самосвідомості читачів, захист національних пріоритетів у культурі і мистецтві, висвітлення української історії та духовності. У виданні опубліковано безліч матеріалів про видатних діячів культури, а також діаспорян, які раніше були заборонені тоталітарним режимом СРСР.

Останнім часом науковці і практики звертають увагу на народну культуру (сільський тип культури, сільський туризм, сучасні народні промисли, проведення різних свят та ярмарків у сільській місцевості), серед них: Є. Подольська, В. Лихвар, Д. Погорілий. Такий підхід показує, що кожна культурна форма може поєднуватись і взаємодіяти між собою, наповнюючи культурно-інформаційний простір якоюсь особливістю, що у свою чергу знімає конфліктну напругу між сільськими та міськими жителями. Пізнавальною у плані дослідження обрядового фольклору та реконструкції проведення в сучасних умовах народних свят, послужить робота М. Шкоди «Традиції і свята українського народу» (2008), а також наукове дослідження Т. Гундорової «Транзитна культура». Цікавими дослідженнями креативних культур і сучасного стану культурних «проривів» у медіа просторі є наукові розвідки Т. Філіної, Ю. Коменецької, Г. Колтишевої, Варто згадати наукову розвідку М. Татаренко «Мистецтво та культура в медійну епоху» [10]. Про унікальність України в європейському соціокультурному просторі, яка змушена вирішувати питання протистояння

європейських і євразійських проєктів, що набули форми гібридної війни говорить у науковому дослідженні Л. Якубова «Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів» [14]. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні вивчала Л. Масенко [3].

Метою статті є з'ясування сутності головних причин вияву протистояння в культурному просторі України та пошуку шляхів деконфліктизації українського суспільства, а саме – культурного діалогу, культурної місії з метою національної консолідації українства.

Виклад основного матеріалу. Розвиток людських спільнот загалом і формування національних держав зокрема засвідчують, що культура була основним стимулюючим фактором, вагомим потенціалом подолання різних розбіжностей, а отже – консолідуючим чинником формування нації. Нині культура, як спосіб організації суспільного й індивідуального життя відіграє велику роль у забезпеченні повноцінного життя людини, формуванні цінностей і забезпеченні культурних потреб, адже людина протягом життя пізнає культуру й сама її творить. «На цьому когнітивному шляху людської цивілізації найсуттєвішою його компонентою виступає вивчення процесу становлення людини у сенсі культурного зростання як фундаментальної основи поступу» [5, с. 44]. Коли ми говоримо про культурне зростання, культурний прогрес будь-якого народу чи нації і зокрема українців, маємо акцентувати увагу на необхідності збереження, примноження духовних і матеріальних надбань минулих поколінь, і збереження фольклорно-етнографічних традицій. «Етнокультурні надбання, поза сумнівом, є тим визначальним чинником, ідентифікатором українського етносу, який увібрав багатий колорит й своєрідність української культури і ментальності» [7, с. 56]. Зрозуміло, що національна культура є «візитною картою» народу чи нації у світі. Культура українців завжди відіграла вирішальну роль у збереженні української мови, духовності, національної ідентичності й надавала перспектив існуванню українців як нації в європейському цивілізаційному просторі. Сьогодні ми говоримо про культуру як про фактор консолідації українського суспільства, як про духовно інтегруючу силу за умов потужного впливу на свідомість громадян України і пропаганді антиукраїнських програм інформаційними хакерами та найманцями, профінансованими силами з боку російських медіа.

М. Жулинський, досліджуючи національно-культурні міфи та реалії українського суспільства, перспективи його національного самовизначення, сказав: «Який же тип культури має бути покладений в основу української державності? Питання складне, бо культура завжди обстоює свій духовний суверенітет, на який зазіхає держава. Наша культура пережила, здається, небачений досі в світі державний терор і тотальний пресинг з боку влади (період панування комуністичного режиму – Л. С.), але її bastioni не

були дощенту зруйновані. Цінності й традиції національної культури збереглися в багатьох формах, хоча понесені втрати страшні» [4, с.127]. Зрозумілим стає той факт, що духовна атмосфера національного й культурного відродження українців у самій Україні, так і поза її межами, там де проживали українці, творилася, звісно, у важких умовах, особливо в радянський період тоталітарного режиму. Поступово розгортався процес творення єдиного культурного організму українства завдяки підвищенню культурного рівня, усвідомлення того хто такі українці, боротьбою за свободу. Саме через культуру українці ототожнювали себе як самобутній народ зі своїми духовними цінностями, мовою, народними традиціями й ментальністю. У 1991 р. Україна звільнилася від кайданів Радянського Союзу й стала незалежною державою. «Втім існує й інший фактор, що суттєвим чином впливає на культурний поступ України. Пострадянська культура, передусім ідеологічна, інерція залишається чи не найпотужнішим чинником гальмування її трансформаційного переходу», – зауважує Л. Якубова [15, с. 329]. Відтоді продовжується процес українського національного культурного творення, заклавши в основу етнокультурні надбання попередніх поколінь. «Українська нація, здобувши незалежність, вдосконалює своє правове поле, має державну символіку й державні свята, фактично звільняється від тиску тоталітарної пропаганди, сповідуючи свободу слова й свободу вибору» [6, с. 286].

У сучасних умовах, попри фінансову кризу, політичну нестабільність (конфлікт інтересів), проявів гібридної війни та воєнної агресії з боку Росії, завдяки державній підтримці й здійсненню програм гуманітарної політики, українська нація модернізується й активно творить свій культурний простір. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про культуру» від 14.12.2010 № 2778-VI, де визначається положення, що культурний простір України – це сфера, у якій відповідно до законодавства проводиться культурна діяльність і задовольняються культурні, інформаційні та дозвілєві потреби громадян, що охоплює, зокрема телебачення, радіомовлення, періодичні друковані видання та книговидавничу продукцію, ринок культурних благ, а також культурно-мистецьке середовище. Варто зазначити, що велику роботу щодо збереження та розвитку національної культури проводить Український культурний фонд (УКФ) – державна установа, створена у 2017 р., на підставі відповідного закону України, із метою сприяння розвитку національної культури та мистецтва в державі, забезпечення сприятливих умов для розвитку інтелектуального та духовного потенціалу особистості й суспільства, широкого доступу громадян до національного культурного надбання, підтримки культурного розмаїття та інтеграції української культури у світовий культурний простір. Діяльність фонду, згідно з чинним законодавством, спрямовується та координується Міністерством культури України (інформація про УКФ використана з

інтернет-енциклопедії Вікіпедія). За останні три роки український культурний фонд підтримав 1685 різних культурних проєктів на суму 1,5 млрд грн і закликає представників культури та креативних індустрій долучатися до створення нових програм та проєктів. Важливу роль у цьому процесі відіграють законодавчі ініціативи, спрямовані на відновлення культурної пам'яті.

В Україні в умовах гібридної війни та інформаційно-психологічного впливу, нав'язування чужої мови та культури з боку РФ відбуваються активні зміни щодо комунікації в інформаційному просторі та сприйнятті чужих фактів. У зв'язку із пробудженням громадянської позиції, підняттям патріотичних настроїв, українське суспільство зміцніло, посилюється волонтерський рух, меценатство, що веде до єдності й консолідації українства суспільства в боротьбі з ворогом. М. Дорощко, досліджуючи неоголошені війни Росії проти України, сказав: «Український внутрішньополітичний ґрунт, який так активно здобрювала Росія своєю інформаційною, культурною, релігійною, політичною та економічною експансією, все ж виявився не цілком придатним для побудови на ньому російського геостратегічного плацдарму» [2, с. 169].

Нині в Україні паралельно відбуваються різні тенденції – процес глобалізації, трудова еміграція, економічна криза, війна на Сході держави, тому українські громадяни потерпають від зовнішніх загроз, але є ще і внутрішні виклики. Відбувається змішування цінностей, переважає споживацький спосіб життя, нівелювання національними традиціями. Це і є виклики глобального світу, але ми переконані, що національно усвідомлене й згуртоване українське суспільство їх подолає. «Сьогодні ми перебуваємо в одному із найбільш тривожних, напружених, найвідповідальніших часів новітньої історії держави України, коли постає необхідність термінової невідкладної зміни систем творення життя, господарювання, управління тощо» [11, с. 87].

Ми хочемо жити у вільній демократичній країні, пишати не лише «славним минулим», а й нинішніми здобутками і переконливими перспективами у прийдешньому. У цьому контексті роль культури не можна недооцінити, оскільки саме вона формує нашу свідомість. Від культури залежить стиль життя та мислення, стосунки між людьми, що впливає і на економічне зростання країни та на самоіндетифікацію українців. Досліджуючи українську ідентичність у глобалізованому світі, М. Степико сказав: «Національні особливості культури, менталітету, спільність економічних зав'язків, територій, віросповідання, а також наявність загальних етнічних традицій породжують свідомість національної спільноти – національну самосвідомість» [9, с. 29].

Період «заблокованої культури» минув і нова генерація культурних діячів витворила особливий тип

світобачення, який несе правдиву інформацію про Україну й українців, що вже по-новому звучить у глобальному світі. Нагромадились культурні надбання, завдяки яким українські митці здобувають визнання у світі, зменшуючи відчуття невизначеності й меншовартості, адже в національній культурі закодовані підвалини нашої загальнонаціональної стратегії. Переконливою стає позиція, що культура, незважаючи на кризові явища й великий вплив радянської ідеології в постколоніальний період, стає одним із визначальних чинників розвитку українського суспільства та консолідації українства. Говоримо про культуру як про вагомий потенціал протидії конфліктним загостренням в українському суспільстві.

Висновки. Культура – один із визначальних напрямків розвитку держави. Основою держави є її культурна самобутність, яка, у першу чергу, відображається в етнокультурі титульного народу. Погоджуємось з тим, що етнокультурна самобутність українців знаходить своє відображення у фольклорі, народних святах, календарній обрядовості, декоративному мистецтві, традиціях української кухні та народного вбрання, забезпечуючи культурні потреби й тим самим знімаючи конфліктні напруги у суспільстві. Найважливішою інституцією збереження етнокультурних кодів для нових поколінь є держава і люди.

Отже, розробляючи законодавчі положення в гуманітарній сфері й підтримуючи розвиток і впровадження культурних проєктів, варто урахувати національні інтереси, адже нині є проблема забезпечення функціонування української мови в багатьох сферах суспільного життя. Державна підтримка, що дуже важливо, на законодавчому рівні, а також забезпечення відповідного фінансування у сфері культури, допомагає впровадженню різних культурних проєктів і практик, що сприяє уникненню конфліктних ситуацій в умовах нинішньої економічної, гуманітарної та політичної кризи. Це дозволить передбачити небезпеки і загрози й розробити механізми уникнення конфліктних ситуацій в українському соціумі. Збереження і примноження української національної культури має великий потенціал в утвердженні України у світовому культурному просторі, оскільки культурний простір займає вагоме місце у стратегії розвитку держави й допомагає знайти шляхи забезпечення національних інтересів. Національна культура, як консолідуючий чинник політичної єдності громадян, відіграє велику роль у забезпеченні деконфліктизації українського суспільства, особливо в час боротьби українців проти російської збройної агресії.

1. Богуцький Ю., Андрущенко В., Безвершук Ж., Новохатько Л. Українська культура в європейському контексті / за ред. Ю.П. Богуцького. Київ: Знання, 2007. 679 с.

2. Дорощко М. Неоголошені війни Росії проти України у ХХ – на початку ХХІ ст.: причини і наслідки. Київ: Ніка-Центр, 2018. 192 с.

3. Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ. ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2020. 176 с.

4. Жулинський Микола. Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні. *Нація. Культура. Література: нац.-культ. Міфи та ідейно-естет. Пошуки укр. л-ри*. Київ: Наукова думка. 2010. С. 127–133.

5. Павлюк С. Вимогливий науковий перегляд етнологічної спадщини радянської епохи. *Українська культура: з нових досліджень*. Львів. 2007. С. 44–60.

6. Сорочук Л. Етно- та національно-культурні засади консолідації українства. *Консолідація українства в постколоніальну добу: монографія / за заг. ред. проф. М. І. Обушного*. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 274–303.

7. Сорочук Л. Етнокультурна традиція українців у європейському цивілізаційному просторі. *Соціокультурний поступ українства; цивілізаційний контекст: монографія / упор. К. Корчено / за заг. ред. М. І. Обушного*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. С. 56–84.

8. Сорочук Людмила. Сучасні прояви етнокультурного поступу українців. *Українознавчий альманах*. 2014. Випуск 17. С. 47–49. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Ukralm_2014_17_14.

9. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків: Майдан, 2020. 258 с.

10. Татаренко М. Мистецтво та культура в медійну епоху. *Культурологічний альманах*. Випуск 10. Вінниця: «Твори». 2018. С. 171–173.

11. Усатенко Т. Державна мова – чинник національної безпеки. *Українознавчий альманах*. Випуск 20. Київ. 2017. С. 85–90.

12. Федорук О., Сидоренко В. Візуальне мистецтво пострадянської доби (90-ті рр. XX–XXI ст.). *Історія української культури у п'яти томах*. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Книга 4 Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. Київ: Наукова думка. 2013. С. 525–580.

13. Шевченко Є. Українське народне мистецтво на межі тисячоліть. *Історія української культури у п'яти томах*. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Книга 4. Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. Київ: Наукова думка. 2013. С. 643–686.

14. Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Видання друге, перероб. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2020. 392 с.

15. Якубова Л. «Русский мир» в Україні на краю прірви. Друге видання. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2018. 384 с.

References

1. Bohuts'kyj Yu., Andruschenko V., Bezvershuk Zh., Novokhat'ko L. (2007) Ukrayins'ka kul'tura v yevropeys'komu konteksti [Ukrainian culture in the

European context]./ Za red. Yu.P. Bohuts'koho. Kyiv: Znannia. 679 p. (In Ukrainian).

2. Doroshko M. (2018). Neoholosheni vijny Rosii proty Ukrainy u XX – na pochatku XXI st.: prychny i naslidky [Russia's undeclared wars against Ukraine in the XX - early XXI centuries: causes and consequences]. Kyiv: Nika-Tsentr. 192 p. (In Ukrainian).

3. Masenko L. (2020). Konflikt mov ta identychnostej u postradians'kij Ukraini [Conflict of languages and identities in post-Soviet Ukraine]. Kyiv. TOV «Vydavnytstvo «Klio»». 176 p. (In Ukrainian).

4. Zhulyns'kyj Mykola. (2010). Natsional'na kul'tura za umov formuvannia novoi suspil'noi solidarnosti v Ukraini [National culture under the conditions of formation of new social solidarity in Ukraine]. *Natsiia. Kul'tura. Literatura: nats.-kul't. Mify ta idejno-estet. Poshuky ukr. l-ry*. Kyiv: Naukova Dumka. Pp. 127–133. (In Ukrainian)

5. Pavliuk S. (2007). Vymohlyvyj naukovyj perehliad etnolohichnoi spadschyny radians'koi epokhy [Demanding scientific review of the ethnological heritage of the Soviet era. Ukrainian culture: from new research]. *Ukrains'ka kul'tura: z novykh doslidzhen'*. L'viv. Pp. 44–60. (In Ukrainian).

6. Sorochuk L. (2019). Etno- ta natsional'no-kul'turni zasady konsolidatsii ukrainstva [Ethno- and national-cultural principles of consolidation of Ukrainians]. *Konsolidatsiia ukrainstva v postkolonial'nu dobu: monohrafiia/ za zah. red. prof. M.I. Obushnoho*. Kyiv: Pedahohichna dumka. Pp. 274–303. (In Ukrainian).

7. Sorochuk L. (2015). Etnokul'turna tradytsiia ukraintsv u ievropejs'komu tsyvilizatsijnomu prostori [Ethnocultural tradition of Ukrainians in the European civilization space]. *Sotsiokulturnyj postup ukrainstva; tsyvilizatsijnij kontekst: monohrafiia/ Upor. K. Kobchenko, za zah. red. M.I. Obushnoho*. Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M.M. Pp. 56–84. (In Ukrainian).

8. Sorochuk Liudmyla. (2014). Suchasni proiavy etnokul'turnoho postupu ukraintsv [Modern manifestations of ethnocultural progress of Ukrainians]. *Ukrainoznavchij al'manakh*. Vypusk 17. Pp. 47–49. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Ukralm_2014_17_14. (In Ukrainian).

9. Stepyko M. (2020). Ukrains'ka identychnist' u hlobalizovanomu sviti: monohrafiia [Ukrainian identity in a globalized world: a monograph]. Kharkiv: Majdan. 258 p. (In Ukrainian).

10. Татаренко М. (2018). Mystetstvo ta kul'tura v medijnu epokhu [Art and culture in the medieval era]. *Kul'turolohichnyj al'manakh*. Vypusk 10. Vinnytsia. «Tvory». Pp. 171–173. (In Ukrainian).

11. Usatenko T. (2017). Derzhavna mova – chynnyk natsional'noi bezpeky [The state language is a factor of national security]. *Ukrainoznavchij al'manakh*. Vypusk 20. Kyiv. Pp. 85–90. (In Ukrainian).

12. Fedoruk O., Sydorenko V. (2013). Vizual'ne mystetstvo postradians'koi doby (90-ti rr. XX–XXI st.). *Istoriia ukrains'koi kul'tury u piaty tomakh*. Том 5. Ukrains'ka kul'tura XX – pochatku XXI stoliť. Knyha 4 Problemy funktsionuvannia, zberezhennia i rozvytku

kul'tury v Ukraini [Visual art of the post-Soviet era (90s of the XX–XXI centuries). History of Ukrainian culture in five volumes. Volume 5. Ukrainian culture of the XX - early XXI centuries. Book 4 Problems of functioning, preservation and development of culture in Ukraine]. Kyiv. Naukova dumka. Pp. 525–580. (In Ukrainian).

13. Shevchenko Ye. (2013). Ukrains'ke narodne mystetstvo na mezhi tysiacholit'. *Istoriia ukrains'koi kul'tury u p'iaty tomakh*. Tom 5. Ukrains'ka kul'tura XX – pochatku XXI stolit'. Knyha 4. Problemy funkcionuvannia, zberezhennia i rozvytku kul'tury v Ukraini [Ukrainian folk art at the turn of the millennium. History of Ukrainian culture in five volumes. Volume 5. Ukrainian culture of the XX - early XXI centuries. Book 4. Problems of functioning, preservation and development

of culture in Ukraine]. Kyiv. Naukova dumka. Pp. 643–686. (In Ukrainian).

14. Yakubova L. (2020). Yevrazijs'kyj rozlam. Ukraina v dobu hibrydnykh vylykiv. Vydannia druhe, pererobl. [Eurasian fault. Ukraine in the age of hybrid challenges. Second edition, revised]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»». 392 p. (In Ukrainian).

15. Yakubova L. (2018). «Russkyj myr» v Ukraini na kraiu prirvy. Druhe vydannia [«Russkyj myr» in Ukraine on the edge of the abyss. Second edition]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»». 384 p. (In Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.20>
УДК 908(477):001

Тамара Усатенко

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Академія праці, соціальних відносин і туризму, Київ

ORCID : 0000-0002-7827-236X

E-mail: tamaraysatenko@gmail.com

Галина Усатенко

кандидат філологічних наук, доцент,
Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,

ORCID : 0000-0003-0419-9590

E-mail: galyna.usatenko@gmail.com

УКРАЇНОЗНАВСТВО У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОЇ НАУКИ

Анотація. У статті на основі дослідження становлення й розвитку українознавчого вчення в умовах кризи класичної наукової методології проаналізована трансформація новоєвропейської науки від Декарта до сьогодення та протиріччя високих ідей Просвітництва про людину, народ, а також людиновимірні основи постнекласичного українознавства. У ході дослідження охарактеризовано українознавство в контексті фундаментальних зрушень у новоєвропейській науці й у вичлененні гуманітарних наук із природознавчих дискусій про єдність – роз'єднання та пошуки єдності гуманітарних та природничих знань. Розкрито роль українознавства в становленні української літературної мови, правопису, літератури, утвердженні наукових досліджень у процесах культурно-історичного відродження, соціальних, національно-революційних рухах. Проаналізовано загально-теоретичну наукову основу українознавства, відмічено його специфічні ознаки в класичній та некласичній науці. У контексті дослідження розкрито особливість українознавства як цілісної, множинної, людиновимірної науки, в структурі якої частини виражають природу цілого й надають йому специфічні для нього властивості, при цьому поза цілісною структурою частини набувають інших об'єктних особливостей.

У статті наголошується на тому, що переосмислення ролі українознавства у науці, освіті, в усіх сферах життєсвіту є потужною основою консолідації української нації. Обґрунтованими постають міркування, що оновлене українознавство, пройшовши складний шлях становлення, злету й заборон, забуття, відродження стає підмурівком для нової постнекласичної науки.

Ключові слова: українознавство, цілісність, наука, класична, некласична, постнекласична, трансформація, криза.

Tamara Usatenko

Doctor of Pedagogical Sciences,
Academy of Labor, Social Relations and Tourism

Halyna Usatenko

PhD, Associate Professor,
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN STUDIES IN THE TRANSFORMATION PROCESSES OF NEW EUROPEAN SCIENCE

Abstract. *The article, based on a study of the formation and development of Ukrainian studies in the crisis of classical science, analyzes the transformation of modern European science from Descartes to the present, the contradictions of high ideals of the Enlightenment about man, people, and human-based foundations of postclassical Ukrainian studies. The study describes Ukrainian studies in the context of fundamental changes in modern European science and the separation of the humanities from the natural science discussions of unity - the separation and search for the unity of the humanities and natural sciences. The role of Ukrainian studies in the formation of the Ukrainian literary language, spelling, literature, the establishment of scientific research in the processes of cultural and historical revival, social, national-revolutionary movements are revealed. The general theoretical scientific basis of Ukrainian studies is analyzed, noting specific features in classical and non-classical science. In the context of the research, the peculiarity of Ukrainian studies as a holistic, multiple, human-dimensional science is revealed, in the structure of which parts express the nature of the whole and give it specific properties. Apart from the integral structure, the parts acquire other object features.*

The article emphasizes that rethinking the role of Ukrainian studies in science, education, in all spheres of life is a powerful basis for the consolidation of the Ukrainian nation. There are well-founded arguments that the renewed Ukrainian studies, having passed a difficult path of formation, rise and prohibitions, oblivion, revival becomes the foundation for new post-classical science.

Keywords: *Ukrainian studies, integrity, science, classical, non-classical, post-non-classical, transformation, crisis.*

Постановка проблеми. У час трансформаційних процесів теорії науки, кризового стану класичної та некласичної науки, перед українознавством постають проблеми цілеспрямованості в нових умовах розвитку постнекласичної науки. «Сьогодні ми перебуваємо в одному із найбільш тривожних, напружених, найвідповідальніших часів новітньої історії держави України, коли постає необхідність термінової, невідкладної зміни системи творення життя, господарювання в суспільстві і науці» [14, с. 87]. Науковий підхід у дослідженні українознавства дає можливість проаналізувати шлях його становлення та розвитку в новоєвропейській науці, акцентуючи увагу на співвідношенні творення українознавства як науки з ідеями Просвітництва про рівність людей, прав і свобод людини і громадянина, на подвижницькій праці українських мислителів, творців української літературної мови, українського правопису, літератури. У становленні українознавства важливо розкрити відповідність загальнотеоретичного наукового канону до означених норм і дотримання їх у формуванні українознавства, зокрема соціальну значимість об'єктивного змісту, методологічного усвідомлення, конститутизацію цілісності та дисциплінарності наук, опис, пояснення, інтерпретацію ідеалів науки [1–3].

Отже, об'єктивна потреба і науково-теоретична, соціальна значущість у розгляді розвитку

постнекласичного українознавства зумовлюють конкретизацію смислів, концептів проблеми.

Аналіз наукових публікацій. Проблеми співвідношень українознавства як цілого в єдності із складовими частинами структури, зв'язок з загальноприйнятими традиціями гносеологічної методології класичної науки, а також співвідношення постмодернізму і постнекласики досліджувалися в контексті концепцій теорій зміни наукових парадигм Т. Куна, І. Пригожина.

У полі зору іронія, критика грандіозного плану Просвітництва Т. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Т. Бодрійяра, Р. Рорта та ін., які розгортали нові ознаки кризи науки, що започаткував Е. Гуссерль в роботі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» (1936) [3].

Розгляд українознавства в теорії періодів новоєвропейської науки – класики, некласики, постнекласики – відбувається за концепцією М. Мамардашвілі, В. Стьопіна, В. Ріжка, В. Лук'янець, І. Цехмістро, Л. Ріжка. Методологічні основи гносеологічного класичного українознавства подано в працях С. Єфремова, В. Крисаченка, П. Кононенка, Л. Токаря, Я. Калакури та ін. Історико-культурний принцип українознавства, започаткований М. Грушевським, лежить в основі досліджень В. Сергійчука, В. Піскун, О. Ярошинського.

Науковий простір концептосфери епістемології українознавства з погляду знання, еволюції, соціокультурних викликів та ін. акцентують В. Кузнєцова,

І. Касавін, М. Мойсеєв, Ортега-і-Гассет, М. Петров, Т. Усатенко, В. Петрушенко і його школа.

Побудова постнекласичної моделі науки ґрунтується на теорії цілісної людини, людино-мовного світу на основі розробок Г. Хакена, М. Хайдеггера, Хв. Вовка, В. Кізіми, Л. Теліженка. Гуманітарна інноватика українознавства, як оновлена структура постнекласичної науки, розробляється й науковими колективами, зокрема науковим виданням «Українознавчий альманах» Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що порушує актуальні наукові, соціально-політичні та інші питання згідно сучасних викликів: державотворення (М. Обушний), становлення громадянського суспільства (С. Грабовський, Т. Воропаєва), людиновимірності (І. Грабовська), гуманітарно-культурологічні (А. Ціпко, С. Кагамлик, Л. Сорочук, Н. Авер'янова, Т. Шептицька). Значний внесок у поширення українознавства зробили педагоги, вчителі Буковини (Т. Мінченко, Л. Мафтин), Миколаївщини (М. Гриценко, Н. Колосовська) та ін.

Мета дослідження – проаналізувати зміни структури українознавства як цілісної науки співвідносно до трансформаційних процесів новоєвропейської науки.

Відповідно до поставленої мети визначені **завдання**: 1. Проаналізувати становлення і розвиток цілісності українознавства в контексті трансформаційних процесів новоєвропейської науки. 2. Розкрити особливості наукового підходу в дослідженні українознавства. 3. Визначити наукову основу українознавства в класичному та некласичному типах науки. 4. Охарактеризувати причини кризи класичної науки і закономірності формування нового типу науки – постнекласики. 5. Дослідити тенденції оновлення українознавства в постнекласичних процесах.

Виклад основного матеріалу. Науковий підхід до вивчення теоретичних та практичних основ українознавства дає орієнтири на дослідження нинішніх трансформаційних процесів в усіх сферах буття.

Спробуємо з'ясувати, зрозуміти особливості розвитку українознавства як цілісності та його внесок в осмисленні ідеї розчленування природничих та гуманітарних наук, співвідношення з трансформаційними процесами науки та ін. Обравши науковий підхід до дослідження проблем, постала необхідність визначитися в загально визнаній концептосфері науки, узявши за основу положення С. Кримського, що наука – соціально-значуща сфера людської діяльності, спрямована на виробництво та систематизацію знань, яким властиві: об'єктивність змісту (істинність, фантазування, достовірність), досвід, дисциплінарна конститутизація, методологічне усвідомлення, конституювання знання, методи і класифікації, інтерпретаційні акти усвідомлення, ідеали науки (строгість, доказовість, об'єктивність, евристичність, практичність, єдинообразність), ідея елементаризму (вихідні чинники),

канони раціоналізму, раціональність. Структурні компоненти науки охоплюють: систему знань, опис, спостереження, перспективне використання науково-дослідних програм, проект та ін.

До особливостей розвитку науки як соціального інституту належать: досвід-знання, установи, теоретичні бази, наукова діяльність, кадри, інформація, наукові школи. Криза класичної науки, породивши перехідний період, зумовлює уважне вивчення смислотворчих засад українознавства в минулому, сучасні проблеми та перспективи розвитку, спираючись на попередні твердження, шукаючи гармонію єдності і творення єдності, згуртованості й консолідації.

У сучасному світі все більше уваги потребує теоретичне переосмислення змін, трансформацій, оновлення, а також гуманітарних, природничо-наукових досліджень, інженерно-технологічних проєктів. У процесах змін взаємодіють вихідний стан та інший, що розробляє шляхи (методи, форми, моделі), якими оперують вихідні структури.

У трансформаційних процесах виникають явища, що сполучають риси протилежних тенденцій, аспектів. Проте розвиток змін здійснюється в наскрізних чинниках, що об'єднують минуле, теперішнє, майбутнє. У культурі, як вважає С. Кримський, наскрізними є триада *Істина – Добро – Краса* й триада буття: *Дім – Поле – Храм* [6], а фундаментальним значенням християнства є *Віра – Надія – Любов*. В українознавстві М. Обушний визначає: *українськість – українство – Україна* [12].

У теорії українознавства суспільно-політична криза науки дає можливість розробити нові підходи до осмислення явищ, вирішення проблем, при цьому особливої уваги заслуговують перехідні періоди наукового дослідження, які репрезентують цей процес системою концептів: трансформація, оновлення, зміна, криза, перетворення, катастрофа, революція, реформи, а також нове, старе, минуле – теперішнє – майбутнє, кожен з яких розкриває специфіку змін.

Актуальними у теорії українознавства в перехідні періоди постають проблеми цілісності, життєсвіту, оновлення, що є важливим в об'єднанні концептів «зміна», «нове», «перехід». Оновлення українознавства в постнекласиці спрямовується на розкриття цілісності феномена, яку пронесла наука, породжуючи значну кількість самостійних наук, пройшовши всі етапи соціальних, політичних, наукових змін і трансформацій.

В українознавстві зміни багатовимірні. Вони охоплюють збереження традицій та освоєння інновацій, модернізація старого та традиціоналізація нового, критичне відношення до маргіналізації теперішнього та перекинувань майбутнього. Перехідний період новоєвропейської науки характеризується істотними зрушеннями. У період переходу до некласичного розвитку науки в 1914 р. М. Грушевський у виданні «Український народ в його прошлом и настоящем» пише статтю про українознавство «Поняття українознавства

як дослідження минулого і сучасного українського народу його властивостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток могло формуватися лише поступово і головним чином протягом минулого століття... в минулому поняття народного або національної єдності переважно замінювалося поняттям політичної, релігійної або культурної єдності, і народність розумілася, як зміст однієї з цих форм» [2, с. 82].

Трансформаційні процеси класичної науки відкрили українознавству добу оновлення, підготовлене еволюціоністськими концепціями XIX – XX ст. Українознавча потуга цілісності стає виразником інтегративних пошуків в науці, суспільстві, державотворенні. Оновлену цілісність в концепції українських філософів і, зокрема, В. Кізіми іменують тоталогією: «Для України тоталогічні питання завжди були актуальні, оскільки завдяки їй особливому геополітичному статусу – «серединному» розташування між Європою і Росією, Заходом і Сходом – вона є в повному сенсі слова епіцентром геополітичних потрясень. Зокрема, для неї завжди важливою була проблема самоідентичності, розуміння того, яким чином після численних історичних змін її визначальних складників – території, етнічного складу, державно-політичного устрою (аж до існування її в межах одночасно кількох держав), духовно-культурних і зовнішньополітичних орієнтацій і т.п. – вона все ж залишається «тією і самою» Україною. Таємниця історичної цілісності України, сутність об'єднуючої української ідеї завжди була в центрі уваги української інтелігенції. Сьогодні різні аспекти проблеми самоідентифікації піднялися тут до рівня інституціональних втілень (питання територіальної, мовної, етнічної, культурно-духовної, історичної ідентифікації). Це свідчить, що тема оновлення, «збереження і трансформацій» з глибин теоретичної рефлексії перейшла у сферу масової суспільної практики і набула безпосередньої актуальності. Саме в Україні вона відчувається особливо гостро і, мабуть, не випадково видання «Totallogy» започатковується на її рівні» [5, с. 15-16].

Об'єднувальні ідеї українознавства особливо актуальні в нинішню добу військової агресії, захоплення українських територій, поширення епідеміологічних загроз. Сучасний стан українства характеризує М. Обушний: «Поглибленню консолідації українців, що мешкають в інших країнах (а їх понад 20 млн осіб) з українцями, що проживають на території України, мала б стати розробка та прийняття українською державою законів, що надавали б зарубіжним українцям ті права і свободи, які визначені міжнародно-правовими документами. Саме українська держава зобов'язана вивчити реальний стан культурно-освітнього, соціального, матеріального забезпечення зарубіжних українців, а потім надати їм свої пропозиції щодо дотримання належних прав і свобод українців у країнах їхнього перебування. Така політика української держави

позитивно позначилася б на консолідації українців як в Україні, так і поза її межами [9, с. 7]».

Цілісність, ціле, частини і ціле як категорії філософії розглядаються в українознавстві як внутрішні властивості зв'язків. Науковий підхід дає можливість прослідкувати шляхи творення структури за логічно-абстрактними положеннями; нерозчленованість із загальнотеоретичними категоріями; перехід до аналізу розчленування цілого на частини; завершується сприйняттям об'єкта мислення як конкретного цілого [17].

Розгляд українознавства в межах етапів новоевропейської науки засвідчує пошук істини. За твердженням С. Кримського, можливість такої діяльності «впливає з фундаментальної риси людського існування – непереборного потягу до істини. Людина – єдина істота, яка має абсолютну потребу в істині, в яких би примарних формах ця потреба не здійснювалася» [6].

Пошук істини передбачає розкриття еволюційних та стрибкоподібних процесів у формуванні та розвитку наукових теорій, концепцій, спостережень, доповнень, загальнотеоретичних положень науки, а також конкретних диференційованих наук. Науковий підхід зберігає тяглість взаємопоборюваності пізнання гносеологічного (об'єктного, зовнішнього, узагальненого) та епістемологічного (внутрішнього, індивідуального), закономірності зміни типів науки від античних до схоластичних зразків науки до наукової новоевропейської науки в трьох вимірних етапах (класичному, некласичному, постнекласичному) та ін.

У *класичному періоді новоевропейської науки* формуються наукові знання про Україну, її людність. Наукові знання українознавства постали в концепції народництва суголосної ідеології доби Просвітництва XVII-XVIII ст. в Західній Європі, яка розробляла суспільно-політичну теорію на розбудову організованого суспільства, в основу якого було покладено ідею про рівність людей від природи, а також про права і свободу громадянина. У кожній європейській державі розвиток ідей Просвітництва мав свою незаперечну специфіку.

Потужний розвиток ідей Просвітництва у Франції засвідчено в «Енциклопедії» (1751-1780), соціально-політичне завершення подій Французької революції (1789 р.), Просвітництво у Німеччині зіграло провідну роль у поширенні національної єдності роз'єднаних земель, економічного зростання, потужної діяльності чільних представників Й. Гете, Й-Г. Гердера, Й.Г. Фіхте та ін. Італійські просвітители піднімали питання про єдину літературну італійську мову [16].

Хоча в кінці XVIII-XIX ст. прогресистський оптимізм уповільнювався і підупадав у часи французької революційної епохи, однак в багатьох європейських країнах розгорталася пізнання, вивчення свого народу, термінологічно означаючи як *endoslawsto* (у поляків), *narodopis* (у словаків), *volshunde, Volkeshundes* (у Німеччині), *tradizioni (nes), popolari (nes)* – у романських народів. Оскільки у XVII-XVIII ст. українська народність не встигла остаточно

оформитись, а тому дослідження цілісності України і українського народу не проводилося. У той же час Російська влада насаджувала українцям та іншим народам імперську ідеологію самодержавіє – народність – православіє. Українське народництво мало низку специфічних особливостей: культ козацтва, українське слов'янофільство, трансформоване в український різновид народництва – народолюбство, а також поєднання українського народоцентризму і національної ідеї з національно-культурними завданнями. Неясність і невизначеність, що була внесена в поняття українознавства та української народності, народництва, українофільства, етнографії та ін. донині породжує дискусії в суспільстві [2, с. 407].

Ідейні провідники українського народництва своєю політичною, громадянською діяльністю, науковими розробками, суспільно-політичними працями впливали на формування українознавства класичного періоду науки. Аналіз процесів народництва розглянуто у працях П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, С. Подалинського та ін. [13].

Українознавство класичного періоду науки наділялося особливим смыслом життя, що проявлявся в дослідженні життєдіяльності, в процесах освоєння людиною, народом духовно-практичної культури, суспільних цінностей, смисли. У науковому підході започатковувался шлях (теорії, вчення, методи, способи) окреслення істини про народ (спільноту людей, етнос, націю) у природо-соціокультурній реальності, у часо-просторових вимірах цивілізацій. Формуючись, наукова структура українознавства (конкретних наук), послуговувалася загальнотеоретичними гносеологічними нормативами класичної новоєвропейської науки, дотримуючись логічного академічного канону нормативності: суб'єкт – об'єкт – предмет та ін.

Науково-теоретичний підхід до започаткування українознавства засвідчує розробка української літературної писемної мови, української літератури, українського правопису. Політичний маніфест творців української літературної мови виголосив П. Куліш: «Так, ми на те у наш убогий мир прийшли, щоб мову з мов людських принижено, забвенну з народних уст взять і в перлю вознести» [7].

У скарбницю українознавства помітний внесок зроблено науковими товариствами, кафедрами університетів та ін., зокрема Південно-Західним відділом російського географічного товариства, Київським історичним товариством Нестора Літописця та ін. Вихід гуманітарних наук із «лона природознавства», теоретичний означений у XIX ст., відіграв далекосяжну перспективу, проте, донині залишається малодослідженим у науці [1].

Українознавство формувалося у множинних різновимірних підходах (людиновимірно-гуманітарних, етнографічно-фольклорних, географічно-краєзнавчих, фактологічно-історичних, трансцендентальних, міфологічних, господарсько-економічних та под.), з чітким спрямуванням на цілісність досліджуваного об'єкту.

Проте, в добу оволодіння диференціацією знань (наук) спрямованість на цілісність залишилася поза класифікацій – системою наук [12;13].

Ідеї, які започатковували українознавство, засвідчують науковий «діалог століть» між «науками про дух» та природознавчими науками. Виокремлення гуманітарних наук із природознавства ґрунтувалося на концепції В. Дільтея, викладеної у працях «Вступ до наук про дух» (1883 р.) та «Дослідження першооснов наук про дух» (1905 р.), де автор заперечував поширений на той час вплив природознавчих наук на гуманітарно-історичні знання. Сучасні дослідження мікро- і макросвітів, вивчення людиновимірного світу заперечують цю тезу вченого і дискусії «фізиків і ліриків».

Українознавство некласичного наукового періоду переживало часи популярності в добу відродження української державності початку XX ст., які змінилися занепадом, переслідуванням, навіть заборонаю, забуттям в радянський період. У контексті нових реалій і державотворення наукове осмислення українознавства відбувається з урахуванням позитивного досвіду і стратегічних прорахунків та помилок.

Українознавство в некласичний період новоєвропейської науки зазнавало глибинних зрушень, суголосних трансформації суспільно-політичного, культурно-історичного етапу в Україні, геополітичного, глокалізаційного буття цивілізації. Крім того, криза теоретичних основ науки, її теорії, класифікації наук, роз'єднання гуманітарних і природничих наук, неузгодженості постмодерністських пошуків з логіко-абстрактною методологією та ін. не могли не відбитися на невизначеності українознавства в академічних канонах.

Особливої уваги заслуговують чинники класичної методології, які збагатили цивілізацію фундаментальними природознавчими, соціологічними, технологічними знаннями, науковими дослідженнями в усіх сферах людської життєдіяльності, гуманістичними цінностями, демократичними ідеями. І саме потенціал просвітницьких суспільно-політичних теорій прав і свобод людини й громадянина породжував національну специфіку українознавства. Серед багатьох факторів, що впливали на кризовий стан класичної та некласичної науки та на трансформаційні процеси в теорії науки, провідну роль відігравали євроцентризм, тоталітаризм, гіпертрофований розвиток індустріального ставлення до природи. Серед стратегічних прорахунків українознавства виділяється: втрата об'єктивного вибору та критичної оцінки свого і чужого досвіду; втрата самоідентифікації; знецінення традиційних цінностей; зміна науково-теоретичних, соціально-політичних парадигм; зміна філософсько-світоглядної домінанти та ін.

Постнекласика в науковому вимірі – це третій етап новоєвропейської науки, що означає: після класики та некласики. У загальноновживаному значенні постнекласика – людиновимірна домінанта в триаді

Людина – Культура – Природа, що прийшла на зміну панівної тривалий час тріади Природа – Культура – Людина. Постнекласика як новий тип науки інтегрує в собі величезний масив пізнавального матеріалу, синтезує розрізнені об'єкти і поняття в цілісну систему вищого порядку. У науці систематизація є формою дослідження, пізнавальний процес упорядкування множини розрізнених об'єктів і знання про них. Постнекласика використовує логічні операції класифікації, абстрагування, порівняння, опису, пояснення, аналізу й синтезу, орієнтуючись на приріст пізнавального смислу протилежних об'єктів [8; 11].

Науково-теоретичні основи постнекласики оновлюють процедури, норми, стандарти, типи раціональності і спільне та різне між типами науки.

Постнекласична наукова раціональність, переосмислюючи попередню наукову спадщину українознавства, розкриває специфіку домінування гносеологічної природознавчих знань та людиновимірних гуманітарних знань, епістемології: становлення, розвиток і трансформації. Українознавство постнекласичного типу науки спроможне охарактеризувати дисциплінарну структуру класичних та некласичних наук за галузевим принципом. Орієнтуючись на становлення комплексних міждисциплінарних структур, українознавство розкриває цілісність на основі філософських, гуманітарних, природознавчих, соціологічних, теологічних наук, а також повсякденного досвіду.

Кризові явища новоєвропейської класичної та некласичної науки, що призвели до становлення нового типу науки – постнекласичного. Усебічно проаналізовано в колах західноєвропейських мислителів – модерністів, філософів, культурологів [4]. Залучення їх постмодерністських ідей, смислів у наукову раціональність свідчило про вихід науки з грандіозної традиції Просвітництва, теоретичного, абстрактно-об'єктивного мислення, з просвітницької суспільно-політичної теорії, орієнтованої на раціоналізм організованого суспільства.

Українознавство в постнекласичному науковому просторі, продовжуючи особливості класичної та некласичної науки, виявляє специфічні риси, оскільки «пост» становить собою не стільки врахування спадщини, як критику, переосмислення, використання попереднього досвіду, співвіднесенням її з постмодерном у філософії та культурі, а також з релігією і навіть з техносферою (комп'ютеризацією, електронною поштою).

Погляд на українознавство з позиції постнекласики посилює увагу до тих наук, культур, в яких зберігаються етнонаціональні традиції, досвід етичних регуляторів. Епістемологічна основа постнекласичної науки проявляє людиновимірність (антропологічність), особливості суб'єкта пізнання – Людини з усіма її цінностями та установками, що дає можливість розглядати українознавство у множинних вимірах гуманітаристики. Українознавство в постнекласичній науці розглядається в гуманітарно-соціальних умовах, коли новою настановою стає

розвиток людини, її життєдіяльність та етнокультурні надбання [15]. «Етнокультура завжди була надзвичайно важливою у збереженні ідентичності, мови, культури та самобутності нації», – зазначає Л.Сорочук [10]. У центрі уваги утверджується Людина – не речі, не просто фізичне існування, а внутрішній стан людини. Пізнання мислення виступає як занурення в ірраціональний потік таємничого внутрішнього світу, в якому душа, почуття, воля, переживання, прагнення та ін. породжують психоаналіз, феноменологію, екзистенціалізм. Прагнення до необмеженої активності, бажання взяти від природи максимум.

Людиновимірний аспект українознавства активізує в постнекласичному дослідженні проблеми взаємодій гуманітарних та природничих наук Руху – Простору – Часу, Людини – Соціуму – Природи. Вихід Людини в українознавстві на перше місце (початкове) у тріаді Людина – Культура – Природа утверджує антропологічний поворот, ставить новий пошук співвідношень мислити глобально, діяти локально між гуманітарними і природничими знаннями, гносеологією та епістемологією, інноваційним і традиційним, шукати єдності. Усвідомлення символічних значень постають в єдності з арт-, транс-, між-, полі- та ін.

Наукова раціональність українознавства постнекласичного типу формується як протилежність класичного раціоналізму новоєвропейської науки. Криза класичного раціоналізму, породжуючи пошуки нових підходів наукового пізнання постнекласичної науки, зумовлюючи переосмислення попереднього досвіду, зокрема джерел ідеології доби Просвітництва, на основі якої поставала класична і некласична науки. Раціональність – вчення про особливості людського мислення, що характеризуються інтерпретаціями ідеалів, смислів, норм, цінностей, підходів, які сприяють різним типам пізнання на усіх етапах новоєвропейської науки [16, с. 539].

Нові засадничі основи українознавства постнекласичного етапу науки ґрунтуються на розробці нових методів пізнання людиновимірної наукової картини світу, дослідження цілісності в єдності гуманітарних і природознавчих наук, міждисциплінарної комплексності та ін. Розробка постнекласичних парадигм взаємозалежна від розуміння, вміння застосовувати, аналізувати результати певного методу. Методики створення і опрацювання методів дослідження в природознавстві, соціальних та інших наук, можуть послугувати прикладом для створення бази новітніх методів пізнання, оновлених і переосмислених давно забутих і знецінених просвітницькою класикою. Особливої уваги потребують методи, ефективні в постнекласичних дослідженнях: раціоналістичний, парадигмальний, концептуальний, мережовості, трансцендентності, а також тріадності та ін. Уваги заслуговують підходи досліджень постмодерністів: додатковості, споглядальності, феноменологічності,

герменевтичні, деструктивні, граматологічні та ін. Оволодіння новими методами дослідження сприятиме розширенню інформації про автора методу, час і умови появи його ідей.

Висновки. У період кризи науковий підхід до аналізу українознавства зумовлює переосмислення, перегляд попередньої спадщини, розуміння сучасного стану науки і дає можливість визначити перспективу прийдешнього. У часи трансформацій загострюється увага до тенденцій теорії розвитку науки, галузей науки. Науковий підхід до українознавства як цілісності дає можливість переосмислити його в класичному, неklasичному етапах новоєвропейської науки та на етапі переходу до нового постнекласичного.

Засадничі наукові основи українознавства сформовані теоретичним обґрунтуванням (базування на фактах, дисциплінарної інститутизації наукового знання, методологічним усвідомленням класичної та неklasичної науки, загальнонауковими концептами новоєвропейської науки, власне дисциплінарними методологіями кожної конкретної науки). Розглядаючи взаємоспіввідносність загальнонаукових та власне дисциплінарних парадигм, увага акцентувалася на цілісності українознавства та його структурних компонентів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів піднятої проблеми. Подальше дослідження нового постнекласичного етапу науки потребує переходу українознавства з логіко-методологічного пізнання на епістемологічні ідеї, норми (сміслоутворення) раціональності.

Важливо вводити в науково-дослідну та освітньо-практичну діяльність методи масової інформації та комунікації, кіно і телебачення, театр, сучасні цифрові технології (Інтернет), соціальні мережі, можливості віртуальної реальності, відеоігри, інтерактивні технології, гібридні методи селекції гуманітарних та природничих наук. Першорядним завданням в умовах трансформації наук є формування термінологічної системи постнекласичного українознавства, основи гуманітарної та інших складників.

Дослідження зміни українознавства у співвідношенні з трансформацією науки підтверджує еволюційний шлях його розвитку. Соціально значуща сфера українознавства розвивається в усі періоди новоєвропейської науки в умовах суспільних, соціальних, політичних трансформаційних змін XIX, XX, початку XXI ст.

1. Бод Р. Забуті науки. Історія гуманітарних наук. Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 375 с.

2. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті: вияви в них основних питань українознавства. *Український історик. Журнал історії і українознавства* / за заг. ред. Л. Винара. Нью-Йорк – Мюнхен, 1989. С. 82 – 92.

3. Гуссерль Едмунд. Криза європейської науки і трансцендентальна феноменологія. Вступ до

феноменологічної філософії. *Філософська думка.*, 2002, Випуск 3. С. 135 – 140.

4. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Чарльза Вінквіста та Віктора Тейлора. Київ: Вид-во Софії Павличко «Основи», 2003. 503 с.

5. Кізіма В.В. Оновлення – тотальність – постнекласика (замість передмови). *Totallogy* – XXI. Постнекласичні дослідження. Київ: ЦГО АН України, 1995. Випуск 29. С. 1–9.

6. Кримський С. Принципи духовності в XXI ст. Ранкові роздуми. Київ: Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.

7. Куліш П. До Ганни Барвінок. Твори в 2-х тт. Т. I, Київ: Наукова думка: 1994. С.504.

8. Мамардашвили М. Классический и неклассический идеалы рациональности. Изд-во «Азбука»: 2010. 288 с.

9. Обушний М. Суспільні цінності в контексті розробки ідеології консолідації українців. *Вісник Київською національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Українознавство».* 1(20), 2018. С. 5 – 9.

10. Сорочук Людмила. Сучасні прояви етнокультурного поступу українців. *Українознавчий альманах.* 2014. Вип. 17. С. 47–49. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Ukrainm_2014_17_14.

11. Степин В.С. Классика, неклассика, постнекласика: критерии различия. Постнекласика: философия науки, культуры. Санкт-Петербург: Изд. дом «Миръ», 2009. С. 249 – 295.

12. Українознавство: навч. посібн. / за ред. М. Обушного. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. 672 с.

13. Українське народництво / за заг. ред. С. Павлюка та ін. Львів: Фенікс, 1997. 607 с.

14. Усатенко Т. Державна мова – чинник національної безпеки. *Українознавчий альманах.* 2017. Вип. 20. С. 85 – 90.

15. Усатенко Т.П. Епістеміологія українознавства: педагогічний контекст. Кіровоград, 2015. 148 с.

16. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2012. 742 с.

17. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия. 1983. 837 с.

References

1. Bod R. (2016). *Zabuti nauky`. Istoriya humanitarny`x nauk* [Forgotten science. History of humanities]. Kyiv: Vy`d-vo Zhupans`kogo. 376 p. (in Ukrainian).

2. Grushevs`ky`j M. (1989). *Rozvy`tok ukrayins`ky`x doslidzhen` u XIX stolitti: vy`yavy` v ny`x osnovny`x py`tan` ukrayinoznavstva* [Development of Ukrainian research in the XIX century: manifestations in them of the main issues of Ukrainian studies]. *Ukrayins`ky`j istory`k. Zhurnal istoriyi i ukrayinoznavstva / pid zag. red. L. Vy`nara.* New-York – Munic. Pp. 82–92. (in Ukrainian).

3. Gusserl Edmund (2002). *Kry`za yevropejs`koyi nauky` i transcendental`na fenomenologiya. Vstup do fenomenologichnoyi filosofiyi* [The crisis of European science and transcendental phenomenology. Introduction to phenomenological philosophy]. *Filosofs`ka dumka*. No 3. Pp. 135–140. (in Ukrainian).

4. Ency`klopediya postmodernizmu [Encyclopedia of postmodernism] (2003)/ za red. Charl`za Vinkvista ta Viktora Tejlora. Kyiv.: Vy`d-vo Sofiyi Pavly`chko «Osnovy`». 503 p. (in Ukrainian).

5. Ky`zy`ma V.V. (1995). Onovlennya – total`nist` – postneklasy`ka (zamiest` peredmovy`) [Update - totality - post-classic (instead of preface)]. *ITotalogy – XXI. Postneklasy`chni doslidzhennya*. Kyiv. CzGO AN Ukrayiny`. Issue 29 Pp. 1–9. (in Ukrainian).

6. Kry`ms`ky`j S. (2009). Pry`ncy`py` duxovnosti v XXI st. [Principles of spirituality in the XXI century]. *Rankovi rozdumy`*. Kyiv.: Majsternya Bilecz`ky`x. 120 p. (in Ukrainian).

7. Kulish P. (1994). Do Ganny` Barvinok [To Anna Barvinok]. *Tvory` v 2-x tt. T. I*. Kyiv.: Naukova dumka. Pp. 504. (in Ukrainian).

8. Mamardashvy`ly` M. (2010). *Klasy`chesky`j y` neklasy`chesky`j y`dealy racy`onal`nosti* [Classical and non-classical ideals of rationality]. Moscow: Y`zd-vo «Azбука». 288 p. (in Russian).

9. Obushny`j M. (2018). *Suspil`ni cinnosti v konteksti rozrobky` ideologiyi konsolidaciyi ukraynciv* [Public values in the context of developing the ideology of consolidation of Ukrainians]. *IVisny`k Ky`yivs`kono nacional`nogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. «Ukrayinoznavstvo»*. № 1(20). Pp. 5–9. (in Ukrainian).

10. Sorochuk Liudmyla. (2014). *Suchasni proiavy etnokul`turnoho postupu ukrainsiv* [Modern manifestations of ethnocultural progress of Ukrainians]. *Ukrayinoznavchyy al`manakh*. Vyp. 17. S. 47–49. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Ukralm_2014_17_14. (In Ukrainian).

11. Stepy`n V. S. (2009). *Klasy`ka, neklasy`ka, postneklasy`ka: kry`tery`y` razly`chy`ya* [Classics, non-classical, post-non-classical: criteria of distinction]. V. / *Postneklasy`ka: fy`losofy`ya nauky`, kul`tury*. SPb.: Y`zd. dom «My`gy». Pp. 249–295. (in Russian).

12. *Ukrayinoznavstvo* [Ukrainian studies]: navch. Posibnuk (2008) / za red. M. Obushnogo. Kyiv: VPCz «Ky`yivs`ky`j universy`tet». 672 p. (in Ukrainian).

13. *Ukrayins`ke narodny`cztvo* [Ukrainian populism] (1997) / za zag. red. S. Pavlyuka ta in. L`viv: Feniks. 607 p. (in Ukrainian).

14. Usatenko T. (2017). *Derzhavna mova – chynnyk natsional`noi bezpeky* [The state language is a factor of national security]. *Ukrayinoznavchyy al`manakh*. Vypusk 20. Kyiv. 85–90 p. (in Ukrainian).

15. Usatenko T. P. (2015). *Epistemiologiya ukraynoiznavstva : pedagogichny`j kontekst* [Epistemology of Ukrainian studies: pedagogical context]. Kirovograd. 148 p. (in Ukrainian).

16. *Filosofs`ky`j ency`klopedy`chny`j slovny`k* [Philosophical encyclopedic dictionary]. K.: Abry`s. 2002, 742 p. (in Ukrainian).

17. *Filosofs`ky`j ency`klopedy`chny`j slovar`* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaya encyclopedia. 2002, 742 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.21>
УДК 327.58(=161.2)(1-87)

Юлія Шахно

здобувачка кафедри управління та євроінтеграції
НПУ ім. М. П. Драгоманова,
вчителька історії Криворізької гімназії № 95
Криворізької міської ради

ORCID: 0000-0001-5036-8258
Email: shahnojulija@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ДІАСПОРИ

Анотація. У статті представлено результати дослідження основних архетипів та рис українського національного характеру у їх поступальному/стримуючому впливі на процес діаспороутворення.

Доводиться, що «межове» буття українського народу детермінувало особливості ментального коду, який, у свою чергу, програмує історичну дійсність. Тому менталітет, виступаючи фундаментальною умовою існування етнофора, розглядається нами як вагомий фактор побудови різнорівневих суспільних відносин, зокрема і за межами материнського етносу.

Обґрунтовується актуальність проблеми ментальної детермінації в умовах темпоральних викликів сьогодення та підкреслюється пряме відображення діалектики буття українського народу у його світосприйнятті. Історична ретроспектива свідчить про схильності українців до групових форм життя та збереження національно-видових ідентифікаторів. З іншого боку, суперечливість основних ментальних рис закріплює «принцип ситуативності» процесу сепарації в умовах іноетнічної більшості. Діаспоральний

вимір вивчення проблеми дозволяє вдатись до нівелювання негативізму окремо взятих ментальних установок.

Стверджується, що аксіологічні пріоритети, як основа диференціації предметів, явищ і процесів об'єктивного світу, виступають необхідною умовою становлення соціального індивіда в материнському та іноетнічному середовищі. Їх екстраполяція на суспільні відносини дозволяє окреслити основні поведінкові механізми й піддати рефлексії вчинки, посередництвом чого проектується індивідуальний досвід. Саме він виступає вагомим чинником ре/інтеграції діаспоранта і процесу інституалізації етноменшин.

Ключові слова: менталітет, архетип, детермінанти, діаспора, ситуативність

Yulia Shakhno

external PhD candidate,
Department of Management and European Integration
National Pedagogical Dragomanov University, history
teacher of Kryvyi Rih City Gymnasium No. 95
of Kryvyi Rih City Council

FEATURES OF THE UKRAINIAN MENTALITY AS A BASIS FOR THE FORMATION OF DIASPORAS

Abstract. *The article presents the results of the study of the main archetypes and features of the Ukrainian national character in their translational/restraining influence on the process of diaspora formation.*

It is proven that the "borderline" existence of the Ukrainian people determined the features of their mental code, which in turn programs the historical reality. Therefore, the mentality, acting as a fundamental condition for the existence of the ethnophore, is considered by us as an important factor in building multilevel social relations, including those outside the maternal ethnos.

The article substantiates the urgency of the problem of mental determination in the conditions of temporal challenges of today and emphasizes the direct reflection of the dialectic of existence of the Ukrainian people in their worldview. Historical retrospective testifies to the predisposition of Ukrainians to group life forms and the preservation of national-specific identifiers. On the other hand, the contradictory essence of the main mental features enshrines the "principle of situationality" of the separation process in the conditions of foreign ethnic majority. The diasporal dimension of studying the problem allows to recourse to leveling the negativism of particular mental attitudes.

It is argued that axiological priorities as the basis for the differentiation of objects, phenomena and processes of the objective world are a necessary condition for the formation of a social individual within both maternal and foreign ethnic environment. Their extrapolation to social relations makes it possible to outline the basic behavioral mechanisms and to reflect on actions, through which individual experience is projected. It is that very individual experience that becomes an important factor in the re/integration of the diaspora representatives and the process of institutionalization of ethnic minorities.

Keywords: *mentality, archetype, determinancy, diaspora, situational.*

Постановка проблеми. Сучасна гуманітаристика приймає нові глобальні виклики від перманентно темпоральних, модернізаційних, функціональних трансформацій тощо, які спонукають вчених відслідковувати та вивчати породжені новоутворення, що визначали минуле, творять сьогодення й детермінують майбутнє. Не є винятком дослідження проблеми імміграції та породжених нею наслідків: організаційного, функціонального, інституційного оформлення діаспор. Етнокінетика даного процесу має багатоаспектну та комплексну природу, що ґрунтується на об'єктивованих підсвідомих актах і поведінкових шаблонах діяльності носія певного менталітету та вибудованій системі взаємовідносин в рамках схеми «більшість-меншість». Тому аналіз основних архетипів українського народу сприятиме кращому усвідомленню основ діаспорального буття, розширенню розуміння укоріненості у своїй та чужій культурі, вивченню практики збереження культурної тягlostі.

Аналіз наукових публікацій. Розгляд тематики дослідження здійснювався у двох напрямках: аналіз ґрунтовних теоретичних праць, що вивчають генезис

«менталітету» - Р. Додонова [2], С. Кримського [4], Ю. Левади [5], та роботи практичного спрямування В. Білодіда [1], О. Донченко та Ю. Романенка [3], О. Стражного [9], [6], [10].

Мета статті полягає у реалізації інклюзії менталітету в діаспорну тематику в розрізі основних епіфеноменів даного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Геополітичне положення нашої країни детермінує історичну актуальність «українського питання» як сфери впливу двох цивілізацій – Заходу та Сходу. «Межове» положення перетворило український соціокультурний, економічний, політичний простір на арену протистояння/співіснування цивілізаційно-культурних полярностей цих двох систем, наділяючи нас дуальністю світосприйняття та антагонізмами. Периферійне становище активізувало потенції свідомості до творення самобутніх універсалій, що набули усередненого значення з домінуванням східної складової. Ця новоутворена міжцивілізаційна традиція визначає українське сьогодення.

Серед сучасних науковців немає єдиного бачення щодо трактування та співвідношення понять «ментальність» та «менталітет», що пов'язані зі значним хронологічним відривом між їх виникненням та інституалізацією. Адже зародження поняття відбувається в епоху античності, а наукова інтеграція асоціюється з марксистською теорією формацій. Здебільшого вони синонімізуються і, як більшість гносеологічних проблем, не мають чіткої відповіді. Діалектичність природи цього психо-нормативного явища знаходить відображення в акцентуалізації дослідниками семантичних ознак: «ментальність є стільки ж над- і поза- історичною, як й історичною, почасти (настільки невідомо) вродженою, а почасти набутою і формується людиною (і людськими спільностями, етносами і т.д.) стільки ж зсередини, як і ззовні» [1, с. 195]. Вона – «цінність, яка концентрує у собі весь спектр бажань і устремлень соціуму, його установок, цілей і проєктів, нормативів і поведінки, ідейних переконань тощо, виступає мірилом розвитку суспільної свідомості, гарантом поступу людської цивілізації, показником адаптованості суспільства до існуючих соціально-політичних реалій» [10, с. 8].

Досліджуючи природу виникнення, структуру та види ментальності, вчені наголошують, що це «багаторівнева групова свідомість, обумовлена просторово-часовими детермінантами свого змісту» [7, с. 40]. Головною функцією ментальності є фіксація групових особливостей, продукування, демонстрація власних інтересів та аксіологічних пріоритетів, а також налагодження внутрішньо- та міжгрупових зв'язків, що забезпечує життєздатність етноодиниці на мікро- та метарівнях, реалізує потенції розвитку чи деградації.

Таким чином, «ментальність – характеристика специфіки сприйняття та тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних об'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами» [4, с. 369-370]. Вона виступає поєднуючою ланкою між розвитком матеріальної цивілізації та духовним життям соціумів й суспільною психологією їх суб'єктів. Незважаючи на генетичну обумовленість (є вродженою структурою людської свідомості), транслювання її потенцій явище ситуативне. Тому різні народи, перебуваючи під впливом глобалізаційних процесів, зберігають власне «я», свою окремішність, і хоча й продукують симбіотичні/синтезні маркери, але на винятково національному ґрунті.

Британський дослідник Е. Сміт наголошує, що в епоху розвиненої модерності можна спостерігати фази культурного процесу, що дозволили демотичним етносам перетворитися на державні нації [8, с. 94-95]. Цей процес «перепривласнення» себе вписується в модель етапності національного відродження XIX ст.: академічний пошук історичних підвалин національної окремішності; народнокультурна мобілізація через «онароднення» політичної символіки, міфологізацію, романтизацію, ідеалізацію окремих аспектів минулого, популяризацію традиційності; політичне само виз-

начення шляхом політизації культури та очищення спільноти на основі ретроспективного націоналізму: таврування спільнот, заперечення всього чужоземного, його нігілізація.

Аналіз модернізаційних процесів українського народу дозволяють віднести його до вертикальних етносів з периферійною домінантою, що сформувало безліч стереотипічних негативних (скривджених, волоцюг-гайдамаків, «меншого брата» тощо) та позитивних (козака, борця за свободу, кобзаря тощо) образів у сприйнятті себе, але саме це кристалізувало ідею самотності, національної окремішності як від внутрішньогрупової космополітичної еліти, так зовнішньої – по відношенню до титульного етносу. Тому подальший аналіз окремих рис та властивостей українського менталітету створить умови для кращого усвідомлення детермінації процесу діаспориалізації.

Аналізуючи основні властивості українського менталітету: індивідуалізм, ексекутивність, інтровертивність, емоційно-естетичну домінанту та толерантність, науковці О. Донченко та Ю. Романенко, у першу чергу, акцентують на індивідуалізмі та його рисах. До негативних вони відносять сенсуалістично-споглядальну, неінтенціональну, антидержавну, емотивну та сугестивну складові, а до позитивних (знівельовуючих) – етичну [3].

Слід зазначити, що перебування нашого етномасиву на перетині двох світів – Східного та Західного, тривале бездержав'я трансформували український індивідуалізм у субваріант східного орієнталізму, європейського окциденталізму й американізму. Еклектичність та фрагментарність даних запозичень в умовах стресової історичної дійсності детермінує деструктивну природу процесу індивідуалізації, позбавляючи його дієвої потенції, а в поєднанні з виснажливою боротьбою за свою інституалізацію, отримує логічне завершення на рівні власної свободи. Індивід, який долає цей шлях, позиціонує себе як «автономна, самодостатня істота, яка навряд чи відчуватиме потребу в абстрактній соцієтальності» [3, с. 220]. Якщо для материкового організму дана ситуація є суто негативною, то для процесу діаспориалізації – це діалектичне явище, принаймні на початковому етапі. Так, сенсуалістично-споглядальний, інтроспективний, квієтичний характер індивідуалізму продукує сепарабельність в межах спільноти, яка виступає вихідною точкою для просторових та екзистенційних подорожуваль. У процесі імміграції ментально породжений атомізм мікрогруп та свобода від абстрактно-соціальних і нормативно-рольових характеристик (механізмів) призводить до фактичного уречевлення соціальних відносин з «іншими» індивідами, що засновані на їх подальшій експлуатації.

Вирішальну роль у цьому відіграє український індивідуалізм, який «не є стратегією індивідуалізації, боротьби та подолання перешкод; це індивідуалізм розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм самозамкненості та ізолюваності, зоологічний і

партикулярний» [3, с. 222]. Така схильність до персоналістичної самоізоляції, що формується на рівні підсвідомості, доповнюється архетипом монарності, як невід'ємним елементом психокультури, що зазнавала систематичних соціальних потрясінь. Отже, за умови нейтральності реципієнтського середовища і дистанціювання іммігранта, вона забезпечує культурну анклавізацію та «механічне осідання» індивіда в межах чужорідної спільноти.

Відсутність інтенціональної складової – наступна негативна властивість українського індивідуалізму, наведена авторами. Витоки даної проблеми криються в політичній маргінальності, яка позбавляє індивідуалізм мотиваційного та цільового начала, що зумовлює внутрішню концентрацію. Саме це дозволяє стверджувати: «український індивідуалізм був стратегією виживання одиниць, а не спільноти» [3, с. 222]. Проводячи аналогію з медитативними техніками культур Сходу, дослідники підкреслюють індивідуальну усвідомленість вибору в досягненні Нірвани і протиставляють український варіант «пошуку блаженства», породжений невrogenною психокультурою та архітектонікою підсвідомого.

Важливою рисою українського індивідуалізму є його антидержавний характер. Конституалізація «ідеї буття поза державою» постає на початку XIX ст. і пов'язана з поетапним процесом національного відродження, що презентувало різні форми політичного буття – від анархістсько-бунтарських до абсолютистських. Переважаюче, українофільське бачення майбутнього й інституційного існування українського етносу мало яскраві різновекторні соціально-економічні, політичні, національно-культурні траєкторії, які ґрунтувались на багатотомовій історичній традиції. Так, найвпливовіші суспільно-громадські діячі та опоненти народницької ідеології В. Антонович і М. Драгоманов по-різному окреслювали реалізацію українських державницьких потуг, хоча квінсенстенцією даного процесу, на їх думку, виступав соціалізм. «Хлопоман-перевертень» В. Антонович відмовляв українцям у державності, називаючи нас «бездержавним народом» на генетичному рівні, тоді як М. Драгоманов протиставляв йому нігілістичне ставлення до владних структур, альтернативою яким повинні стати «громади». Українці, укорінені в прагненні до свободи, волелюбства, шукали альтернативний шлях розвитку пануючим авторитарно-бюрократичним системам організації суспільного укладу, надихаючись героїзованим прикладом козацького самоврядування з реалізованим демократичним режимом січовиків. Саме «земляцтво», «громадівство» з засадами рівності, самовря-дованості, егалітаризму й усупільненої власності, секуляризації та громадянських свобод виступали ідеалом української будучності.

Негативізм даної складової (як у внутрішньому, так і у зовнішньому аспекті) очевидний в процесі державотворення, але не в творенні діаспорального

організму. В останньому випадку внутрішня відмова індивіда від формально-інституційних відносин ще й іншого правового поля «спонукає до втечі в неформальні структури з їхнім груповим егоїзмом», тоді як зовнішні прояви – окремішність політичної еліти та її слабкий зв'язок з соціумом, сприяють соціальній поляризації, формуванню вузькогрупових інтересів [3, с. 226]. Сам факт їх існування прискорює інституалізацію діаспорального організму в інетнічному просторі, а явний інфантілізм виступає компромісною передумовою подальшого існування, що з часом може набути конструктивного змісту та інтенціональних рис. Тим більше, як демонструє історія, українська діаспора відіграла вагомий роль в становленні метропольної державності, будучи прихистком для українофілів, що зазнавали систематичних переслідувань від тоталітарного режиму.

Єдиним компенсаторним елементом серед деструктивних складових українського індивідуалізму є етичність, ірраціональна та емоційна основа якої зумовлена догмами православного християнства. Розглядаючи релігію як ментальну складову, слід розрізнити релігійну ідентичність та релігійну належність. Адже для глибоко віруючої людини питання зміни трансцендентного начала є неприйнятним, а для номінального мирянина може виступати складовою стратегії інтеграції: «стати своїм», що сприймається як суто механічна дія, без глибокого занурення та чіткого наслідування атрибутивності і обрядовості реципієнтського віровчення. Хоча саме церква виступала одним із мобілізуючих та організуючих факторів анклавізації національних меншин, нівелюючи руйнівні аспекти індивідуалізму.

Християнська ідеологія міцно вкоренила візантійський інфантілізм у ментальну карту українця, перетворивши його на «людину без центру». Емотивність та сугестивність представників нашого народу перетворюють їх на заручників власних переживань, які виступають могутнім маніпулятивним об'єктом для етнічної більшості. Дана нестабільність та зосередженість на бутті «тут-і-тепер» активізує вітально-біологічні елементи адаптації або потребу в подальшому подорожуванні. Заробітчянська хвиля еміграції є ілюстративним посібником з процесу соціально-економічного знекорінення іммігранта, яке породжує діакронні та аксіологічні фрустрації в середині етномасиви.

Ще однією властивістю українського менталітету, крім індивідуалізму, є екзекутивність. Будучи географічно детермінованою, вона стала спадком хліборобської спеціалізації українського етносу. Пов'язані з ним пережитки матриархату, що знаходили відображення у творенні та слідуванні культу родючості, сприяли посиленню впливу консерватизму та традиціоналізму. Дана тенденційність дозволить зберегти національну самобутність та укоріненість в материнській культурі, що є вихідною точкою продукування

діаспорних форм буття. Ряд дослідників розглядають ексекутивність не як повну тотожність жіночності, а як детермінанту інтелектуальної, емоційної, вольової, характерологічної складової психокультури [3, с. 227]. Аналізуючи цю властивість в рамках предмету дослідження, вони визначають основні її прояви в ментальній карті українського народу.

По-перше, це кореляція між репродуктивізмом та творчим й традиційно-консервативним началом. У цьому випадку ексекутивність перетворює носія на імітатора, позбавляючи його спонтанності, стандартизує поведінкові механізми, відхилення від яких можливе лише за умови впливу зовнішнього каталізатора. Як зазначалося вище, саме агресивність оточуючого іноетнічного середовища сепарує розрізнених індивідів та сприяє подальшій консолідації етнофорів. А ексекутивність орієнтального типу зумовлює циклічність ментальних установок та структуру шаблонної поведінки, що передбачає оновлення форми, а не змісту.

По-друге, практичність та «дріб'язковість» ексекутивності, яка провокує відмову діаспоранта від стратегічного цілепокладання та центрує його увагу на локусі «тут-і-зараз», перетворюючи в об'єкт міжнаціональних відносин. «За умов ізоляції цілевиконання без корегування мети переростає у зарегульованість, але варто лише з'явитись сильному інтенціональному союзникові, як ексекутивна психокультура починає демонструвати свою пластичність і психологічну гнучкість» [3, с. 228]. Даний конформізм є головною умовою нівелювання аксіологічних розбіжностей та проєкції толерантних стосунків в культурному, правовому, економічному просторі країни-реципієнта. У цьому випадку ексекутивність змушує українця діяти поза межами усталеної системи суспільних відносин і шукати порятунку на мікро-рівневих, вузькогрупових формах існування, які ґрунтуються на проявах родинного материнського гіперплекування. Даний рефлексивний шлях автаркії гальмуватиме процес діаспороутворення за умови нейтральності іноетнічного середовища.

По-третє, позиціонування ексекутивного начала через дихотомію «автономність - гетерономність». Детермінація української дійсності через гетерономну залежність від тоталітарного минулого позбавляє індивідуальної суверенності, наділяючи інерційним, стереотипічним мисленням та поведінкою. Тривалий процес знекорінення, національного забуття значно уповільнює модернізаційні процеси діахронної самоідентифікації на ґрунті багатовікових традицій, що є особливо актуальним у глобалізаційну епоху. Нездатність позиціонувати себе як автономну етнічну одиницю, призводить до усереднення, культурної маргіналізації особистості в соціумі, що поглиблює внутрішню ентропію. Реалізація цього сценарію сприяє повному поглинанию іммігранта титульною культурою.

Беззаперечною властивістю українського менталітету є інтровертивність [3, с. 236]. Як і попередні, вона сформувалась під впливом складних історичних обставин, які знівельовують її переваги. Проявами даного процесу є інформаційне перенасичення, що виражає рівень невротизованості соціуму та стратегія недіяння, як варіант інтровертивного стресогенезу – пасивізму, який демонструє соціально-комунікативну ригідність. Посттравматичний синдром порушує екзистенційний гомеостаз українця, що прагне до самоізоляції та самоусунення від взаємодії. Тому спектр поведінкового механізму в конкретній історичній ситуації може коливатися від адаптативних форм до повного відсторонення. Акцентуація на негативізмі цього архетипу обумовлена переважанням просторового континуума над часовим та минулого над майбутнім. Укоріненість у відносно сталих структурах простору та минулого обмежує гносеологічні потенції індивіда, його рефлексивну здатність, наділяючи буття статичністю, ірраціональністю. Таке дистанціювання та замкненість прирікає інтровертивну спільноту на стагнацію і відмирання.

Ще однією властивістю українського менталітету О. Донченко та Ю. Романенко визначають емоційно-естетичну домінанту, сформовану в результаті сенсуалістичного осягнення буття. Виплекана мальовничістю оточуючого середовища емоційність та естетика, возвеличена до статусу «абсолюту» та позбавлена інтенціонального начала, перетворила українця на невдачу в соціальній сфері і максималіста в застосуванні цієї критеріальності в усіх сферах життя. Відмінними рисами української психокультури є неусталеність емоційних реакцій на одній й ті самі стимули та міфологізація естетичного психоконфлексу. Тому українська психокультура спонтанна, образна, реалістична в рамках емоційного образу, що породжує значну кількість міфів. Ця міфологізація створює систему уявних цілепокладань, до яких прагне українець (американська мрія, що асоціюється з ситістю), тому він легко змінює середовище в пошуках вітальної стабільності, він копіює штампові ознаки ідеальних образів, що загрожує титульній ідентичності. Високий рівень суб'єтивізму гальмує процес творення єдиного культурного простору та ізолює його від зайвих впливів. Зважаючи на полівекторність відносин в організмі реципієнта згодом можливою стане типізація опонентів, що сприятиме консолідації одноплемінників на противагу іншим.

У той же час позитивізм образності світосприйняття виражений менш травматичним процесом модернізації, аніж в раціоналізованих типах. Вона наділяє пластичністю, гнучкістю та оперативністю українську психокультуру. Загрозливим для реалізації дієвих потенцій є меха-нізм «запозичення» через сугестивність, притаманну архетипам візантизму. У цьому випадку повернення

тубільної самобутності досягається шляхом титанічних зусиль та саморефлексії.

Толерантність української ментальності обумовлена резигнацією структур особистої волі вищим силам: у християнстві – Богу Ісусу Христу, у бездержав'ї – завойовнику, у державі – владі. Посилене вродженим почуттям страху та психологічною маргінальністю через самоусунення від відповідальності, укорінило хронічне почуття провини, що стали основою стратегії етнонаціонального конформізму. Толеруюче ставлення демонструється українцями по відношенню до різних внутрішньо- та зовнішньогрупових акторів суспільних відносин. Так, на груповому рівні взаємодії ми схилились до «добровільного об'єднання в самоорганізовані та самокеровані структури: братства, артілі, гуртки, кооперативи, товариства, корпорації, добровольчі військові формування» тощо – громади, які ґрунтувалися на глибокій повазі до людини, її свободи та індивідуальності [1, с. 187]. Відповідного ставлення вимагали і від опонентів, що знайшло відображення в ідеї егалітарності козацького, народницького руху як потреби пригнічених, знедолених.

У силу нездатності до політичної самоорганізації українці шукали альтернативних способів співжиття з сусідами, які були носіями домінуючих аристократично-абсолютистських, державницьких рис (запрошення на княжіння варягів часів Русі, визнання російського протекторату Б. Хмельницьким, турецького – Д. Дорошенком, місія Капніста (1791 р.) тощо). Цим можна пояснити «бажання служити двом панам» – характерна риса ідентифікації української еліти, що маркувала себе як «малоросів», які, не відмовляючись від національного коріння, вважали себе частиною більшого «отечества» [9], переважання ідеї федералізму та автономізму в українській політичній думці, подвійну лояльність української еліти в Австро-Угорській імперії, недооцінку М. Грушевським потреби створення української армії. Для нас такий симбіотичний спосіб життя набув рис так званого «стокгольмського синдрому», став стратегією виживання та збереження національно-культурної тяглості.

Висновки. Західноєвропейські та світові впливи є невід'ємною частиною сучасного глобалізованого буття, але необхідним фактором їх засвоєння є не пряме поглинання, а - приломлення, фільтрація через ментальні коди, етнонаціональну специфіку, посередництвом чого повинно стати виникнення якісно нового симбіозного продукту при збереженні української титульності.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

- проблема ментальної детермінації актуалізується новими темпоральними викликами сьогодення;
- діалектика буття українського народу знаходить пряме відображення у його світосприйнятті;

- історична ретроспектива наочно демонструє схильність українців до групових форм життя та збереження національно-видових ідентифікаторів;

- суперечливість основних ментальних рис закріплює «принцип ситуативності» процесу сепарації в умовах іноетнічної більшості;

- діаспоральний вимір вивчення проблеми дозволяє вдатись до нівелювання негативізму окремо взятих ментальних установок.

1. Білодід В. Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович: Історіософські нариси. За ред. Н. П. Поліщук. К.: Вища школа, 2011. 335 с.

2. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. Запорожье: р/а «Тандем-У». 1999. 264 с.

3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). К.: Либідь, 2001. 334 с.

4. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 369 - 370.

5. Левада Ю. А. Сочинения: избранное: социологические очерки. Москва: Издатель Карпов Е. В., 2011. 507 с.

6. Лозовой В.А., Анучина Л.В. та ін. Історія української культури. Харків: Право, 2013. 368 с.

7. Ментальность как групповое сознание: учебное пособие по курсу «Психология ментальности»: для магистратуры по психологическим направлениям / Г. В. Акопов, Л. В. Давыдкина, Т. В. Семенова. Самара ПГСГА, 2015. 76 с.

8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ.. М. Климчука і Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2013. 278 с.

9. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. К.: «Книга», 2008. 368 с.

10. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України. 2001. 317 с.

References

1. Bilodid V. (2011). *Istoriografiiia ukrainskoi etnomentalnosti: V. B. Antonovych: Istoriiosofski narisy* [Historiography of the Ukrainian Ethnic Mentality: V. B. Antonovych: Historiosophical Outlines]. Edited by N. P. Polishchuk. Kyiv: Vyshcha Shkola. 335 p. (in Ukrainian).

2. Dodonov R. A. (1999). *Teoriya mentalnosti: uchenie o determinantakh myslitelnykh avtomatizmov* [Theory of Mentality: Doctrine of Determinants of Mental Automatism]. Zaporizhzhia: Tandem-U. 264 p. (in Russian).

3. Donchenko O., Romanenko Yu. (2001). *Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka (Hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia)*

[Archetypes of Social Life and Policy (Deep Regulations of Psychopolitical Everyday Life)]. Kyiv: Lybid. 334 p. (in Ukrainian).

4. Krymskyi S., Zablotskyi V. (2002). *Mentalnist* [Mentality]. *Filosofskyi Entsyklopedychnyi Slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Abrys. Pp.369-370. (in Ukrainian).

5. Levada Yu. A. (2011). *Sochineniya: izbrannoe: sotsiologicheskie ocherki* [Selected Writings: Sociological Outlines]. Moscow: Published by Karpov E. V. 507 p. (in Russian).

6. Lozovoi V.A., Anchina L.V. [and oth.] (2013). *Istoriia ukrainskoi kultury* [History of Ukrainian culture]. Kharkiv: Pravo. 368 p. (in Ukrainian).

7. Akopov G. V., Davydkina L. [and oth.] (2015). *Mentalnost kak gruppovoe soznanie* [Mentality as a Group Consciousness]. Training Manual for Psychology of Mentality Course: Master's degree course majoring in

Psychology. /, Semenova T. V. Samara: Povolzhye State Academy of Humanities and Social Sciences. 76 p. (in Russian).

8. Smith A. (2013). *Nations and Nationalism in a Global Era*. / Translated from English by Klymchuk M. and Tsymbal T. Kyiv: Nika-Tsentr. 278 p. (in Ukrainian).

9. Strazhnyi O. (2008). *Ukrainskyi mentalitet: Illiuzii. Mify. Realnist* [Ukrainian Mentality: Illusions. Myths. Reality]. Kyiv: Knyha. 368 p.: illus. (in Ukrainian).

10. Smolii V.A., ed. (2001). *Ukrainske suspilstvo na zlami serednovichchia i novoho chasu: narysy z istorii mentalnosti ta natsionalnoi svidomosti* [Ukrainian Society at the Changing Point of the Middle Ages and the Modern Period: Outlines of History of Mentality and National Consciousness]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 317 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.22>

УДК (091)

Оксана Шеремета

кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Відділ історії філософії України,
Інституту філософії імені Г.Сковороди НАНУ, Київ

ORCID: 0000-0001-8364-4300

Email: osheremeta2015@gmail.com

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ: ОТЕЦЬ М. КОНРАД ТА ЙОГО КРИТИКА СОЦІАЛІСТИЧНО-КОМУНІСТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню значення процесу декомунізації у дослідженні заборонених радянською ідеологією тем та персоналій з історії філософії України, а саме: історії неотомізму та творчості його представника історика філософії о. М. Конрада (1876–1941). Для цього автор з'ясовує, як впливав ідеологічний тиск радянської системи на хід історико-філософських досліджень в Україні та які були його наслідки; чи могли українські історики філософії радянського періоду вивчати філософські погляди о. М. Конрада; якщо могли, то у який спосіб і з яких причин цього не було зроблено? Проведене дослідження показало, що ідеологічний тиск у історико-філософській сфері був не однаковий протягом радянського періоду. З початком «відлиги» відбувається поворот у дослідженнях з історії філософії України від вивчення філософської думки «революціонерів-демократів» та вчених-природознавців до «ідеалістичних» філософських вчень, що уможливило початок вивчення історії неотомізму з обов'язковою його критикою. Критика тоді часто була способом, який дозволяв вивчати погляди мислителів з небезпечними для радянської системи поглядами. З цих міркувань Конрада можна було критикувати як об'єктивного ідеаліста. Або, за націоналістичні ідеї, як буржуазного націоналіста. Проте і такі можливості мали свої межі. Аналіз критичних поглядів філософа на соціалістично-комуністичну ментальність дозволив охарактеризувати їх як добре аргументовані та об'єктивні, що могло стати ще однією причиною заборони вивчення його праць. У результаті репресій 1972 року українських філософів та посилення ідеологічного контролю за ходом історико-філософських досліджень припиняється вивчення не тільки неотомізму, а й творчості прорадянських мислителів. Початок процесу декомунізації уможливив свободу вибору тематик й персоналій для дослідження, створивши умови для об'єктивного вивчення творчого доробку отця М. Конрада.

Ключові слова: декомунізація, історія філософії України, неотомізм, марксизм.

Oksana Sheremeta

PhD in Philosophy, Research Associate,
Department of history of philosophy of Ukraine,
H. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine

DE-COMMUNIZATION OF RESEARCHES IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN UKRAINE: FATHER M. KONRAD AND HIS CRITIQUE OF THE SOCIALIST AND COMMUNIST MENTALITY

Abstract. *The article is devoted to highlighting the importance of the process of decommunization in the study of the forbidden by Soviet ideology themes and personalities in the history of philosophy of Ukraine, namely: the history of neo-Thomism and the work of its representative, the historian of philosophy Fr. M. Conrad (1876–1941). The author establishes how the ideological pressure of the Soviet system influenced the course of historical and philosophical research in Ukraine and what were its consequences; whether Ukrainian historians of philosophy of the Soviet period could study the philosophical views of M. Conrad; if so, in what way and for what reasons was it not done? The study showed that the ideological pressure in the historical and philosophical sphere was not the same during the Soviet period. With the beginning of the "thaw" there was a turn in research on the history of philosophy of Ukraine from the study of philosophical thought of "revolutionary democrats" and naturalists to "idealistic" philosophical teachings, which allowed the study of the history of neo-Thomism with its obligatory criticism. Criticism then was often a way to study the views of thinkers that were considered dangerous to the Soviet system. For these reasons, Conrad could be criticized as an objective idealist. Or, for nationalist ideas, as a bourgeois nationalist. However, such opportunities had their limits. The analysis of philosopher's critical views on the socialist-communist mentality allowed to characterize them as well-argued and objective, which could be another reason for banning the study of his works. As a result of the 1972 repressions of Ukrainian philosophers and the strengthening of ideological control over the course of historical and philosophical research, the study of not only neo-Thomism but also the work of pro-Soviet thinkers ceased. The beginning of the decommunization process allowed the freedom of choice of themes and personalities and created the conditions for an objective study of the creative work of Father M. Conrad.*

Keywords: *decommunization, history of Ukrainian philosophy, neo-Thomism, Marxism.*

Постановка проблеми. Декомунізація – це необхідний, складний і тривалий процес, який охопив фактично всі ділянки життя незалежної України. Особливою актуальністю він означений у царині досліджень з історії філософії України, а надто, коли мова йде про вивчення тем і творчості мислителів, заборонених у радянський період. До таких належав доробок доктора богослов'я й філософії, професора, українського історика філософії, отця Миколи Конрада (1876–1941).

Аналіз наукових публікацій. Вивченню життя та діяльності філософа свої дослідження присвятили В. Савран, Б. Головин, о. М. Шаварин (біографічний аспект), Ю. Завгородній (історико-філософський аспект досліджень історії стародавньої індійської філософії) та інші науковці. Маловідомими залишаються ідеї Конрада з галузі політичної філософії, зокрема його критика ідеологій соціалізму та комунізму.

Мета статті – висвітлити значення процесу декомунізації у дослідженні заборонених радянською ідеологією тем і персоналій з історії філософії України, зокрема історії неотомізму та творчості його представника, історика філософії о. М. Конрада.

Виклад основного матеріалу. Неможливо об'єктивно оцінити значення декомунізації для досліджень заборонених тематик та персоналій з історії філософії України без вивчення наслідків впливу радянської ідеології у цій сфері. У той період, образно кажучи, питання про дослідження життя та діяльності о. М. Конрада й зарахування його до

канону історії філософії України з ряду причин не могло бути поставленим на порядок денний. Отець належав до релігійних філософів, що вже само собою ускладнювало роботу з вивчення його спадщини в атеїстичній державі – СРСР. Він був священником Української Греко-Католицької Церкви (далі УГКЦ – О.Ш.), ліквідованої на псевдособорі 1946 року, ворогом радянської системи, якого енкаведисти замордували у 1941 році.

Проте, за певних обставин, радянська ідеологічна цензура могла дозволити дослідження поглядів «неугодних» мислителів. Наприклад, для написання історії матеріалізму [10, с. 55; 8, с. 3]. Тоді радянські дослідники вводили в наукове поле досліджень раніше заборонену персоналію, критикуючи творчість цієї особи. Чи міг Конрад потрапити до їх числа? Якщо міг, то у який спосіб? Та чи була б критика його творчості об'єктивною?

Підґрунтям філософських поглядів Конрада був неотомізм, філософський напрямок, ініційований Папою Римським Львом XIII. Відповідно, українські радянські історики філософії могли критикувати його ідеї як неотоміста, об'єктивного ідеаліста. Оскільки мова йшла не про «православну» (попальну до радянської влади церкви), а «католицьку» філософію, то і ставлення радянської ідеології до її дослідження було насторожене. «Вітчизняні» історики філософії могли критикувати неотомізм відносно вільно у столиці й вибірково та строго обмежено у республіках.

Слід зазначити, що сучасний канон історії філософії України почав формуватися у сталінський період [13, с. 41]. Проте питання зарахування до нього релігійної філософії, у тому числі й неотомізму, було складним та суперечливим. У різні періоди радянської влади воно вирішувалося по-різному. З 1946 року провідною науковою установою з філософії України, де власне і формувався згаданий вище канон, був Інститут філософії Академії Наук УРСР. У ньому вивченням історико-філософської проблематики на українських теренах займався відділ історії філософської та суспільної думки України (така назва існувала з 1947 року й неодноразово уточнювалась, відповідно до кон'юнктури радянських досліджень, а з початком декомунізації була змінена на відділ історії філософії України).

Вивчення історії філософської думки України протягом 1946–1953 рр. відбувалося в умовах наростання ідеологічного тиску та цензури. З метою створення нової радянської філософії та ідеології діяльність відділу була спрямована, в основному, на дослідження спочатку суспільних, а пізніше суспільно-політичних поглядів українських письменників XIX ст. Радянські історики філософії змушені були незмінно вивчати філософські погляди Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, Панаса Мирного та Г. Сковороди [13, с. 47].

Для розширення наукового поля досліджень вже у сталінський період українські радянські науковці пропонували розпочати вивчення філософських поглядів, крім М. Костомарова та М. Драгоманова, також західноукраїнських представників – В. Стефаника, М. Павлика, О. Терлецького, В. Навроцького, Л. Мартовича [13, с. 47, 52]. Про вивчення релігійної філософії у Галичині, бо серед західноукраїнських земель найчастіше перевага надавалася саме їй, першої половини XX ст. мова, на жаль, ще не йшла. Однак, в умовах жорсткої цензури та залякування ця спроба вийти за межі окресленого радянською ідеологією поля досліджень виявилася невдалою.

Лише з середини 1960-х років, із періодом «відлиги», розпочинається поворот у тематиці наукових досліджень з історії філософії України від вивчення філософської думки «революціонерів-демократів» та вчених-природознавців у контексті поширення марксизму, матеріалізму, атеїзму до «ідеалістичних» філософських вчень. Не автоматично, як може видатися на перший погляд, а з ініціативи окремих людей, які діяли на власний розсуд, відповідно до свого розуміння необхідності розвитку наукових досліджень [1, с. 9]. У цей період була здійснена спроба ввести у наукове поле історії філософії України вивчення неотомізму у Галичині 20-30 рр. XX століття. Реалізована вона була доктором філософських наук, директором Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, Мирославом Олексюком (1925–1998 рр.).

У 1966 р. Інститут філософії АН УРСР видав «Нарис історії філософії на Україні» [7] де було опубліковано написаний М. Олексюком параграф під

назвою «Боротьба марксистсько-ленінської філософії проти реакційної буржуазної філософії на Західній Україні в 20-30 роках XX ст.». У ньому він визнає неотомізм однією з найвиразніших течій «реакційної буржуазної філософії» на Західній Україні, наголошуючи у такий спосіб на можливості розвитку досліджень у цьому напрямку.

У 1970 р. М. Олексюк видає монографію, присвячену філософії у Західній Україні під назвою «Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20-30-х роках XX ст.» [9] (Львів, 1970). У ній значне місце належить неотомізму. Як і у попередній публікації, автор зупиняється на філософських поглядах Г. Костельника, Й. Сліпого Т. Галуцинського, О. Назарука, С. Томашівського. М. Олексюк нічого не пише про філософські погляди митрополита Андрея Шептицького, хоча інколи згадує про нього. Це пов'язане з негативним ставленням до постаті та діяльності митрополита, яка розцінювалася однозначно негативно.

Однак найбільшу увагу М. Олексюк приділяє Г. Костельнику, у філософії якого були втілені, на його думку, майже всі тогочасні досягнення західноукраїнського неотомізму. На думку автора, Г. Костельник стояв на позиціях неотомізму, але дуже багато брав з різноманітних течій західної філософії. За М. Олексюком, він знаходиться під впливом енергетизму Освальда, філософських вчень Маха та Авенаріуса. Оскільки Г. Костельник вважав, що наука не суперечить вірі, то це, очевидно, було теж доказом розвитку ним неотомістичних ідей [10, с. 55-56].

Вказівкою наявності у Г. Костельника та інших західноукраїнських релігійних мислителів неотомістичних поглядів для М. Олексюка була вже сама належність до УГКЦ. А відтак, активна участь у діяльності Львівського Богословського товариства, католицьких політичних партій та організацій, викладання у Львівській Богословській Академії та Духовній семінарії, редагування греко-католицьких часописів. М. Олексюк відштовхується від тези про те, що неотомізм – панівна філософська течія у католицькім. Звідси католицький світогляд, який відстоювали західноукраїнські клерикали 20-30 рр. XX ст., визначався як неотомістичний. Тому, на думку М. Олексюка, всі представники греко-католицького духовенства однозначно мали бути неотомістами [10, с. 56-57]. Проте сучасні дослідження довели, що творчість Г. Костельника, який був послідовником вчення Анрі Бергсона, стала винятком із цього правила [11, с. 77-85]. Невідомі також праці з неотомістичної філософії Т. Галуцинського, О. Назарука та С. Томашівського. А для того, щоб відшукати такі праці чи реконструювати неотомістичні ідеї у відомих творах мислителів, потрібне окреме дослідження.

Слід взяти до уваги, що М. Олексюк не згадує про католицький модернізм. Хоча цей напрямок тісно пов'язаний з розвитком раннього неотомізму та заслуговував на особливу увагу. Враховуючи вороже ставлення до Ватикану та історію Української греко-католицької церкви, великим досягненням був

початок досліджень з історії розвитку неотомізму на українських теренах. Однак, більш детально та об'єктивно вивчати розвиток католицької філософії в УРСР тоді не було змоги. Більш вільно історію неотомізму могли вивчати, наприклад, в Інституті філософії СРСР (наприклад, завдяки необхідності написати всесвітню історію філософії на радянський лад) чи в інших радянських республіках (наприклад, завдяки потребі там її посиленої критики). Це питання потребує окремого дослідження. Якщо такі й проводились то, очевидно, автору вони не були відомі [10, с. 57].

Дослідження католицького модернізму можна знайти у працях більш пізнього періоду. Наприклад, монографія Б. Кузміцкаса «Философские концепции католического модернизма» (Вильнюс, 1982) [5]. Однак, навіть у цій праці до католицького модернізму зараховуються, окрім заборонених Католицькою Церквою модерністів, таких, як М. Блондель, А. Луазі та ін., й відомі неотомісти Є. Жильсон та Ж. Марітен. Очевидним залишається той факт, що для М. Олексюка не існувало іншого контексту для визначення філософських поглядів західноукраїнських релігійних мислителів, крім неотомізму. Проте, до досліджуваних ним персоналій не було зараховано М. Конрада. Навіть якщо б це і вдалося зробити, то, підсумовуючи вище сказане, ідеологічна цензура не дозволила б об'єктивно вивчати чи критикувати погляди отця як неотоміста.

Творчість М. Конрада могла класифікуватися і як зразок буржуазно-націоналістичних ідей, з метою їх критики. Філософ вважав католицький націоналізм новою ідеалістичною ментальністю, суперечною з лібералізмом та соціалізмом, ренесансом ідеалізму й активного патріотизму, надією ХХ століття [4, с. 5; 12]. Однак, разом з тим у науковий обіг могла потрапити і його критика соціалістично-комуністичної ментальності, яку мислитель виклав у розлогій публікації «Модерна ментальність і католицизм» (Львів, «Мета», 1934 р). У цьому контексті слушним буде представити погляди мислителя на марксизм більш детально, щоб продемонструвати зміст текстів, з якими радянські історики філософії мали б справу.

На думку М. Конрада, соціалістично-комуністичний напрям разом з індивідуалістично-лібералістичним є складовими модерної ментальності ХІХ ст., яка стала причиною криз початку ХХ ст. у Європі та світі. М. Конрад вважав, що головну роль у цій «всесвітній драмі» відіграв людський дух, який має здатність творити різні ментальності, відповідно до свого рівня духовності, і добрі, і злі. Інші причини – гіпертехніка, гіперпродукція, мілітаризм, кредити, нестача капіталу – були лише другорядними. Спільну основу для цих двох напрямків, які, на перший погляд, протилежні один одному, заховано у лібералізмі ХІХ ст. [2, с. 2-3].

Перед тим, як приступити до критики соціалістично-комуністичної ментальності, отець коротко висвітлює її історію. Згадує про соціалістичні й комуністичні концепції романтиків та утопістів, починаючи від «Політеї» Платона, «Утопії» Томаса Мора, «Міста Сонця» Томмазо Кампанелли, Сен-

Сімона, Шарля Фур'є, Фердинанда Лассаля та ін. Проте зазначає, що в них мало чого спільного із сучасним модерним соціалізмом та комунізмом. Їх ідеологічне підґрунтя сформував К. Маркс та Ф. Енгельс у «Комуністичному маніфесті» (1847), «Капіталі» (1867) та статуті І Інтернаціоналу (1866, Женева). Московський комунізм перейняв марксизм як свою ментальність, не додаючи нічого суттєвого. Комунізм є лише лівим крилом марксизму, на думку М. Конрада, який впроваджував його в життя всесвітньою революцією та безоглядним терором. Отець перелічує 5 тез марксизму:

1. Філософський грубий матеріалістичний монізм Л. Фейербаха (матерія є всім і навіть богом; все в житті людини, культура і будь-яка ідеологія (релігія, мораль, наука, мистецтво, філософія тощо) є лише відбитком матеріальних економічних відносин у людській свідомості) [3, с. 2]. Як релігійний філософ, отець М. Конрад піддає критиці матеріалізм у цілому, і матеріалізм Фейербаха, зокрема. Вбачає в ньому джерело атеїзму з його негативними наслідками, особливо у сфері моралі. В іншому місці публікації він зазначає, що «в офіційних програмах соціалізм голосить так, як лібералізм, що релігія є приватною річчю, але це є лише маневром тимчасової тактики, бо на ділі всюди усувається релігію не тільки зі суспільного життя, але й з приватного» [3, с. 2].

Зауваження М. Конрада є слушними. Вони підкреслюють спочатку неясну тенденцію у лібералізмі й соціалізмі, яка з часом проявилася вповні у створеній більшовиками атеїстичній державі, провокуючи постійні переслідування віруючих. Атеїзм спровокував, серед іншого, і зміни у ставленні до подружжя, зробивши одруження та розлучення цивільною процедурою. Подружжя перестало бути освяченим та нерозривним, що збільшило кількість розлучень, на що отець звертає увагу. Пишучи про більшовицьку дійсність, він констатує: «Словом, марксизм розбив подружжя, родину й нації, відняв людині душу-духа, релігію й мораль, обнизив чоловіка до звіриного стану, <...> за ціль життя поставив матеріальне уживання, і госп. Інтернаціоналові велить віддати культ богочитання» [3, с. 2-3].

2. Діалектичний еволюціонізм Гегеля (матерія і людина знаходяться у безперервному розвитку, прямуючи з фізичною необхідністю до витворення нових вищих форм буття, цей процес розвитку довершується економічними чинниками при допомозі класової боротьби; на цій тезі ґрунтується матеріалістичне розуміння історії та філософський релятивізм за рецептом Геракліта) [3, с. 2]. Значення діалектичного еволюціонізму Гегеля, як і його ідей в цілому для марксизму М. Конрад розумів вірно. Також і те, що діалектичний метод Гегеля, матеріалістично інтерпретований Марксом та Енгельсом, ліг в основу філософських засад ідеології більшовизму 3 позицій неотомізму такі ідеї гегелівської філософії були неприйнятними для мислителя. Як і будь-які філософські ідеї, що, обстоювали перевагу матеріальних речей над духовними у житті людини,

тарували шлях для матеріалізму, зрівнювали людську природу з Божою. М. Конрад суголосний із критикою вчення Гегеля у католицьких авторів [15, с. 200-205].

3. «Повна демократична супрематія загалу (абсолютна перевага натовпу за демократичної формі правління – таку демократію отець не підтримував – О.Ш.), суспільности, держави, людства, інтернаціоналу над людською одиницею», яка стає лише гвинтиком суспільної машини» [3, с. 2]. Зауваження М. Конрада цілком слушне. Таку позицію отець вважав крайністю, як і перевагу одиниці над суспільством. Він був переконаний, що взаємини між поодинокими членами суспільства, їх групами та суспільством (нацією, державою) «не можуть укладатися по односторонній волі або насильству, боротьбою клас, ані самотетно й ірраціонально – але предметово, відповідно до прав і обов'язків сторін – словом, згідно із справедливістю і любов'ю» [4, с. 4].

4. Марксистська теорія надвартості, яка твердить, що у системі приватної власності капіталісти грабують заробіток робітників [3, с. 2]. На протипагу цій думці М. Конрад пише про тогочасні радянські реалії. Більшовики нібито підіймають голос проти лібералістичного капіталізму, який збіднює широкі маси пролетаріату. Тимчасом у себе впроваджують абсолютну державну капіталістичну монополію у всіх ділянках індивідуального, суспільного, політичного й господарського життя пролетаріату, запроваджують політику кривавого терору та голодомору [3, с. 3]. Мислитель вдало акцентує увагу на різницю між теорією марксизму та практичним його впровадженням.

5. Запровадження суспільної власності та поділ економічних дібр при допомозі демократичного устрою для досягнення максимальної рівності всіх людей [3, с. 2]. Питання приватної власності відстоювалося у соціальному вченні Католицької Церкви та енцикліках римських Пап-неотомістів Льва XIII та Пія XI. Відповідно, мислитель був проти її скасування. Цитуючи енцикліку Пія XI *Quadragesimo anno*, отець відстоює думку про обмеження приватної власності, яку Творець призначив для добра не тільки людських одиниць та їх родин, а й цілого людства [4, с. 4]. Крім того, вказує на те, що примусова колективізація призвела до замовчуваного більшовиками голодомору 1932–1933 років в Україні [3, с. 3].

Далі М. Конрад характеризує марксизм у господарських, політичних та наукових справах. У господарських справах основною точкою опори є суспільна власність, яка забезпечить заспокоєння життєвих потреб усіх, зруйнує класовість і грошові відносини. Це мало відбуватися з природної необхідності при допомозі політичної системи, або шляхом еволюційно-економічного процесу, завдяки державному господарюванню, або революційно [3, с. 2].

У політичних справах соціалістична ментальність прагне перетворення держав в одне інтернаціональне господарське товариство і вороже ставиться до націоналізму. Поки існують держави та приватна власність, соціалісти, на думку М. Конрада, змагають до демократичних республіканських

державних устроїв. Однак, їх кінцева мета – захоплення політичної влади та, по змозі, запровадження такого ладу в «суспільностях» і державах, який би мав запанувати у «майбутньому інтернаціональному господарському товаристві» [3, с. 2]. Далі отець, наче як приклад, вказує на Радянський Союз, де вже панує замість демократії диктатура комуністичної партії.

У філософії та науці марксистська ментальність стоїть на основі грубого філософського та практичного матеріалізму. Найбільшими науковими доказами К. Маркса щодо правдивості соціалізму, на думку отця, є теорія вартості і надвартості, теорія матеріалістичного дієвого економізму, так званого матеріалістичного розуміння історії та матеріалістичної теорії еволюції, згідно з діалектикою Гегеля через тезу, антитезу і синтезу шляхом класової боротьби [3, с. 2]. Виразом тези, на думку К. Маркса (за М. Конрадом), є пануючий клас капіталістів зі своєю системою господарства й ідеологічними ліберальними поглядами. Виразом антитези є пролетарський клас, що протиставляється капіталістичному ладові, поборює його та прокладає шлях соціалістичному суспільному устрою, який має в синтезі створити рай на землі без релігії, моралі, класовості, людської гідності – «рай людського стада» [3, с. 2].

Аналіз текстів М. Конрада свідчить про добру обізнаність автора з соціалістично-комуністичними вченнями, з філософським підґрунтям й історією марксизму. Не дивлячись на науково-популярний стиль публікацій, призначених для широких кіл читачів, він не лише вдало передає суть цього вчення, а й слушно критикує висунуті ним тези, вказує на протиріччя між його теорією та практикою, впровадженою більшовиками.

Філософ оптимістично вважав, що науковою об'єктивністю буде достатньо для припинення поширення марксизму. Філософ не міг передбачити, що невдовзі радянська влада буде встановлена і на Заході України й так надовго. Радянська ідеологія контролюватиме практично всі ділянки життя громадян СРСР, у тому числі й науку, особливо філософію як ідеологічну дисципліну. А після відновлення української державності, в цьому отець М. Конрад ніколи не сумнівався, для боротьби з наслідками радянської ідеології, найбільше у людській свідомості, очевидною необхідністю стане довготривалий процес декомунізації.

М. Конраду, як релігійному мислителю, який будував власні філософські погляди на засадах раннього неотомізму й соціального вчення Католицької Церкви, була неприйнятна соціалістично-комуністична ментальність. Він був прихильником приватної власності та гармонізації класових взаємин. Він вважав, що заробіток робітників не завжди є несправедливим при капіталізмі. Був переконаний, що, завдяки розумному державному регулюванню і врахуванню рентабельності економіки, можна досягнути рівня оплати праці робітників, коли її вистачатиме на утримання

родини та можливим стане заощадження коштів. М. Конрад писав, що ні людська одиниця, ні колектив не повинні переважати один над одним. Рівності всіх досягати не потрібно, а не тільки неможливо. Слід організувати гармонійну співпрацю згідно здібностей людей та їхніх можливостей, реалізованих у виборі стану та професії.

Радянська ідеологія не могла дозволити проникнення в наукові кола радянських істориків філософії великої кількості неприйнятних для неї текстів, а особливо таких, які містили її об'єктивну критику, як праці отця Миколи Конрада. Не могла дозволити вивчати їх навіть з метою критики, чи то як об'єктивно-ідеалістичні, чи то як буржуазно-націоналістичні, оскільки вони були небезпечними для її існування.

Вивчення спадщини багатьох видатних особистостей, у творчості яких можна було углядіти націоналістичні погляди, наражалися на численні труднощі. Важко навіть було досліджувати досить нейтральні до радянської ідеології філософські течії, які з'являлися поза межами СРСР. Переклади з філософії ХХ ст., навіть російською мовою, публікувалися дуже вибірково і переважно з надписом «для наукових бібліотек» [6]. Мало хто отримував доступ до спецфондів, де зберігалися праці українських «буржуазних націоналістів» та філософів капіталістичних країн.

Наприклад, станом на 1972 р., згідно наказів директора Інституту філософії АН УРСР, у відділі, що займався дослідженнями історії філософії України такий дозвіл отримав лише завідувач, Володимир Євдокименко (1927–1996) [14, с. 95]. З цього приводу у своїх спогадах (на той час один із співробітників, а пізніше – завідувач цього відділу (1997–2009 рр.)) відомий український історик філософії, дисидент Василь Лісовий (1937–2012) писав: «В. Євдокименко, який тоді очолював відділ історії філософії України, у своїй книзі «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму» давав інформацію про авторів та тексти, які тоді зберігалися в «спецхранах». Доступ до них давався за особливим дозволом – критикам «українського буржуазного націоналізму» [14, с. 95]. Історики філософії й сьогодні можуть зустріти гриф «Бурж. нац.» (буржуазний націоналізм – О.Ш.) на книгах першої половини 20 ст., що стосуються досліджень у Галичині міжвоєнного періоду. Він свідчить, що така література у радянський період була доступна далеко не кожному досліднику.

Однак, зміна ЦК КП України, а з нею і згорання часткової українізації, призвели до посилення ідеологічної цензури, переслідування та арештів багатьох представників наукової спільноти. З цих причин призупиняються і дослідження з історії розвитку неотомізму в Україні, які були можливі у період «відлиги». Архівні матеріали свідчать, що після репресій 1972 року в Інституті філософії АН УРСР під критику потрапляють дослідження філософських поглядів соціалістів та прорадянських

мислителів Антіна Крушельницького й Володимира Левинського, про яких пише М. Олексюк у своєму розділі, тому про неотомізм годі й говорити [10, с. 58].

Підсумовуючи все вищесказане, можна твердити, що радянська ідеологія не витримувала об'єктивної наукової критики й тому ставилася до неї вкрай ворожо. Ідеологічна цензура й репресії не давали можливості здійснювати повноцінні наукові дослідження з історії філософії України, не дозволяли вивчати творчість мислителів, які могли б впливати на формування супротивних до радянської влади думок у громадян радянської України.

Приклад пошуку найменшої можливості введення в дослідницьке поле історії філософії України радянського періоду постаті та творчого доробку українського історика філософії отця Миколи Конрада демонструє, наскільки сильним був контроль за дослідницькою діяльністю українських радянських істориків філософії з боку радянської системи. Радянська ідеологія шляхом жорсткої цензури та репресій не залишила можливості досліджувати філософські погляди М. Конрада, навіть з метою критики. Вона не могла допустити введення в науковий обіг текстів, які вказували на хиби як теорії, так і практики впровадження марксизму й загрожували її існуванню. Що ще раз підкреслює, наскільки добре М. Конрад зрозумів її суть.

Із початком процесу декомунізації ситуація з дослідженнями історії філософії України поступово починає змінюватися. В першу чергу, це стосувалося свободи вибору тематик та постатей, що уможливило вивчення творчого доробку отця М. Конрада. Можливість вивчати твори мислителів у відповідному контексті сприяла їх кращому розумінню. Із спрощенням доступу до бібліотечних та архівних фондів українські історики філософії отримали змогу більш об'єктивно проводити свої дослідження на основі відкритих фактів. А про радянське минуле тепер нагадують тільки грифи типу «буржуазний націоналізм».

1. Йосипенко С. Розширення дослідницького поля історії філософії України у 1960-х роках. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: Зб. наук. пр.* 2014. Випуск 6. С. 8-118.

2. Конрад М. Др. о. *Модерна ментальність і католицизм*. Львів: Мета, 1934. Ч.22. С. 2-3.

3. Конрад М. Др. о. *Модерна ментальність і католицизм*. Львів: Мета, 1934. Ч.25. С. 2-3.

4. Конрад М. Др. о. *Модерна ментальність і католицизм*. Львів: Мета, 1934. Ч.26. С. 3-5.

5. Кузмицкас Б. *Філософские концепции католического модернизма*. Вильнюс: Мантис, 1982. 208 с.

6. Лісовий Василь. *Спогади*. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212>

7. *Нарис історії філософії на Україні* / під ред. Д. Х. Острянина, В. Ю. Євдокименка, М. В. Гончаренко та ін. Київ: Наукова думка, 1966. 654 с.

8. Олексюк М. М. Боротьба матеріалізму проти ідеалізму в домарксистській філософії. *Історико-філософський вступ до курсу «Діалектичний та історичний матеріалізм» (Лекції для студентів*

університету). Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. 208 с.

9. Олексюк М. М. *Боротьба філософських течій на західно-українських землях у 20-30-х роках ХХ ст.* Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. 299 с.

10. Шеремета О. Від неотомізму до модернізму: творчість Г. Костельника у світлі сучасних досліджень. *Мультиверсум*. 2015. № 5-6. С.53-65.

11. Шеремета О. Методологія вивчення теоретичної спадщини отця Гавриїла Котельника. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Зб. наук. праць.* Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. 2014. №32 (45). С. 77-85.

12. Шеремета О. о. Микола Конрад: формування української національної ідентичності у контексті проблеми «націоналізм та католицизм». *Мультиверсум*. 2019. № 1. С. 49-81.

13. Шеремета О. Особливості дослідження історії філософії України в АН УРСР сталінського періоду: 1946–1953 роки. *Філософська думка*. 2018. №6. С. 40-57.

14. Шеремета О. Радянські дослідження філософської думки України: ідеологічний та адміністративний контекст дослідницьких стратегій. *Філософська думка*. 2013. №1. С. 90 – 102

15. Szeremeta O. o. Mykoła Konrad: recenzje jako źródło rekonstrukcji historyczno-filozoficznych poglądów myśliciela. *Studia z historii filizofii Kwartalnik*. Toruń, 2018. №3. S. 191-208.

References

1. Yosypenko S. (2014). Rozshyrennia doslidnyts'koho polia istorii filosofii Ukrainy u 1960-kh rokakh [Expansion of the research field of the history of philosophy of Ukraine in the 1960s]. *Filosofs'ki idei v kul'turi Kyivs'koi Rusi: Zb. Nauk.pr.* [Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus: Collection of Scientific Papers]. Issue 6. Pp. 8-118. (in Ukrainian).

2. Konrad M. Dr. Fr. (1934). *Moderna mental'nist' i katolytyzym* [Modern mentality and Catholicism]. Lviv: Meta. No. 22. Pp. 2-3. (in Ukrainian).

3. Konrad M. Dr. Fr. (1934). *Moderna mental'nist' i katolytyzym* [Modern mentality and Catholicism]. Lviv: Meta. No. 25. Pp. 2-3. (in Ukrainian).

4. Konrad M. Dr. Fr. (1934). *Moderna mental'nist' i katolytyzym* [Modern mentality and Catholicism]. Lviv: Meta. No. 26. Pp. 2-3. (in Ukrainian).

5. Kuzmickas B. (1982). *Filosofskie koncepcii katolicheskogo modernizma*. [Philosophical concepts of Catholic modernism]. Vilnius: Mantis. 208 p. (in Russian).

6. Lisovyi Vasyl. *Spohady*. [Memoirs]. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212> (in Ukrainian).

7. *Narys istorii filosofii na Ukraini* [Essay on the history of philosophy in Ukraine] / edited by D. Kh. Ostrianyna V. Yu. Yevdokymenka, M. V. Honcharenko

and others. Kyiv: Scientific opinion. 1966. 654 p. (in Ukrainian).

8. Oleksiuk M. M. (1966). Borot'ba materializmu proty idealizmu v domarksys'ts'kij filosofii [The struggle of materialism against idealism in pre-Marxist philosophy]. *Istoryko-filosofs'kyj vstup do kursu «Dialektychnyj ta istorychnyj materializm» (Lektsii dlia studentiv univertsytetu)* [Historical and philosophical introduction to the course «Dialectical and historical materialism» (Lectures for university students)]. Lviv: Lviv University Press. 208 p. (in Ukrainian).

9. Oleksiuk M. M. (1970). *Borot'ba filofs'kykh techij na zakhidno-ukrains'kykh zemliakh u 20-30-kh rokakh XX st.* [The struggle of philosophical currents in the western Ukrainian lands in the 20-30s of the XX century]. Lviv: Lviv University Press. 299 p. (in Ukrainian).

10. Sheremeta O. (2015). Vid neotomizmu do modernizmu: tvorchist' H. Kostelnyka u svitli suchasnykh doslidzhen' [From neotomism to modernism: the work of G. Kostelnyk in the light of modern research]. *Mul'tyversum*. № 5-6. Pp. 53-65. (in Ukrainian).

11. Sheremeta O. (2014). Metodolohiia vyvchennia teoretychnoi spadschyny ottsia Havryila Kostelnyka [Methodology of studying the theoretical heritage of Father Gavriil Kotelnyk]. *Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov Series №7. Religious studies. Culturology. Philosophy. Collection of Scientific*. Kyiv: NPU Dragomanov's Press. № 32 (45). Pp. 77-85. (in Ukrainian).

12. Sheremeta O. (2019). o. Mykoła Konrad: formuvannia ukrains'koi national'noi identychnosti u konteksti problemy «natsionalizm ta katolytyzym» [Fr. Mykoła Conrad: the formation of Ukrainian national identity in the context of the problem of «Nationalism and Catholicism»]. *Mul'tyversum*. № 1. Pp. 49-81. (in Ukrainian).

13. Sheremeta O. (2018). Osoblyvosti doslidzhennia istorii filosofii Ukrainy v AN URSS stalins'koho periodu: 1946–1953 roky [Features of the study of the history of philosophy of Ukraine in the USSR Academy of Sciences of the Stalinist period: 1946-1953]. *Philosophical Thought*. №6. Pp. 40-57. (in Ukrainian).

14. Sheremeta O. (2013). Radians'ki doslidzhennia filofs'koi dumky Ukrainy: ideolohichnyj ta administratyvnyj kontekst doslidnyts'kykh stratehij [Soviet Studies of Philosophical Thought in Ukraine: Ideological and Administrative Context of Research Strategies]. *Philosophical Thought*. № 1. 90-102. (in Ukrainian).

15. Szeremeta O. 2018. o. Mykoła Konrad: recenzje jako źródło rekonstrukcji historyczno-filozoficznych poglądów myśliciela [Father Mykoła Conrad: reviews as a source of reconstruction of the historical and philosophical views of the thinker]. *Studies in the history of philosophy. Quarterly*. Torun. № 3. Pp. 191-208. (in Polish).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 27

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 30.11.2020 р. Формат 60×84 $\frac{1}{4}$. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 19,4. Обл.-вид. арк. 18,6. Замовлення № 75
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis @ukr.net